

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ:
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**

Монографія

Запоріжжя

2022

УДК 321.011:316.32

К 41

Рецензенти:

доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології, права та філософії
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (м. Ніжин)

Барановський Ф. В.,

доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та міжнародних
відносин Маріупольського державного університету (м. Маріуполь)

Пашина Н. П.,

доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політології
Запорізького національного університету (м. Запоріжжя)

Хорішко Л. С.,

доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії політичної
науки філософського факультету Львівського національного університету

імені Івана Франка (м. Львів)

Шипунов Г. В.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Запорізького національного університету
(протокол № 13 від 28.06. 2022 року)*

К 41 Державний суверенітет в умовах глобалізації: теорія та практика :
монографія / Н. А. Бабарикіна, Н. В. Горло, М. Ф. Заболотна, О. М. Кіндратець,
Т. І. Сергієнко; за заг. ред. О. М. Кіндратець. Запоріжжя : Запорізький
національний університет, 2022. 226 с.

ISBN 978-966-599-606-4

У монографії розглянуто теоретико-методологічні, концептуальні засади державного суверенітету, досліджено понятійно-категоріальний апарат, методологію аналізу державного суверенітету. Проаналізовано сучасні дослідження державного суверенітету, дискусії щодо його зміни в умовах глобалізації, способи визначення ступеню суверенності держав. Приділена увага питанням внутрішнього суверенітету, впливу регіоналізації на суверенітет держави, взаємодії уніонізму та державного суверенітету. Розглянуто чинники, що впливають на державний суверенітет України.

Розраховано на науковців, політиків, державних службовців, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться проблемами державного суверенітету.

Бібліографія – 303 найменування.

УДК 321.011:316.32

ISBN 978-966-599-606-4

© Н. А. Бабарикіна, Н. В. Горло, М. Ф. Заболотна,
О. М. Кіндратець, Т. І. Сергієнко, 2022

© Запорізький національний університет, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ	10
1.1. Відхід від традиційного розуміння державного суверенітету як абсолютного	10
1.2. Способи визначення ступеню суверенності держав.....	29
1.3. Чи нульова суверенність у «квазідержави»?	38
1.4. Державний суверенітет та зовнішнє втручання	44
1.5. Дискусії щодо теперішнього та майбутнього державного суверенітету країн-членів Європейського Союзу.....	50
1.6. Суверенітет держави та глобальне управління.....	54
Список використаної літератури	62
РОЗДІЛ 2. ВНУТРІШНІЙ СУВЕРЕНІТЕТ ЯК ПРИНЦИП ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ В ДЕРЖАВІ	71
2.1. Внутрішній суверенітет та демократичні засади організації влади в державі	71
2.2. Еволюційні тенденції децентралізації в умовах демократизації.....	77
2.3. Децентралізація влади як засіб підвищення стабільності внутрішнього суверенітету.....	96
Список використаної літератури	102
РОЗДІЛ 3. РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ	106
3.1. Політична інтеграція в умовах глобалізації	106
3.2. Вплив глобалізації та регіоналізації на суверенітет держави.....	116
3.3. Регіоналізація та безпека держав.....	121
Список використаної літератури	130
РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОДІЇ УНІОНІЗМУ ТА ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ	134
4.1. Уніонізм та локалізація як провідні тенденції у добу глобалізації.....	134
4.2. Сутність та особливості «захисного уніонізму»	138
4.3. Форми реалізації «уніонізму суверенних акторів».....	142
4.4. Розділені народи як суб'єкти уніонізму.....	149
4.5. Внутрішньополітичний і міжнародний контексти іредентизму	155
Список використаної літератури	164

РОЗДІЛ 5. ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ	170
5.1. Суверенітет нації, суверенітет національної держави чи державний суверенітет: співвідношення понять	170
5.2. Роль національної ідеї в становленні державного суверенітету в Україні	181
5.3. Формування національної ідентичності, політичної нації в сучасній Україні як умова збереження та зміцнення державного суверенітету	191
5.4. Порушення територіальної цілісності України та можливості її відновлення	201
5.5. Захист інформаційного простору держави в умовах інформаційної війни	209
Список використаної літератури	217
ПІСЛЯМОВА	226

ПЕРЕДМОВА

Буквально слово «суверен» від старофранцузького «soverain» та латинського «super» означає верховний. Суверенітет є основним атрибутом держави як форми політичної організації. Суверенітет і державність настільки тісно пов'язані між собою, що несuverенна держава, як правило, розглядається як «квазідержава». У 16-17 столітті, коли з'явилася концепція суверенітету, з нею пов'язували надії на вирішення тих проблем, що спричиняли нестабільність і війни.

Три основні чинники вплинули на актуалізацію проблеми державного суверенітету в 1990-х роках та в перші два десятиліття XXI ст. По-перше, це глобалізація, яка впливала на різні аспекти життя соціуму, держави, світового співтовариства.

По-друге, чинником зростання інтересу до державного суверенітету став розпад СРСР та колишніх соціалістичних, федеративних держав як то, Чехословаччини, Югославії та виникнення нових незалежних країн. Не тільки ті науковці, яких цікавила доля цих постсоціалістичних держав, але й науковці, які досліджували формування «нового світового порядку» звернулися до вивчення особливостей державного суверенітету в нових умовах.

По-третє, створення Європейського Союзу змусило визначатися з принципом державного суверенітету в рамках цього об'єднання. З моменту його створення і донині ведуться дискусії щодо того, як це вплинуло на державний суверенітет країн-членів ЄС. Євроскептики пов'язували вразливість цього об'єднання держав з усвідомленням загроз державному суверенітету. Вихід Великобританії з ЄС привело до ще більшого зростання інтересу до цієї проблеми, спонукало до її обговорення серед політиків та науковців.

У ООН принцип державного суверенітету, напевно, нині є найбільш обговорюваним. Суперечки й дебати щодо державного суверенітету не припиняються. У стінах ООН такі дебати впливають на практику, оскільки те чи інше тлумачення державного суверенітету впливає на «гуманітарне» втручання чи невтручання у внутрішні справи держави з боку ООН.

Сучасним державам самотійно справитися з наявними глобальними проблемами, загрозами в умовах невизначеності складно. Існуюча взаємозалежність держав у сучасному світі вимагає певної міри узгодженості між різними країнами та певних компромісів в питаннях державного суверенітету. Завдання науковців визначити можливі способи колективного виживання, але такі, які б не знищили державний суверенітет. Слід визнати, що це завдання є складним – поєднати колективні зусилля, що необхідні для виживання навіть не якоїсь групи держав, а цивілізації, з захистом незалежності держави, внутрішнім та зовнішнім суверенітетом.

Поява концепцій «відповідальності за захист», «гуманітарної інтервенції» є свідченням готовності міжнародних організацій, окремих держав переглядати теорію «абсолютного» суверенітету. Так, Генеральний секретар ООН Кофі Аннан у щорічному звіті Генеральній Асамблеї за 1999 рік, зазначив, що традиційні уявлення про суверенітет мають змінитися. Якщо держави, схильні до злочинної поведінки, знають, що кордони не є абсолютним захистом; якщо вони знають, що Рада Безпеки вживе заходи для припинення злочинів проти людства, тоді вони не підуть на вчинення таких дій в очікуванні суверенної безкарності. Нині багатосторонні угоди регулюють як внутрішню, так і зовнішню поведінку національних держав. Це приводить до появи песимістичних прогнозів щодо майбутнього суверенітету. Тому важливо відповісти на питання щодо характеру та особливостей змін державного суверенітету, який сьогодні беззаперечно відбувається, щодо позитивних та негативних наслідків таких змін.

Зміни державного суверенітету є «викликом» перш за все для політичної науки. Однак, багато питань, що з'явилися в період глобалізації, потребують відповіді від дослідників в області теорії міжнародних відносин, міжнародного права, історії. Це не вперше проблема державного суверенітету стає предметом міждисциплінарного дослідження.

Дослідження трансформації державного суверенітету приводить до появи нових понять. За декілька останніх десятиліть понятійний апарат збагатився поняттями, які дозволяють описати ті ознаки державного суверенітету, які з'явилися останнім часом під впливом двох протилежних тенденцій – інтеграції та фрагментації.

Цікавою темою дослідження є процес зміни самого предметного поля досліджень. Нині науковці обговорюють наступні проблеми: чи має поняття «суверенітет» універсальний, позачасовий зміст чи все ж значення цього поняття змінюється; збереження державного суверенітету в умовах глобалізації та збереження держави як головного суб'єкта міжнародних відносин; трансформація державного суверенітету, її причини та наслідки; поява його нових форм; особливості «поствестфальського» суверенітету; «складний» суверенітет в ЄС; глобальне управління та його вплив на суверенітет; передача певних функцій держави (добровільна чи вимушена) до наддержавних органів; ймовірність створення світового уряду, збереження держави як головним суб'єктом міжнародних відносин тощо.

Очевидно, що зарано говорити про «відмирання держави». Існуюче міжнародне право, як і раніше, базується на визнанні державного суверенітету. Свій суверенітет держави відстоюють з різною мірою успішності. Нині в боротьбу за нього включився ще один суб'єкт - громадянське суспільство. Свідченням цього є виникнення антиглобалістського руху на різних рівнях (світовому, регіональному, локальному). Однак, як глобалізація є суперечливим явищем (існують позитивні та негативні наслідки глобалізації), так і реагування на неї громадянського суспільства є суперечливим. Часом суспільство тисне на власні уряди (прямо чи опосередковано) з тим, щоб ті добивалися сприятливих умов для мобільності, як то, наприклад, безвізового режиму. У цьому проявляється суперечливість вимог та очікувань суспільства. Існують суперечливі запити громадян на відкритість/закритість кордонів, лібералізацію переміщення чи посилення контролю за міграцією населення. Такі суперечливі

настрої залежать від характеру міграцій, їх причин та наслідків. Громадяни розвинених країн, до яких прибуває багато трудових мігрантів, біженців, нелегальних мігрантів, вимагають від своїх урядів заходів, що направлені на захист їх інтересів. Виборці цих країн зважають на те, яку міграційну політику обіцяють проводити претенденти на владу. Хоча така реакція не є обов'язково однотипною. Після початку повномасштабної війни Росії проти України вимушеними мігрантами, біженцями стали мільйони українців. Підтримка, допомога, перш за все сусідніх європейських держав українцям, що рятувалися від війни, є надзвичайною.

Нині внутрішньодержавні суперечки викликає і присутність на території країн транснаціональних компаній. З одного боку, існує економічна зацікавленість в інвестиціях, створенні нових робочих місць, а з іншого боку, заперечення викликають негативні наслідки, як то забруднення природного середовища, експлуатація дешевої робочої сили чи банкрутство неконкурентних національних виробників.

Всі ці проблеми є предметом вивчення зарубіжних вчених. Не може не цікавити проблема державного суверенітету й українських вчених. У 90-х роках ХХ століття Україна відновила свою незалежність. Це сталося саме тоді, коли вплив глобалізації на світові процеси став очевидним.

Отже, питання про долю суверенітету є одним із найбільш актуальних у політичній науці, оскільки від нього залежить майбутній світоустрій, безпека, сталий розвиток. Не випадково вивчення процесів «розмивання» державного суверенітету, «девальвації» статусу суверенної держави й ослаблення інститутів державної влади нині практично виділилося в самостійний напрямок політико-правових досліджень. Стрімкий розвиток глобалізаційних процесів виявив неспроможність в рамках старих уявлень про державний суверенітет ні пояснити процеси, що відбуваються, ні застосувати теорію на практиці для вирішення ряду проблем, що виникають. Причини та наслідки обмеження державного суверенітету потребують дослідження, як і варіанти реагування

держав на виклики, пов'язані з порушенням суверенітету в епоху глобалізації. Потребує відповіді питання про необхідність переосмислення загальних принципів суверенітету, його суті.

Авторський колектив: *передмова, післямова, розділ 1* – д.політ. н., проф., проф. кафедри політології Запорізького національного університету Кіндратець О. М.; *розділ 2* – к.політ.н., доц. кафедри загальноправових та політичних наук Національного університету «Запорізька політехніка» Бабарикіна Н. А.; *розділ 3* – к.політ.н., заступник міського голови з питань діяльності виконавчих органів виконавчого комітету Оріхівської міської ради Заболотна М. Ф.; *розділ 4* – д.політ.н., доцент, професор кафедри політології Запорізького національного університету Горло Н. В.; *розділ 5* – к.політ.н., доц., доц. кафедри міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ Сергієнко Т. І.

РОЗДІЛ 1.

СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

1.1. Відхід від традиційного розуміння державного суверенітету як абсолютного

Джерельною основою сучасних досліджень державного суверенітету залишаються і ті роботи, які з'явилися ще в 16 та 17 століттях. У той час інтерес до проблеми суверенітету був пов'язаний з формуванням національних держав з визначеною територією, кордонами та з формуванням міжнародного права. Нині вчені намагаються перш за все дати відповідь на питання щодо збереження контролю держави над територіями в умовах глобалізації, незалежності та суб'єктності в сфері міжнародних відносин, запобігання війнам між держави в сучасному світі.

Дослідження державного суверенітету, як декілька століть тому, так і нині, тісно пов'язані з практикою. Напевно, жодна з політичних теорій настільки не використовується політиками, як теорія державного суверенітету. Деякі наукові положення лягли в основу національного законодавства, Конституцій, норм та принципів міжнародного права. Однак, часом політики для обґрунтування правильності своїх дій не тільки перед громадянами власної країни, але і перед міжнародним співтовариством, вибірково використовують певні наукові поняття теорії державного суверенітету. Перш за все це спостерігається при поясненні втручання у внутрішні справи інших держав. Такі поняття, як «відповідальність за захист», «квазідержави», «слабкі держави», стали досить часто вживаними політиками недемократичних держав, які проводять експансіоністську політику. Вони пояснюють її необхідністю підтримки країн, що є неспроможними виконувати свої функції.

Знайомство з публікаціями по темі державного суверенітету свідчить про те, що вже визначилася група проблем, які нині привертають увагу як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Найбільше дискусій ведеться щодо майбутнього суверенітету, його змін, особливостей в новий історичний період. Зміна уявлень про державний суверенітет цілком закономірне явище, яке свідчить не тільки про розвиток науки, але і про зміни практики, які є предметом досліджень політичної науки. У цьому розділі будуть розглянуті основні питання, що стали предметом обговорення в кінці ХХ та в перші два десятиліття ХХІ століття.

Усвідомлення того, що держави (навіть найбільш сильні) не здатні в повній мірі сьогодні захистити своїх громадян від світових економічних та фінансових криз, інформаційних впливів (фейків, кібератак), від погіршення екологічної ситуації тощо, підштовхнуло до чергового переосмислення традиційного тлумачення державного суверенітету, а декого навіть змусило сумніватися в існуванні державного суверенітету. Розібратися врешті решт в тому чи він існує, чи він перестав існувати пропонує Стівен Лі. У роботі «Загадка суверенітету» вчений розглядає дискусії щодо майбутнього державного суверенітету. Стівен Лі відмічає, що деякі вчені вважають, що поняття «суверенітет» стало неактуальним, анахронічним поняттям і від суверенітету слід відмовлятися. Щоб це довести зазвичай використовують наступний аргумент – нездатність держави захистити себе та своїх громадян від негативних наслідків дій інших держав або сторонніх груп [1, с. 241].

Хоча подібні точки зору на державний суверенітет існують, однак, переважна більшість дослідників державного суверенітету все ж вважає, що применшувати його значення не варто. А варто, на думку Стівена Лі, просто відійти від традиційного розуміння суверенітету як абсолютного. У цьому він солідарний з відомим американським вченим Стівеном Д. Краснером. Стівен Лі звертає увагу на те, що з традиційної точки зору з поняттям «суверен» не можуть використовуватися прислівники, як то «частковий». Вирішити цю

«загадку» можна визнавши, що суверенітет все ж може бути частковим, частково втраченим та частково збереженим [1, с. 242].

Таку точку зору поділяє й Д. Джексон. На його думку, з метою досягнення дипломатичного компромісу суверенітет може часто, іноді тимчасово, іноді номінально дробитися [2, с. 788]. Такі домовленості в практиці дипломатії між країнами, або ж країнами та міжнародними організаціями дійсно існують. Як правило, це використовується для розв'язання міжнародних конфліктів, відновлення суверенітету держав по завершенню конфліктів. У цьому контексті цікавою є роль США у відновленні суверенітету ФРН та шлях Німеччини від країни з зовнішнім управлінням до країни, що є одним зі світових лідерів, що здійснює суттєвий вплив на міжнародну політику.

Іноді для того, щоб підкреслити формальність проголошеного державного суверенітету, замість поняття «частковий суверенітет» використовують такі поняття, як то: «свого роду суверенітет» («sort of sovereignty»), «не справжній суверенітет» («not real sovereignty»), «суверенітет у принципі» («sovereignty in principle»), а також поняття «передчасний суверенітет» («premature sovereignty») [3]. Як правило, такі поняття використовуються тоді, коли здійснюється аналіз слабких, недієздатних держав, або ж таких, які видаються за «слабкі» задля досягнення певної політичної мети правителями інших держав.

Виникає питання щодо того, які ще прикметники можна використати сьогодні для точного опису державного суверенітету в окремих державах в умовах глобалізації. Чи може бути державний суверенітет трансформованим, «осучасненим» та пристосованим до потреб сьогодення? Перетворення, що відбуваються сьогодні в світосистемі, є часом настільки швидкими, що їх осмислення та аналіз здійснюється зі значним відставанням. Немає єдності в поглядах на характер цих перетворень та їх наслідки. Як існують різноманітні класифікації, наприклад, демократії, точно так з'являються все нові визначення типів суверенних держав.

Весь цей численний набір прикметників, які вже використовуються для уточнення характеру, особливостей державного суверенітету певних країн в умовах глобалізації породжує необхідність «переосмислити» вчення про державний суверенітет. В. М. Гессен ще на початку ХХ ст. писав про те, що вчення про державний суверенітет є «непрохідним лабіринтом незліченних контроверз і непорозумінь», з якого можна вийти лише за умови встановлення термінології в цій галузі на міцних і непохитних засадах [4, с. 55].

Огляд літератури по проблемі державного суверенітету останніх десятиліть свідчить про те, що пошук «міцних і непохитних засадах» триває. Чим пояснюється відсутність чіткого визначення суверенітету, такого, яке колись дав Ж. Боден? Це, очевидно, пов'язано як з тим, що різні вчені роблять акцент на різних аспектах суверенітету (внутрішньому та зовнішньому суверенітеті держави, територіальності, незалежності, правовому аспекті суверенітету, визнанні з боку інших держав, ступені суверенітету, носіях суверенітету тощо), так і зі змінами світосистеми, процесами глобалізації. Нині держави перебувають в іншому середовищі, ніж те, що було в XVI столітті. У цьому середовищі існує велика кількість суб'єктів, яких не було раніше, та велика кількість транскордонних трансакцій. За декілька останніх десятиліть зросла кількість незалежних держав, міжнародних, регіональних державних та недержавних організацій, транскордонних переміщень товарів, людей, інформації тощо. Все це не могло не позначитися на суверенітеті держави. Реагування на виклики, що пов'язані з появою нових суб'єктів та їх діяльністю, вимагає від держави гнучкості, адаптивності та проактивності.

Деякі з ознак державного суверенітету, які Ж. Боден вважав основними, теж потребують уточнення, наприклад, верховенство влади. Стівен Краснер вважає, що суверенітет головним чином означає не верховну владу, а автономність та незалежність від інших держав, оскільки влада всередині держави може бути організована по-різному [5, с. 21]. Коли Ж. Боден писав про верховенство влади та її неподільність, то він мав на увазі невтручання церкви

у державні справи. Відділення церкви від держави у більшості країн світу захистило її від такого роду втручання. Однак з того часу устрій держав змінився. Поряд з унітарними централізованими державами з'явилися унітарні децентралізовані, федеративні держави, конфедерації. Як реалізується неділимість, верховенство влади в таких державах чи об'єднаннях держав? Звичайно, є Конституції, які визначають основні принципи функціонування держави, але певні сфери життя у федераціях, наприклад, регулюються законами суб'єктів федерації. В умовах глобалізації зростає перш за все економічна незалежність не тільки суб'єктів федерації в федеративних державах, але і регіонів в унітарних децентралізованих державах. Створення Європейського Союзу теж привела до обговорення проблеми «розділеного» суверенітету. Обговорення її почалися в 90-і роки минулого століття, але продовжується і нині. Європейський Союз є викликом і для практики, і для теорії державного суверенітету.

Нині виклики для суверенітету в федеративних та унітарних децентралізованих державах досліджуються багатьма вченими. Зокрема, виклики для суверенітету в таких федеративних державах, як США та Канада, розглядає Ерл Х. Фрай. Він вказує на негативну реакцію представників «економічних націоналістів» в США та Канаді на Північно-Американську угоду про вільну торгівлю (НАФТА). Вони стверджували, що вона призведе до втрати національного, політичного та економічного суверенітету. На думку Е. Х. Фрая, як питання суверенітету, так і ефективність управління національними державами ще більше ускладнюються через зростання субнаціональних розколів у багатьох із цих націй [6, с. 303]. Такі розколи породжені взаємодією субнаціональних урядів та федерального уряду в період реалізації міжнародних угод. Так, хоча згідно Конституції в США федеральні чиновники наділені законним правом забезпечувати виконання положень НАФТА на державному та місцевому рівні, але часом регіональні уряди перехоплюють ініціативу. Федеральний же уряд намагається уникати

протистояння з регіональними урядами, щоб не платити політичну ціну за це. У 1980-х роках ні Конгрес США, ні Білий дім спершу не хотіли змушувати уряди штатів відмовитися від своїх формул унітарного оподаткування, хоча двосторонні договори (і прийнята практика верховенства договірних зобов'язань над законами штатів), надавали федеральним чиновникам таке право [6]. Субнаціональні розколи цікавлять багатьох дослідників. Першим же, хто почав вивчати субнаціональну проблематику був Г. О'Доннелл. Він у 1990-х роках здійснив кореляцію просторового чинника з дотриманням принципу верховенства права, що функціонує на території.

Європейський Союз, який дехто з вчених вважає прообразом світової федерації, теж стикається з розколами. Великобританія вийшла з ЄС під лозунгами захисту парламентського суверенітету. Р. Джексон у статті «Суверенітет у світовій політиці» (1999) зауважує, що оскільки створення глобальної федерації в найближчому майбутньому не передбачається, то суверенітет залишається єдиною платформою, на якій може функціонувати система міжнародних відносин. І в цьому з ним можна погодитися. Як і з тим, що нині державний суверенітет є базовим елементом політичного життя, зовнішніх зв'язків. Суверенітет розкриється через незалежність уряду від інших правлячих влад («зовнішній суверенітет»). «Зовнішній суверенітет», відповідно Р.Джексону, це фундаментальні владні відносини між державами, що визначаються міжнародним правом. Для конкретної держави це «свого роду історично визначене право на членство у закритому політичному клубі», «право брати участь і вступати у відносини, а також укладати угоди з іншими суверенними державами» [7, с. 453, 499]. Однак, вказуючи на те, що всередині держави суверенітет розкривається через верховенство влади, якою володіє уряд і яка поширюється на всіх, хто проживає в межах його територіальної юрисдикції та є об'єктом для його законів і політики, вчений не враховує особливості складних, федеративних держав. Р. Джексон не бере до уваги те, що С. Креснер називав різною внутрішньою організацією держави.

Зв'язок «внутрішньої організації держави» з «внутрішнім суверенітетом» потребує вивчення. Хоча, слід визнати, що в умовах глобалізації більшу увагу привертає зовнішній суверенітет. Саме з ним пров'язують збереження порядку в світосистемі. Очевидно, вивчаючи зовнішній варто не забувати про внутрішній суверенітет, оскільки процеси, що відбуваються всередині держави, впливають на її місце в світосистемі, національну безпеку.

Відповіддю на цей запит є дослідження Б. Мендельсона, який пропонує розглядати державний суверенітет як дворівневу конструкцію. На першому рівні суверенітет є атрибутом держави і означає її здатність здійснювати контроль та поширювати владні повноваження на певній території, а також гарантувати невтручання у свої внутрішні справи. На другому рівні суверенітет – це організуючий принцип міжнародної системи, основа порядку, що встановлює стереотипи поведінки, які знижують ймовірність виникнення конфліктів між державами-елементами системи [8, 9]. Визначаючи державний суверенітет основним принципом міжнародного суспільства та «джерелом порядку в співтоваристві держав» [8, с. 61], в той же час Б. Мендельсон не вважає суверенітет найвищою цінністю. На його думку, самозбереження системи як мета міжнародного суспільства має пріоритетне значення порівняно з іншими цілями та завданнями. Ефективність механізму самозахисту від системних викликів може забезпечуватися в тому числі за рахунок порушення принципу суверенітету [8].

Така позиція є доволі контраверсійною, оскільки Б. Мендельсон одночасно і визнає значення державного суверенітету, і заперечує його, коли мова йде про міжнародну безпеку. Це на практиці може використовуватися для виправдання порушення принципу державного суверенітету. Так примушування незалежної України (перш за все США та Росією) до відмови від ядерної зброї теж виправдовувалося інтересами міжнародної безпеки. Це не завадило Росії в 2014 році порушити свої зобов'язання, як держави-підписанта Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України

до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї («Будапештського меморандуму», 1994 р.). Зобов'язання стосувалися утримання від застосування сили задля порушення територіальної цілісності або політичної незалежності України, а також того, що російська зброя ніколи не буде використовуватися проти України. Реакція інших держав-підписантів Меморандуму – США та Великобританії, була запізнілою та неадекватною тим загрозам, які виникли в результаті дій Росії. Росія в 2014 році, порушивши державний суверенітет України, створила небезпечний прецедент, що може мати руйнівні наслідки для системи міжнародної безпеки. До 2014 році Росія неодноразово порушувала й інше своє зобов'язання, що містилося в Меморандумі – утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету.

На необхідність реінтерпретації та реконструювання державного суверенітету вказує С. Макінда у своїй роботі «Об'єднані Нації та державний суверенітет». В основі міркувань Макінди лежать дві тези. По-перше, міжнародні цінності, норми, принципи, правила та інститути, у тому числі й державний суверенітет, завжди були схильні до змін, а міжнародне суспільство неминуче адаптувалося до нових реалій. Вчений звертає увагу на те, що принципи та легітимуючі норми суверенітету протягом останніх кількох століть зазнавали змін. С. Макінда відмічає, що створювалися ситуації, коли в ім'я підтримки міжнародного порядку та безпеки одні суверенні держави окупувалися, поділялися чи поглиналися іншими державами. По-друге, за період понад трьох століть між державним суверенітетом та міжнародною безпекою встановився символічний взаємозв'язок. За державним суверенітетом не лише закріпилася роль ключового принципу сучасної політичної системи, але на нього було покладено функцію зміцнення міжнародного порядку та безпеки [10]. Як бачимо, і Б. Мендельсон, і С. Макінда відмічають важливість державного суверенітету для міжнародної безпеки, але тільки один з них (Б. Мендельсон) вважає допустимим порушення цього принципу заради

міжнародної безпеки. С. Макінда ж акцентує увагу на об'єктивних чинниках («ситуаціях») обмеження суверенітету певних держав заради підтримки міжнародного порядку.

Дві тези, що сформулював у згаданій роботі С. Макінда, можна знайти і в роботах інших авторів присвячених державному суверенітету, що з'явилися за останні десятиліття. Останнім часом зміни, про які пише С. Макінда, стали більш динамічними.

Варто визнати, що нині існує і багато інших точок зору на роль держави у світосистемі. Дехто вже не розглядає державу основним суб'єктом в системі міжнародних відносин. А от американські вчені Т. Негрі й М. Хардт вважають, що суверенітет набув нової форми, яка складається з ряду національних та наднаціональних організмів, об'єднаних єдиною логікою панування. Цей новий глобальний вид влади автори називають «Імперією». Імперія, в їх розумінні, – це політичний суб'єкт, що ефективно регулює глобальні обміни, суверенна влада, яка править світом. На їх думку, руйнування суверенітету національних держав та їх зростаюча нездатність до регулювання економічних і культурних обмінів є одним з основних симптомів появи Імперії [11]. Така точка зору виглядає дещо фантастично. Та і взагалі, чи варто пов'язувати надії на розв'язання всіх глобальних проблем, в тому числі й проблеми війни, з «імперією», про яку пишуть Т. Негрі й М. Хардт? Сподівання на те, що міждержавні конфлікти в умовах глобалізації поступляться взаємовигідній міждержавній співпраці не справдилися. Тому, очевидно, варто задуматися над тим, як в нових умовах запобігати руйнівним війнам, а, можливо, новій світовій війні. У ХХ ст. один з найвідоміших майстрів наукової фантастики Айзек Азімов у «Трилогії про Фундацію» описує Галактичну імперію та причини її занепаду. Автор викладає в цих творах доволі сумну історію існування людства в майбутньому. На жаль, порушення в ХХІ столітті угод досягнутих в ХХ столітті після Другої світової війни щодо визнання державного суверенітету, викликає занепокоєння щодо майбутнього людської цивілізації.

Поява штучного інтелекту, використання сучасних досягнень в розвитку інформаційних технологій ніби наближає нас до тих часів, що описані в творах Айзека Азімова.

То, що ж потрібно робити, щоб запобігти найгіршому сценарію розвитку подій? С. Макінда, розмірковуючи про трансформацію суверенітету, каже про необхідність реформи ООН. Організація, на його думку, стоїть на варті вже застарілої вестфальської інтерпретації суверенітету, що дуже негативно позначається на її дієздатності. Розглядаючи «гуманітарні операції» 1990-х років, дослідник показує, що в їх рамках де-факто відбувалася реінтерпретація державного суверенітету у зв'язку зі зростаючою необхідністю вирішувати проблеми окремих країн зусиллями міжнародного співтовариства, тоді як де-юре визначення суверенітету залишилося незмінним з часів Другої світової війни. С. Макінда вважає, що Статут ООН фактично заморожує еволюцію принципів державного суверенітету і тому є основною перешкодою для будь-яких спроб його реконструювати. Але при цьому ймовірність того, що члени ООН погодяться внести правки до Статуту та послабити юридичний суверенітет, автор оцінює як вкрай низьку: правова база, закріплена у Статуті, гарантує рівність статусів держав незалежно від їхньої військової могутності, що вигідно переважній більшості акторів на міжнародній арені [10].

Реформування ООН дійсно необхідне, однак щоб воно відбулося необхідна і певна єдність членів цієї організації. Нині ж відбувається перебудова світосистеми. Наслідки її не відомі, оскільки відбувається перехід до багатополусної системи, який, очевидно, буде супроводжуватися міждержавними конфліктами, створенням нових оборонних союзів. Багатополусні системи у ХХ столітті привели до двох світових війн. Очікувати, що в ХХІ столітті, така світосистема буде стійкою, не варто.

Ці питання вивчають представники різних шкіл та напрямів теорії міжнародних відносин. Не залишається поза їх увагою і проблема державного суверенітету. Девід Вілліамс відмічає, що у широкому плані сучасні дебати

щодо суверенітету ведуться щодо двох груп проблем. По-перше, вчених (реалістів та ліберальних теоретиків) цікавить те, наскільки економічна взаємозалежність, технологічні зміни, регіональна інтеграція та поширення недержавних та міжнародних організацій підривають державний суверенітет. По-друге, прихильники як «критичного», так і конструктивістського підходів розглядають суверенітет як організуючий та конституціонуючий принцип сучасної держави та деталізують норми, правила і практики, які забезпечують підтримку суверенітету. Хоча представники цього другого напрямку не виключають можливість з часом зміни розуміння суверенітету [12].

Вивчає підхід до державного суверенітету реалістів та конструктивістів і Майкл Воган. Співставивши погляди на державний суверенітет реалістів та конструктивістів він виявив наскільки по-різному вони визначають суть та зміни, що відбуваються з державним суверенітетом нині. Реалісти визнають, що суверенітет ніколи не був священним принципом ні в минулому, ні сьогодні, а також те, що існує мало підстав вважати, що він буде диктувати форму міжнародних відносин у майбутньому. На їхню думку, держави будуть шукати та знаходити прагматичні рішення, які або порушують принцип суверенітету, або йдуть на компроміс щодо суверенітету. Конструктивісти ж, як зауважує М. Воган, вважають, що державні практики, які визначають суверенітет, кардинально змінилися протягом століть, але природа суверенітету продовжуватиме відновлюватися в майбутньому, як це було і раніше [13]. Отже, в основному обговорення ведення щодо того, що підриває та що забезпечує збереження державного суверенітету в умовах глобалізації.

Для того, щоб зрозуміти, що відбувається з суверенітет держави, варто перш за все звернутися до сучасних теорій державного суверенітету. Один з найбільш авторитетних дослідників суверенітету Стівен Д. Краснер пропонує розглядати наступні аспекти суверенітету: 1) внутрішній суверенітет як принцип організації публічної влади в державі й контролю над нею з боку суспільства; 2) суверенітет взаємозалежності, що дозволяє контролювати

транскордонні пересування; 3) міжнародний правовий суверенітет, який стверджує рівноправність держав на міжнародній арені; 4) «Вестфальський» суверенітет, який забороняє зовнішнім акторам втручатися в розподіл владних повноважень всередині держави [14]. Від поширених розумінь ознак суверенітету наведене відрізняється тим, що С. Креснер розглядає внутрішній суверенітет не тільки як принцип організації публічної влади, а і як контроль над нею з боку суспільства. Що буває, коли контроль з боку суспільства відсутній, або він є недостатнім? Внутрішній суверенітет за таких обставин може бути зруйнований діями корумпованої влади. Контроль за транскордонними пересуваннями теж є дуже важливий для збереження суверенітету. Нелегальна міграція населення створює загрози для суверенітету. Іноді така міграція є «мотивованою» країнами, що ведуть гібридну війну з іншими. Умовами збереження внутрішнього суверенітету є певний суспільний консенсус, визнання норм, правил співжиття. Неконтрольована нелегальна міграція може його порушити.

Л. Гринін нинішні процеси зміни суверенітету називає одними з найбільш значущих. Вчений допускає, що якщо такі процеси наберуть сили, то це, безумовно, вплине на всі сфери життя, включаючи зміни в ідеології та соціальній психології [15]. Дійсно, будь-які значущі перетворення незважаючи на те, в яких сферах життя суспільства вони б не відбувалися, відображаються на стереотипах, цінностях, настроях, уявленнях про майбутнє.

Про «розмивання державного суверенітету» пишуть українські вчені А. Поручник, Ю. Гайдай. На їх думку, це відбувається на фоні зростання ролі інтеграційних союзів і міжнародних організацій, посилення економічного й технологічного потенціалу транснаціональних мереж на тлі виникнення проблем контролю за їх діяльністю, делегування окремих управлінських повноважень національних держав регіональним і світовим інституціям. На думку вчених, все це свідчить про застарілість організаційного та регулятивного потенціалу, закладеного у Вестфальській державно-

центристській моделі світоустрою, і необхідність формування адекватного глобальній економічній системі інституційного базису [16, с. 45].

Отже, багато хто з вчених цікавиться чинниками, що впливають на державний суверенітет. Їх вивчає й І. Гімоновід. До чинників, що спонукатимуть уряди країн шукати можливості укладання угод і побудови партнерських відносин з іншими національними урядами, міжнародними організаціями, неурядовими організаціями та багатосторонніми корпораціями, від відносить не тільки інтеграцію світової економіки, торгівлі, міжнародну та транснаціональну взаємодію, необхідність поліпшення координації та подальший розвиток міжнародних механізмів регулювання, а і тиск з боку громадян [17]. У глобалізованому світі громадяни прагнуть до спрощення процедур перетину кордонів, регулювання зайнятості, отримання освіти в інших країнах. Такі запити є тиском на владу. Приймаючи рішення, щоб задовольнити інтереси громадян, влада йде на певні ризики.

Заслуговує на увагу книга «Переконфігурований суверенітет. Багатопланове управління у світову епоху» під редакцією Томаса Ілгена. У вступному розділі книги стверджується, що суверенітет сьогодні лише іноді монополізується державою, але регулярно ділиться та розподіляється між державними та недержавними суб'єктами на всіх рівнях управління, залежно від питання чи проблеми. Основна увага зосереджена на викликах саме внутрішньому суверенітету держави. Хоча не залишилися поза увагою і виклики державному суверенітету, що йдуть ззовні. Досліджується також напруженість між загальним прийняттям суверенної держави як основної форми політичної організації та поступовим виникненням глобальної ринкової економіки. У книзі відмічається, що хоча історія суверенітету завершується його зосередженням у національній державі, йому кидають виклик ринкова економіка та її природна тенденція виходити за межі політично визначених кордонів держав. На думку Т. Ілгена, внаслідок цього були послаблені такі важливі риси державного суверенітету, як його здатність приймати та

виконувати закони, право визначати та захищати територіальні кордони, а також здатність формувати та керувати економічними результатами.

Томас Ілген робить висновок, що хоча важко узагальнити причини цієї реконфігурації, неефективна чи нефункціональна центральна влада у поєднанні із зовнішнім економічним тиском штовхає до розподілу суверенітету, а отже, до багаторівневого управління. Вчений зауважує, що хоча суверенна держава, безумовно, існує, значна частина її колишніх повноважень була розповсюджена на інші рівні управління, як вище, так і нижче інститутів центральної влади [18].

Незадоволення існуванням наддержавних органів управління («глобальним» управлінням) стало причиною появи антиглобалістського руху. Раймо Вяйрінен вважає, що антиглобалістський рух зміг вплинути на відповіді на виклики глобалізації національних урядів [19]. Але чи здатний неоднорідний антиглобалістський рух завадити послабленню державного суверенітету? Очевидно, лише в якійсь мірі антиглобалісти здатні вплинути на ці процеси.

Нині відчутними є зміни внутрішнього суверенітету. Варто зауважити, що держави можуть відмовлятися від частини суверенітету заради вступу до певних міжнародних організацій, об'єднань держав, як то вступу до Європейського Союзу. Такі добровільні обмеження стали поширеною практикою в другій половині XX та в XXI ст.

Суб'єктивний чинник також відіграє важливу роль у збереженні та відстоюванні й внутрішнього і зовнішнього суверенітету. Від політичної еліти багато що залежить. Про це свідчать й історичні факти. Особливо під час війни рішучість політичної еліти захищати державний суверенітет, мобілізованість народу відіграє велику роль в захисті незалежності та цілісності держави.

Існує безпосередній зв'язок між реалізацією державою зовнішнього суверенітету та зовнішньою політикою держави. Часто зовнішня політика залежить від особливостей лідера, що визначає на певному етапі цю політику держави, від внутрішньої політики, наявних ресурсів тощо, а не тільки визначається інституційними чинниками, міжнародним правом.

Дж. Розенау визначив фактори, що впливають на зовнішню політику. Це: індивідуальні чинники, під якими розуміються особисті якості, таланти, попередній досвід політичних діячів, що визначають особливості прийняття зовнішньополітичних рішень даними лідерами порівняно з іншими; рольові фактори, або фактори, які відносяться до зовнішньої поведінки державних діячів і обумовлені роллю, яка витікає з їх офіційного положення, а не з їх особистих якостей і характеристик; урядові чинники, що стосуються тих аспектів урядової структури, які визначають межі зовнішньополітичного вибору політичних лідерів; «громадські змінні» – основні цінності суспільства, ступінь його національної єдності, рівень економічного розвитку тощо; «системні змінні», тобто чинники, які визначаються впливом зовнішнього середовища і міжнародної системи на зовнішньополітичний вибір державних лідерів (географічні реальності, ідеологічні виклики з боку інших держав, стабільність урядів в країнах, з якими дана держава взаємодіє в системі міжнародних відносин тощо [20]. Вчений звернув увагу і на те, що ці численні чинники визначають в кінцевому рахунку те, якої буде зовнішня політика: слабкою, агресивною, активною чи консервативною.

Одним із наслідків ерозії державної монополії у визначенні характеру міжнародних відносин стає, як вважає Розенау, розмивання меж між внутрішньою і зовнішньою політикою [20]. Таке розмивання стало дуже помітним під впливом глобалізаційних процесів. Захиститися від цих впливів можна хіба що зробивши вибір на користь політики ізоляціонізму.

Нині вчені називають принаймні три сфери, в яких глобалізація обмежує суверенітет держав. По-перше, зростання міжнародної торгівлі та ринків капіталу послаблює здатність національних держав контролювати свою внутрішню економіку. По-друге, національні держави внаслідок цього делегують певні повноваження міжнародним організаціям. По-третє, «нове» міжнародне право, породжене частково цими організаціями, встановило обмеження на незалежну поведінку держав у здійсненні внутрішньої політики

[21, с. 210]. Дж. Ку та Дж. Юо визнають те, що названі фактори здійснюють серйозний тиск на суверенітет, але вони не погоджуються ні з тим, що занепад національного суверенітету є неминучим, ні з тим, що він є бажаним. На їх думку, і нині національні держави підтримують сучасний світовий порядок. Суверенітет дозволяє націям захищати демократичне прийняття рішень та свободу особистості [21, с. 211].

Щоб погодитися з цим висновком вчених потрібно більш детально розглянути аргументи на користь збереження державного суверенітету, хоч і в зміненому вигляді. Виникнення «сумнів в суверенітеті» Крістіан Волк пояснює численними проявами глобалізації, як то зростанням «глобального інформаційного капіталізму», ролі багатонаціональних концернів, значення наднаціональних організацій, появою транснаціональних міграційних мереж. Крістіан Волк відмічає й появу численних нових концепцій в результаті дискусій щодо державного суверенітету. Це:

- «поствестфальський суверенітет» (Йосеф Лапід);
- «пізній суверенітет» (Ніл Уокер);
- «подільний суверенітет» (Бруно де Вітте);
- «міжнародний суверенітет» (Роберт Кіган і Стенлі Хоффманн);
- «багаторівневий суверенітет» (Мартін Лафлін);
- «дезагрегований суверенітет» (Анна-Марі Слотер) [22].

Всі ці концепції є спробою зрозуміти і пояснити ті процеси, які пов'язані з трансформацією суверенітету під впливом глобалізації.

Багато дослідників суверенітету поділяє думку про те, що державний суверенітет глобалізація не знищить, але змінить його. Такої думки дотримується і Канішка Джаясурія. Вчений означив ряд теоретичних та практичних проблем пов'язаних зі зміною суверенітету в умовах глобалізації. На думку К. Джаясурії, по-перше під впливом глобалізації змінився загальноприйнятий образ суверенітету, пов'язаного з винятковою територіальною юрисдикцією, що було закладено Вестфальським договором.

По-друге, зазнали змін і уявлення про внутрішній суверенітет або єдність навколо моністичного юридичного порядку. По-третє, варто усвідомити, що форми суверенітету обов'язково змінюються через деякий час, він не є грою з нульовою сумою. На думку вченого, сприяє усвідомленню цього Європейський Союз, який дав можливість зрозуміти те, що може існувати «складний» суверенітет. По-четверте, не менш важливим для появи нових форм суверенітету є поява нових структур глобального управління та регулювання. По-п'яте, глобалізація економічних відносин все частіше руйнує внутрішню згуртованість всередині держави. Як приклад цієї роздробленості держави К. Джаясурія називає розвиток незалежних центральних банків [23].

Банківська сфера є лише однією з тих, які відчувають зовнішній вплив. Як відмічав К. Джаясурія, глобалізація фрагментує модель внутрішнього суверенітету шляхом створення множинності центрів управління навколо автономних національних та наднаціональних агентств. Важливим наслідком цієї зміни у формі внутрішнього суверенітету держави було виникнення поліцентричного правопорядку, який істотно змінився, зламав межі між міжнародним та внутрішнім правом [23].

Зрозуміло, що не можна вважати, що зовнішній вплив априорі є лише негативний чи позитивний. Визначення наслідків впливу та його оцінка потребує аналізу процесів зменшення перш за все внутрішнього суверенітету держави.

Нині предметом обговорення є не тільки зміни державного суверенітету, а і зміни уявлень про нього та підходів до його вивчення. На це звертає увагу Крістіан Волк. Він зауважує, що нині під впливом глобалізації змінюється не тільки суверенітет держави, а змінюється і академічне обговорення концепції суверенітету [22]. Підходів до вивчення державного суверенітету може бути багато. Наприклад, Волкер вважає, що зосередження уваги при визначенні суверенітету на ньому як на юридичному принципі не є правильним, оскільки спонукає до певної міри амнезії з приводу його історичного та культурно-специфічного характеру [24, с. 166].

Взагалі, ставлення до змін уявлень про державний суверенітет різне. Неприйняття того, що в умовах глобалізації змінюється державний суверенітет, приводить часом до намагання визнати ці зміни «неправильними», та повернутися до «правильних» уявлень про суверенітет та «правильної» практики державного суверенітету. Зокрема, Мартін Лофлін вважає, що спроби вийти за межі наших традиційних уявлень про суверенітет є досить хибними, оскільки це поняття є незмінним для нашого розуміння сучасного політичного та правового порядку. На його думку, твердження про те, що ми досягли межі існування суверенітету, кореняться в неправильному розумінні поняття суверенітету та його визначенні: суверенітет залишається потужною силою в сучасному світі [18, с. 558]. Це змушує повернутися до питання щодо важливості «ідеального типу» в дослідженні реальності. Без сумніву, М. Вебер запропонувавши такий методологічний підхід як «ідеальний тип», зробив значний внесок в порівняльні дослідження. Не можна стверджувати, що таким прийомом ніхто не користувався до нього. Його використовували ще античні філософи для аналізу форм правління. Вебер розширив сферу використання ідеального типу. Спроба захистити традиційні уявлення про державний суверенітет – це спроба не вийти за рамки «ідеального типу», що існував не одне століттями. Але слід визнати, що життя «виштовхує» дослідника за ці рамки.

Тривалий час роль ідеального типу відігравав «боденівський» та «вестфальський» суверенітет. Згідно Вестфальського договору, кожна держава повинна володіти внутрішнім і зовнішнім суверенітетом. Внутрішній суверенітет безпосередньо пов'язаний з владою. Державі належить верховна влада над усією територією, на яку поширюється її юрисдикція. Тоді було офіційно встановлено принцип територіального розмежування державної влади та принцип невтручання. Зовнішній суверенітет полягає у свободі поведінки держави на міжнародній арені у процесі реалізації своїх національних інтересів та відсутності «вищих сил» чи найвищого арбітра над суверенною державою у свободі, обмеженій лише діями інших учасників міжнародних відносин.

Суверенна рівність включає: держави юридично рівні; кожна держава користується правами, притаманними повному суверенітету; територіальна цілісність та політична незалежність держави є недоторканими; кожна держава має право вільно обирати та розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи [25].

Сучасний внутрішній суверенітет базується на законі. Сучасний міжнародний суверенітет знаходить свої джерела у міжнародному праві. Подібно до того, як сучасний внутрішній суверенітет має внутрішній та зовнішній вимір, сучасний міжнародний суверенітет уже не лише зовнішній, але він також має зростаючий внутрішній вимір, оскільки міжнародне право регулює елементи внутрішньої державної організації та компетенції [26]. Саме такі практики і змушують задуматися над змінами суверенітету.

Отже, оскільки держави та їх суверенітет не зникають, а просто змінюється, то варто визначити те, яких змін зазнає внутрішній та зовнішній суверенітет в умовах глобалізації. У дискусіях про державний суверенітет в умовах глобалізації все частіше говорять про те, що в результаті змін, що відбулися в світосистемі, змінюється і державний суверенітет.

Якщо узагальнити попередній розгляд досліджень державного суверенітету, то можна виділити ряд ключових питань. Це питання:

- про «чистоту» уявлень про державний суверенітет, тобто про важливість та незмінність традиційних уявлень попри зміни, що відбуваються нині в світі;
- чи існував у минулому, і чи існує нині «абсолютний» суверенітет;
- чи може суверенітет бути частково втраченим;
- значення ступеня суверенності держав для визначення критеріїв їх класифікації;
- визначення критеріїв суверенності держав тощо.

Отже, нез'ясованих питань щодо державного суверенітету багато. Зміни державного суверенітету будуть відбуватися і надалі. Це означає, що кількість питань, які потребуватимуть відповіді на них науковців, буде зростати.

1.2. Способи визначення ступеню суверенності держав

Серед дослідників державного суверенітету є ті, які формують нові дискурси, визнають напрямки дослідження проблеми. Таким є відомий американський вчений Стівен Креснер. У одній зі своїх відомих робіт «Суверенітет: організоване лицемірство» (1999) вчений висловлює сумнів у існуванні «правильних» суверенних держав, стверджуючи, що держави ніколи не були такими суверенними, як вважали деякі вчені, їх суверенітет завжди був «частковим» [14, с. 119]. Виходячи з можливості існування «часткового» суверенітету Креснер пропонує вимірювати ступінь суверенності держави на основі визначення притаманності їй чотирьох властивостей, пов'язаних з суверенітетом: територія; визнання; автономія, контроль; комбінація цих властивостей в реальності [14, с. 220].

Вимірами суверенітету, на думку вченого, є :

- внутрішній суверенітет, або владна структура всередині держави, та те, якою мірою вона здійснює внутрішній контроль;
- суверенітет взаємозалежності, або контроль за транскордонними потоками;
- міжнародний правовий суверенітет, або ряд правил, згідно з якими визнаються територіально окреслені політичні одиниці з правовою незалежністю;
- вестфальський суверенітет, або заперечення здійснення зовнішньої влади над внутрішніми справами [5].

У іншій своїй роботі, що була опублікована в 2004 році, Стівен Креснер доводить, що три елементи суверенітету (міжнародно-правовий суверенітет, Вестфальський/Ваттеліанський суверенітет, внутрішній суверенітет) ні логічно, ні емпірично не пов'язані один з одним. Частковість суверенітету полягає в тому, що при наявності одного (одних) елементу суверенітету, можуть бути відсутні інші. С. Креснер наводить приклади такого поєднання. Так неуспішні або погано

керовані держави можуть мати міжнародне визнання, але при цьому не мають ефективного внутрішнього суверенітету та вестфальського/ваттеліанського суверенітету. Або держави, які мають ефективне внутрішнє управління та вестфальсько/ваттеліанський суверенітет можуть бути не визнаними, як то Китайська Народна Республіка з 1950-х до 1970-тих років. Україну та Білорусь з 1945 року і до розпаду Радянського Союзу С. Креснер називає прикладом того, як можуть бути визнані суб'єкти, що не мають Вестфальсько/Ваттеліанського суверенітету [27, с. 1078]. Ці факти, існування яких не можна не визнати, дають підстави С. Креснеру стверджувати, що «ідеального» стану суверенітету, тобто такого, для якого в повній мірі притаманні всі аспекти, не існувало в минулому, не існує й нині.

Прихильників такого розуміння державного суверенітету достатньо багато. «Традиційне» визначення суверенітету, на думку Люка Гленвілла, не є таким фундаментальним і позачасовим, як багато хто вважає. Він наводить приклади того, як вдається обійти вимогу невтручання у внутрішні справи суверенних держав. Як вважає Л. Гленвілл, політичні теоретики спеціально обґрунтували право ведення «справедливої» війни, щоб покарати тиранію та рятувати пригноблених [28]. Порушується при цьому державний суверенітет? Так, звичайно, але такі порушення виправдовуються захистом прав людини.

В умовах глобалізації з'явилися нові виклики суверенітету, яких не було двісті чи сто років тому. Держави існують у змінному середовищі і мають до нього адаптуватися. Ті з них, в яких органи влади здатні захищати внутрішній та зовнішній суверенітет, постійно мають попереджати його порушення, ослаблення, визначати пріоритети, йти на компроміси задля того, щоб в певній ситуації та в певній сфері життя мати можливість максимально захистити державні інтереси.

Чи достатньо для визначення «ступеню суверенності» запропонованих Креснером вимірів? Чи можливо, варто визначати, наприклад, й те, як на ступінь суверенності (внутрішнього суверенітету) впливає устрій держави (унітарність

чи федеративність). Ця проблема вивчається науковцями різних країн світу. Актуальність її зростає в Україні з моменту початку російсько-української війни та намаганням Росії ще до повномасштабного вторгнення змусити Україну відмовитися від унітарного устрою на користь федеративного. Потребує вивчення і проблема впливу децентралізації та внутрішній суверенітет держави.

Важливо також визначати можливі наслідки для суверенітету держави, наприклад, передачі іншій державі в оренду якоїсь частини своєї території для розміщення на ній військової бази. Очевидно, в одних випадках це є захистом від агресії з боку інших, більш сильних держав, а в іншому – загрозою суверенітету держави.

Сумніви щодо існування державного суверенітету, що абсолютно точно відповідає його визначенню, пов'язані з невідповідністю практики теорії. Така невідповідність обумовлена дією різних чинників, які визначають ступінь суверенності тієї чи іншої країни.

Е. А. Оджі і М. В. К. Озіоко вбачають проблему визначення ступеня суверенності держав в тому, що державний суверенітет часто плутають з повною незалежністю. Така ж незалежність, на їх думку, неможлива, оскільки саме право суверенітету ґрунтується на визнанні інших суверенами, а отже, передбачає відносини з іншими державами. Е. А. Оджі і М. В. К. Озіоко вважають, що інституціоналізація міжнародних політичних структур призвела до політичної глобалізації. З початку XIX ст. європейська міждержавна система розвивалася як все більш консенсусний міжнародний нормативний порядок, так і як сукупність міжнародних політичних структур, що регулюють усі види взаємодії [29, с. 259. 261].

Нерідко вчені визначаючи ступінь суверенності держави враховують не тільки автономність, незалежність держави у прийнятті рішень, але і те наскільки державна влада є легітимною. Легітимність певною мірою залежить від мотивації тих, хто приходить до влади. Мотивація впливає на визначення та реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики. Стівен Д. Краснер звертає

увагу на те, що протягом історії правителі були мотивовані бажанням залишитися при владі, а не якимось абстрактним дотриманням міжнародних принципів. «Організованим лицемірством» він називає наявність давніх норм, які часто порушуються. Це стало, на його думку, стійким атрибутом міжнародних відносин. Країни давно були готовими відмовитися від певних елементів суверенітету, коли це відповідало їх цілям. Автор робить висновок, що відмінності в національній владі та інтересах, а не міжнародні норми, як і раніше залишаються найкращим поясненням поведінки держав [17]. Така постановка питання змушує задуматися над характером, особливостями та носіями національного інтересу, державницького інтересу.

Очевидно, в історії різних країн світу ми знайдемо немало прикладів того, як політична еліта, ті, хто безпосередньо розробляє внутрішню та зовнішню політику держави, заради реалізації власних інтересів готові були зрадити інтереси своєї країни, поступитися державним суверенітетом. Такі приклади можна знайти і в новітній історії України. В той же час з моменту початку гібридної війни Росії проти України суспільство не раз мобілізувалося, щоб захистити державу та нагадати владі про недопустимість перетину нею «червоних ліній». У такі моменти часу народ ставав за своєю дією, самоусвідомленням, відповідальністю за майбутнє держави дійсним сувереном, готовим захищати територіальний простір, кордони своєї держави. Розвинене громадянське суспільство та сформована політична нація є умовами формування «сильної» держави здатної відстоювати суверенітет.

Нелегітимність влади зменшує можливості держави забезпечити внутрішній суверенітет, без використання насильства здійснювати функцію контролю перш за все за економікою та громадянами (за виконанням ними обов'язків та дотримання законів). Порушення політичної стабільності через втрату владою легітимності створює загрози і для територіальної цілісності, збереження контролю над кордонами, для автономії в прийнятті рішень органами державної влади.

Легітимність залежить від якості управління. Семюел Макінда відмічає, що належне управління має вирішальне значення для управління та підтримки суверенітету у будь-якій державі. Належне управління, на його думку, є результатом стратегічного бачення, трансформаційного лідерства, ефективних інститутів та чітких механізмів забезпечення дотримання верховенства права та прав людини [30]. Саме таке управління робить державу дійсним суб'єктом міжнародних відносин.

Притік іноземних інвестицій, боргові зобов'язання перед міжнародними банками, діяльність ТНК – все це породжує питання щодо збереження суверенності держави в умовах появи нових суб'єктів та нових умов економічної та фінансової діяльності. Питання зв'язку незалежності національних банків та суверенітету держави також відноситься до тих, щодо яких ведуться дискусії. Основна причина посилення влади центральних банків – це зростаюче значення грошово-кредитної діяльності в епоху попиту на глобальну фінансову інтеграцію. Тому зміни, що відбуваються з центральними банками є предметом обговорення в багатьох країнах, в тому числі й в Україні. Реформа центрального банку по-різному була сприйнята як різними політичними силами, так і громадянами в Україні. Віктор Козюк зауважує, що здійснення реформ щодо підвищення незалежності центробанку під зовнішнім тиском (програма МВФ, наприклад) наражається на популістський опір. Ув'язка «міжнародні організації – незалежний центробанк» подається як прояв зверхності глобальної еліти над «суверенним правом» країни на суверенну економічну політику, що активує протистояння соціальних акторів, органів влади тощо з центральним банком [31, с. 286].

Взагалі популізм останнім часом суттєво впливає на політичні процеси в багатьох країнах світу. Нині деякі вчені розглядають популізм як виклик демократії. Негативне ставлення політиків-популістів до «традиційної» політики та «системних політиків» може привести до зміни ставлення до демократичних інституцій та процедур, розподілу влад, верховенства права і врешті решт до змін внутрішнього суверенітету держави.

Існує ризик негативних наслідків і від намагання українських політиків-популістів втручатися в роботу центрального банку. Певна негативна реакцію на такі дії влади з боку організацій, членом яких є Національний банк України, вже спостерігалася. Національний банк України став членом Групи банківського нагляду країн Центральної та Східної Європи ще в 1996 р. Починаючи з 1991 року банківська система України пройшла ряд етапів реформування, яке завершилося стабілізацією банківської системи.

У 2017 р. Національний банк України став учасником Базельської консультативної групи, створеної при Базельському комітеті з банківського нагляду. Цей комітет забезпечує регулярну співпрацю з метою покращення банківських наглядових процесів.

Слід зважати на те, що, як відмічає А. М. Слотер, центральні банки є одними з тих державних установ, які отримали статус учасників трансдержавного порядку [32]. Але деякі вчені стурбовані тим, що глобалізація пов'язана з появою «права без кордонів» та створення нових механізмів регулювання, які можуть зменшити суверенітет держав у різних сферах [33, с. 427]. Однак, варто зважати на те, що часом, зменшення суверенітету не шкодить інтересам громадян країни, а, навіть, навпаки – їх захищає. Фінансова стабільність, яка досягається певною мірою і завдяки здійсненню банківського нагляду міжнародних фінансових організацій, є однією з умов розвитку економіки на відміну від нестабільності, гіперінфляції. Нерозуміння цього політиками, які керуються прагненнями завоювати симпатії виборців, перемогти своїх опонентів, створює загрози розвитку. Можна погодитися з І. Д'яконовою, яка відмічає, що будь-які зміни у функціонуванні банківської системи впливають на інтереси всіх суб'єктів господарювання, кожного члена суспільства і разом із тим можуть призвести до дестабілізації економічної, політичної, соціальної та інших сфер суспільного життя [34, с. 10]

Ступінь суверенності держави сьогодні визначається не тільки контролем над територією, але і над інформаційним полем. Значимість такого контролю зростає в умовах інформаційної глобалізації та використанням інформації,

пропаганди як зброї в гібридній війні. Нині з'явилося немало публікацій, в яких розглядається питання інформаційної безпеки, навіть можливість створення «суверенного» Інтернету. Все перераховане може використовуватися для виміру суверенності тієї чи іншої держави за умови концептуалізації та операціоналізації такого дослідження.

А. Гані, Ч. Локхарт, М. Карнахан пропонують зосередити увагу на десяти ключових функціях, які має виконувати суверенна держава:

- законна монополія на засоби насильства;
- адміністративний контроль;
- управління державними фінансами;
- інвестиції в людський капітал;
- розмежування прав та обов'язків громадянина;
- надання інфраструктурних послуг;
- формування ринку;
- управління державним майном;
- міжнародні зв'язки;
- верховенство права.

На їх думку, міжнародна допомога, направлена на покращення економічного та соціального розвитку, в той же час підриває суверенітет держав через створення паралельних структур, відсутність гармонізації, недержавне надання послуг та відсутність передбачуваності потоків допомоги. Дослідники пропонують перебудувати систему міжнародної допомоги з тим, щоб зосередитися на розбудові спроможності держав виконувати ці десять ключових державних функцій [35].

Вчені вважають, що від міжнародної допомоги буде більше користі, якщо будуть враховані особливості країн-реципієнтів, історичний контекст. А цьому, на їх думку, посприяло б створення індексу суверенітету. Це дозволить вимірювати відносну ефективність держави у виконанні кожної з десяти функцій та відстежувати зміну стану суверенності в динаміці [35].

Прихильники створення індексу суверенності є і серед українських науковців. Н. Чала, Г. Харламова, Д. Маркішев вважають, що такий індекс може стати мірилом успішності та неуспішності урядової політики. На основі авторських розрахунків була визначена динаміка індексу суверенності для ряду країн, в тому числі й України [36].

Розробка індексів суверенності є однією зі спроб емпіричних досліджень «реального» суверенітету. Нині вчені відмічають існування розриву між теоретичними та емпіричними дослідженнями державного суверенітету. На цю проблему звертає увагу, зокрема, Дженіс Е. Томсон. Він також пропонує критерії, за допомогою яких аналітики можуть визначити статус суверенітету та його майбутні перспективи.

Франсуа Альберті та Майкл Гужон пропонують відійти від бінарної класифікації політичного статусу держав (суверенна/несуверенна), яка зазвичай здійснюється на основі визначень Організації Об'єднаних Націй. Вони пояснює це тим, що при такому підході не враховуються наявні різні ступені проміжних статусів та не враховуються численні атрибути суверенітету (які не можуть бути обмежені лише членством в ООН). Вчені вказують і на те, що неформальна політика втручається в формування формальних правил де-факто суверенітету, який може відрізнитися від правового суверенітету. Предметом дослідження Ф. Альберті та М. Гужона були малі острови, їх статус [37].

У таблиці 1. наведені критерії оцінки ступеню суверенності дипломатії, виконавчої, судової, законодавчої влади, здатності до оборони від зовнішніх ворогів та незалежність монетарної системи.

Таблиця 1: Критерії оцінки ступеня суверенності держав.

Предмет оцінки ступеня суверенності	Критерії оцінки ступеня суверенності
Дипломатія	2 критерії: член ООН Агентства ООН або член AOSIS Оцінка 0 або 0,5 або 1
Виконавча влада	3 критерії: Глава держави призначається на місці Голова уряду призначається на місці Повна виконавча влада Оцінка 0 або 0,5 або 1
Судова влада	2 критерії: Власна судова система Судді призначаються на місцях Оцінка 0 або 0,5 або 1
Законодавча влада	2 критерії: Власна Конституція без зовнішнього втручання Немає підпорядкування зовнішній конституції Оцінка 0 або 0,5 або 1
Оборона	1 критерій: Власна військова сила Оцінка 0 або 1
Гроші	2 критерії: Власна валюта Немає жорсткої прив'язки до іноземної валюти Оцінка 0 або 0,5 або 1
Зведений індекс формального суверенітету.	Оцінка композитного показника є простим середнім показником за 6 вимірами. Оцінка від 0 до 1

Отже, міжнародне визнання держави суверенною не робить її такою «емпірично» чи «фактично», якщо вона неспроможна самостійно керувати внутрішніми справами, захищати себе від втручання ззовні, виконувати функції та захищати свої інтереси.

1.3. Чи нульова суверенність у «квазідержави»?

Якщо держава, визнана світовою спільнотою є такою, що не спроможна виконувати функції, то таку державу часто називають «слабкою» державою або «квазідержавою». Поняття «квазідержави» ввійшло в науковий обіг відносно недавно. Вперше це поняття використав Р. Джексон. Він вивчав ті держави «третього світу», виникнення яких було зумовлене процесами деколонізації після Другої світової війни. Р. Джексон вважав доцільним розрізняти слабкі держави та «квазідержави». Якщо «слабкі» держави, на його думку, існували завжди, то виникнення «квазідержав» пов'язане зі змінами правил регулювання міжнародних відносин [38, с. 22–23, 27, 29, 48].

Крім поняття «квазідержави» використовується і поняття «квазісуб'єкт» транснаціональних відносин. Наприклад, І. І. Кузнецов принципову відмінність міжнародно-політичного статусу акторів-суверенів від статусу квазісуб'єктів транснаціональних відносин вбачає в інституті відповідальності (правовій, політичній, моральній і загальноцивілізаційній). Він наголошує на тому, що багато квазісуб'єктів не визнають принципу відповідальності в якості основи їх активності та фактично виходять за межі дії національних або міжнародних інститутів [39, с. 124]. Якщо більшість науковців розглядають «квазідержави» як такі, що не здатні виконувати функції та задовольняти життєвонеобхідні потреби громадян, то І. І. Кузнецов акцентує увагу на відповідальності. На його думку, в поствестфальському світі держави-суверени витіснили з політичної сцени інші категорії учасників саме в силу своїх політико-організаційних можливостей давати довгострокові зобов'язання і гарантувати їх виконання. Ця якість держав, як суб'єкта міжнародних відносин, зберігається за ними і понині, незважаючи на відносне зменшення можливостей останнього реалізувати інтереси громадянського суспільства, в тому числі в результаті ерозії суверенних повноважень. І. І. Кузнецов відмічає, що як і раніше на державі лежить головна відповідальність за забезпечення основних прав особистості або за компенсацію

порушення таких прав, навіть якщо вони виникли в результаті транснаціональних відносин, що не контролюються державою [39, с. 124].

Варто звернути увагу на ще два поняття, що були введені в науковий обіг Р. Джексоном – «негативний» і «позитивний» суверенітет. Негативний суверенітет колишніх колоніальних держав пов'язаний, на його думку, з отриманням ними міжнародних прав. Ці держави мають такі ж зовнішні права, як і всі інші суверенні держави. Але в більшості з них відсутні реальні риси державності у забезпеченні своїх громадян суспільними благами (позитивний суверенітет). Однак, попри це такі «квазідержави» мають право на існування та перспективи виживання, незважаючи на свою слабкість і нелегітимність [38].

Чи немає тут суперечності між віднесенням деяких держав до так званих «квазідержав» та їх міжнародним визнанням та підтримкою? Про те, що така підтримка «квазідержав» існує пише Д. Х. Ламсдейн в роботі «Моральне бачення в міжнародній політиці: режим іноземної допомоги, 1949-1989». Вчений відмічає, що суверенітет квазідержав підтримувався міжнародним суспільством шляхом визнання цих держав формально суверенними, дотримання нормативного принципу невтручання у внутрішні справи цих нових незалежних народів, а також шляхом інтеграції їх у такі практики, як дипломатія та членство в міжнародних організаціях, які характеризують сучасну державність. Крім того, розвинені країни та новостворені міжнародні організації також взяли на себе зобов'язання допомагати їм у реалізації «національного економічного проєкта» [40]. Така підтримка та допомога квазідержавам може з часом сприяти не тільки негативному, але і позитивному їх суверенітету, а значить зміні їх статусу «квазідержав».

На жаль, багато урядів країн, що отримують допомогу, стали залежними від неї. Едвард Ньюман називає таку залежність від допомоги «парадоксом суверенності», який характерний для низки країн третього світу. Ці країни відчують незалежність від зовнішнього «вторгнення», але водночас не можуть надавати державні послуги своїм громадянам [41].

Можливо, цьому може завадити обумовлена допомога, тобто допомога за умови проведення реформ, боротьби з корупцією, гарантування прав та свобод людини тощо. Хоча, як показує досвід України, на заваді модернізації політичної системи стоїть політична культура суспільства. Надання переваги популістам свідчить про те, що саме суспільство не готове до тих перетворень, які б дозволили державі перестати жити в борг, без допомоги з боку інших держав.

Аналізуючи цю ситуацію варто визначити причини не тільки залежності деяких країн від допомоги ззовні, але і причини, мотивацію допомоги слабким державам з боку більш сильних та міжнародних організацій.

Причину такої турботи про слабкі держави та квазідержави пояснює Роберт Ротберг. Він зауважує, що явище невдач певних держав не нове, але воно нині стало набагато більш актуальним і тривожним, ніж будь-коли раніше. У менш взаємопов'язані епохи слабка держава могла бути ізольованою й триматися на відстані від інших держав. Її невдачі мали менші наслідки для миру та безпеки. Тепер такі держави становлять небезпеку не тільки для самих себе і сусідніх держав, але й для людей у всьому світі. Тому, запобігання невдачам держав і реанімація тих, хто зазнає невдачі, є стратегічними та моральними імперативами [42, с. 127]. В іншій своїй роботі вчений відмічає, що в сучасну епоху, коли національні держави становлять будівельні блоки законного світового порядку, насильницький розпад і відчутна слабкість окремих африканських, азіатських, океанічних і Латиноамериканських держав загрожують самій основі цієї системи [43, с. 1].

Небезпека, що йде від таких країн, пов'язана також: з терористичними загрозами; масовими потоками біженців, які дестабілізують соціальну та політичну ситуації в сусідніх країнах; поширенням небезпечних хвороб тощо. Усвідомлення цих загроз світовим співтовариством приводить до зростання допомоги таким державам. Д. Вільямс наводить численні приклади такої допомоги країнам Африки на південь від Сахари, а також Гаїті, Камбоджі, Нікарагуа, Непалу тощо. У 1980 році таких країн було 14, але до 1994 року їх кількість зросла до 34. Ця допомога становила понад 10 відсотків ВВП [44, с. 566-568].

Не тільки слабкі держави, що потребують допомоги, породжують багато проблем, але їх створює і система міжнародних відносин, що існує нині. Особливості сучасної системи міжнародних відносин розглядає Р. Джексон:

- хоча визнається юридична рівність, але існує глибока емпірична нерівність між Північчю та Півднем, яка, ймовірно, зберігатиметься нескінченно довго;

- слабкі, маргінальні держави звільняються від змагань за владу і розглядаються як міжнародний протекторат;

- слабкість не є загрозою суверенітету, як у минулому, а тепер є причиною міжнародної допомоги. Недієздатність і нерівність перетворилися на позитивні міжнародні права;

- квазідержави є частиною більш загального процесу самовизначення, який вплинув на внутрішню, а також на міжнародну політику, що ґрунтується на західному егалітаризмі;

- міжнародна допомога виправдана, оскільки незалежність необхідна, але недостатня для того, щоб колишні колонії могли стати повноправними господарями на своїй землі. Це спроба компенсувати відсутність реального (позитивного) суверенітету квазідержав.

Визначаючи політику щодо «квазідержав», на думку Р. Джексона необхідно враховувати те, що:

- міжнародне суспільство може легко надати державам виборчі права, але надати їм повноваження важко. Державне будівництво – це внутрішньодержавний процес, що відбувається протягом тривалого часу;

- неможливо втручатися в суверенітет, хоча допомога може бути пов'язана з вимогами прав людини;

- найважливішим фактором є не зміни емпіричної державності, які існували завжди, а зміни міжнародних норм і очікувань щодо недорозвинення [38].

Щоб допомога була ефективною потрібно враховувати чинники, що впливають на відсталість країни, якій вона надається. Роберт Ротберг стверджує, що географія, історія і політика впливають на ступінь слабкості та вразливості держав [42, с. 127–128].

Розглянуті дослідження представляють інтерес і для тих держав, які після розпаду СРСР в 1991 році стали незалежними, адже по суті тривалий час вони перебували в колоніальній залежності. Україну часом називають постколоніальною державою, а ще слабкою. Процес державотворення триває і досі, що є цілком природньо. Користаючись труднощами в розбудові держави російські політики та ідеологи намагалися переконати не тільки своє суспільство, але й українське в тому, що Україна є квазідержавою. Мета цього – встановлення російського протекторату і перетворення України на реальну квазідержаву. Інформаційна, психологічна, гібридна війна, а нині повномасштабна війна (т.з. «військова спецоперація»), що ведеться Росією проти України, має створити для цього підґрунтя. Значення, що вкладають в зміст поняття «слабкі держави», «квазідержави» політики, може мати на меті виправдати реальну політику щодо певних країн.

Наскільки визначення певного об'єкту дослідження, управління впливає на ставлення до нього та може вплинути на сам об'єкт? Науковий співробітник Центру міжнародних досліджень і дипломатії Лондонського університету SOAS Ніколас Весткотт вважає, що своєрідне визначення суверенітету було першопричиною невдалого Brexit [45].

Соціологи, досліджуючи явище стигматизації («наклеювання ярликів») в суспільстві, прийшли до висновку, що вона не тільки приводить до соціальної ексклюзії, але змінює ставлення «відторгнутих» до всіх інших та до себе. Визначення держав «слабкими» – це теж певна «стигматизація» в політичній сфері. Небезпечними наслідками її є формування у громадян такої країни почуття меншовартості, адже політична психологія значною мірою визначає поведінку. Почуття меншовартості є перешкодою розбудови суверенної держави в тих країнах, які до отримання незалежності перебували в колоніальній залежності. Ситуація нині ускладнюється тим, що звільнившись від залежності від одних держав в умовах глобалізації такі держави попадають в залежність від «колективного іншого» – наднаціональних структур.

Такі структури, на думку Д. Роткопфа, будуть з часом тільки посилюватися, а суверенітет має бути частково переданий державами цим організаціям. Він вважає, що це зміцнить безпеку та процвітання у світі, а отже буде позитивним трендом [46, с. 47]. Можливо, так би й було, але в ідеальному світі, в якому всі учасники міжнародних відносин дотримувалися норм міжнародного права, «грають по правилам». Однак, де-факто «сильні» держави мають більші можливості відстоювати свої інтереси, та краще за ті, які є «слабкими», і яким вони надають допомогу. Можливість захищати свої інтереси пов'язана з «суб'єктністю» держав. Коли використовують це поняття – «суб'єктність», то мають на увазі перш за все здатність і можливість захищати свої інтереси, бути рівноправним учасником міжнародних відносин, переговорів, які в тій чи іншій мірі стосуються всіх їх учасників. Бред Р. Рот вказує на те, що найважливіша роль суверенітету в сучасному міжнародному правопорядку полягає у встановленні незнижуваних правових прав слабких державах [47, с. 68].

Часом і ті держави, які проголошують вірність принципам і нормам міжнародного права, у реальній політиці є прагматиками. «Слабкі» держави отримують підтримку та допомогу тоді, коли це відповідає інтересам «сильних держав». Ступінь суверенності «сильних» та «слабких» держав різний. Р. Купер відмічає, що ступінь суверенності є настільки важливим показником, що може виступати критерієм для класифікації держав [48].

Таким чином, не завжди держава визначається як «квазідержава» на основі існуючих і схвалених науковою спільнотою критеріїв. Часом в цей процес залучені політики та «придворні» ідеологи, які намагаються обґрунтувати необхідність «допомоги» чи «керівництва» тими державами, які вони називають «квазідержавами», або ж виправдати своє втручання у внутрішні справи таких держав.

1.4. Державний суверенітет та зовнішнє втручання

До проблеми суверенітет/втручання звертається багато вчених. Вони аналізують існуючі документи міжнародних організацій, перш за все ООН, які містять визначення державного суверенітету.

Резолюція 2131 (XX) Генеральної Асамблеї, під назвою «Декларація про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав та захист їх незалежності та суверенітету», була прийнята 21 грудня 1965 року 109 голосами (один утримався, ніхто не голосував проти). У преамбулі та першому абзаці резолюції йдеться про «серйозність міжнародної ситуації та зростаючу загрозу загальному світу через збройне втручання та інші прямі чи непрямі форми втручання, що загрожують суверенній особистості та політичній незалежності держав».

У цій резолюції є і такі пункти:

1. Жодна держава не має права втручатися прямо чи опосередковано з будь-якої причини у внутрішні чи зовнішні справи будь-якої держави. Отже, збройне втручання та всі інші форми втручання чи спроби загроз проти особистості держави чи проти її політичних, економічних та культурних елементів засуджуються.

2. Жодна держава не може використовувати або заохочувати використання економічних, політичних чи будь-яких інших заходів для примусу іншої держави з метою домогтися від неї підпорядкування здійснення її суверенних прав або отримати від неї переваги будь-якого роду. Крім того, жодна держава не повинна організовувати, допомагати, розпалювати, фінансувати, підбурювати або миритися з підривною, терористичною чи озброєною діяльністю, спрямованою на насильницьке повалення режиму іншої держави, або втручатися у цивільні заворушення в іншій державі.

3. Застосування сили, позбавлення народів їх національної самобутності є порушенням їх невід'ємних прав і принципу невтручання.

4. Кожна держава має невід'ємне право обирати свої політичні, економічні, соціальні та культурні системи без будь-якого втручання з боку іншої держави.

5. Усі держави повинні поважати право на самовизначення та незалежність народів та націй вільно висловлювати свою думку без будь-якого іноземного тиску та за абсолютної поваги до прав людини та основних свобод. Отже, всі держави мають сприяти повній ліквідації расової дискримінації та колоніалізму у всіх його формах та проявах» [49].

Однак, як вказує Синтія Вебер, незважаючи на поширене розуміння втручання як порушення державного суверенітету, історичні практики «оскаржують» таке розуміння. Тому вона і розглядає суверенітет як набір практик, що різняться в часі та просторі [50, с. 200]. Дійсно, на практиці втручання, що порушує принципи державного суверенітету, відбуваються в різних регіонах світу. Наслідки такого втручання з точки зору економічного зростання, соціальної стабільності можуть бути як позитивними, так і негативними. Але існування такого втручання майже завжди політизує певні групи, перш за все ті, які сприймають його як диктат, несвободу.

Річард Літгл вважає, що втручання є повсюдною ознакою міжнародної системи. Не тільки великі держави наполегливо втручалися у внутрішні справи малих держав, таких як В'єтнам і Афганістан, але також існує тенденція до того, що невеликі держави втручаються в справи одна одної. Єгипет, Сирія, Куба, В'єтнам та низка інших держав проводили політику втручання. Крім того, стверджується, що в міру того, як глобальна економіка стає все більш взаємозалежною, потенціал для втручання постійно зростає. Наприклад, рішення про надання чи відмову в кредитуванні можна розглядати як дуже ефективний механізм втручання у внутрішні справи держави [51]. Хоча змінюється час та місце такого втручання, але воно є постійною особливістю сучасних міжнародних відносин.

Про те, що втручання в справи держави було в минулому, є нині, й буде в майбутньому пишуть і Джордж Лоусон, Лука Тарделлі [52]. Висновок вони

роблять наступний – хоча змінюється час та місце такого втручання, але воно є постійною особливістю сучасних міжнародних відносин. Визнавши повсюдне та повсякчасне існування втручання у справи держав ззовні чи можна говорити, що вони при цьому зберігають державний суверенітет?

Синтія Вебер вважає, що визначення суверенітету не має одного і того ж самого змісту у кожную історичну епоху та в кожній географічній місцевості. Суверенітет стосується того, що держава має робити (критерії виконання), щоб отримати міжсуб'єктне визнання її суверенітету. У різні історичні періоди існують різні стандарти спільноти щодо того, як суверенітет як практика має бути реалізований, що повинна зробити держава, щоб бути суверенною, як вона має організувати свою внутрішню політику, щоб виступати від імені народу в міжнародних справах. Коли ж державні практики не вписуються в нібито міжсуб'єктні норми, тоді втручання однієї держави у справи «неправильної» держава вважається легітимним міжнародним співтовариством. З іншого боку, коли державні практики узгоджуються з міжсуб'єктивними нормами буття, втручання забороняється а, коли все ж здійснюється, то воно засуджується співтовариством суверенних держав. Коли практикується втручання, то наводиться обґрунтування втручання в частині відновлення або збереження визнаної громадою суверенної влади в певній державі [50, с. 201].

У 1910-х роках США офіційно розглядали революції як «внутрішню» проблему, але лише тоді, коли це були ліберальні революції з метою встановлення ліберального, демократичного уряду. На думку Синтії Вебер, такі моменти створюють серйозні проблеми для сучасної теорії міжнародних відносин. Вони вказують на те, що розуміння суверенної влади змінюється історично, як і виправдання практики втручання та значення втручання [50, с. 201].

Нерідко втручання виправдовують необхідністю захисту прав і свобод людини. Так, Г. Хельман і С. Ратнер називаючи поняття суверенітет нечітким і аморфним, стверджують, що державний суверенітет позбавляє громадян можливості захиститися від самої держави, диктаторського режиму [53]. Не тільки

ООН в цьому випадку може втрутитися у внутрішні справи з метою захисту громадян країни, якщо влада створює загрози їх життю, але й інші держави. Спекуляції щодо прав людини можуть використовувати держави з авторитарним режимом, що ведуть агресивну зовнішню політику. Це, як правило, робиться для маскуванню справжніх цілей агресії. Прикладом такої поведінки була гібридна війна Росії проти України, яка велася під лозунгами захисту російськомовного населення на Донбасі, а до того в Криму нібито від утисків та порушення їх прав.

Отже, Концепція прав людини є однією з тих концепцій, які використовують для виправдання, «легітимізації» втручання. На практиці нею послуговуються як міжнародні організації, так і окремі держави. Згідно цій концепції всі громадяни рівні та мають право на основні свободи, а уряди контролюють їх лише за їхньою згодою. Прибічники як втручання, так і концепції гуманітарної інтервенції вважають, що категорія «права людини» є універсальною та не може обмежуватись у просторі кордонами окремих держав, а принцип дотримання та захисту прав людини виступає в якості фундаменту сучасного міжнародного правопорядку, а отже є пріоритетним. Противники концепції гуманітарної інтервенції наполягають на непорушності суверенітету та принципу невтручання у внутрішні справи держави як основи міжнародного класичного права [54, с. 34].

Нині політики-практики почали досить часто використовувати поняття «відповідальність за захист». Передумови появи принципу «відповідальність за захист» досліджує Люк Гленвілл в книзі «Суверенітет і відповідальність захищати: нова історія». Він посилається на Гроцію і Ваттеля, які вважали, що війна є виправданою, якщо необхідно притягнути до відповідальності суверенних князів, які діяли тиранічно і пригнічували власний народ. Люк Гленвілл розглядає особливий вид нерівності між державами – в часи імперіалізму європейські правителі користувалися безумовним суверенітетом, але могли втручатися в справи інших держав за межами Європи заради «захисту місцевого населення». Після того, як у Статуті ООН була закріплена

свобода від зовнішнього втручання на певний час такі практики припинилися. Проте, як зауважує дослідник, це тривало доти, доки вимір прав людини, який із самого початку конфліктував з безумовним суверенітетом, не змусив задуматися про можливість знаходження компромісу між ними. До цього підштовхнув геноцид в Руанді та Косово в 1990-х роках [55].

Ініціатором розробки концепції «відповідальності за захист» стала створена у 2000 р. у Канаді Міжнародна комісія з втручання та державного суверенітету. У доповіді Комісії, зокрема, зазначалося, що суверенітет не тільки надає будь-якій державі право «контролювати» свої внутрішні справи, але покладає й прями́й обов'язок захисту людей, що проживають в межах її кордонів. Зазначалося, що в разі нездатності держави захистити свій народ через відсутність можливостей або бажання, відповідальність за захист людей передається міжнародному співтовариству [56].

Концепція відповідальності за захист, що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 2005 році, явно заперечує поняття «абсолютного державного суверенітету», що лежить в основі принципу невтручання. І хоча відповідальність за захист вимагає строгого дотримання умови для схвалення втручання ззовні – тільки у випадках геноциду, військових злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності, вона, тим не менше, підпитувала тих ліберальних інтервентів і неоконсерваторів, які намагаються нав'язати свої погляди країнам, які не розділяли їх, незалежно від того, порушили ці держави чотири умови чи ні [57].

У доповіді Генерального секретаря ООН в 2005 році було викладено три компоненти відповідальності за захист:

1. Відповідальність держав за захист. Держава несе головну відповідальність за захист свого населення від геноциду, воєнних злочинів, злочинів проти людяності, етнічних чисток і підбурювання до них; відповідальність за захист походить з природи суверенітету держав і виникає також з зобов'язань держав за міжнародним правом;

2. Міжнародна допомога та створення потенціалу. Міжнародне співтовариство має всіляко сприяти виконанню державами цього обов'язку;

3. Своєчасне та рішуче реагування. Міжнародне співтовариство має використовувати відповідні дипломатичні, гуманітарні та інші засоби для захисту населення від вказаних злочинів. Якщо держава не в змозі захистити своє населення, міжнародне співтовариство має бути готовим вжити колективних дій для захисту людей, відповідно до Статуту ООН [58].

Отже, концепція відповідальності за захист (R2P) передбачає, що не тільки суверенні держави несуть відповідальність за захист свого населення, а й міжнародне співтовариство. Вважається, що міжнародне співтовариство несе відповідальність за заохочення та допомогу держав у захисті, а також за вжиття колективних дій для забезпечення захисту населення у випадках, коли держави не виконують своїх зобов'язань. Ідея про те, що саме міжнародне співтовариство має не просто право, а й відповідальність за захист шляхом військового втручання, якщо це необхідно, є, можливо, найновішим аспектом концепції R2P, і вона, здавалося б, має надзвичайні наслідки [59].

Застосування на практиці цієї концепції викликає численні дискусії [60, 61, 62, 63]. Люк Гленвілл вважає, що значною мірою недостатньо вивченим є питання що це за відповідальність – моральна, юридична чи політична, чи якась комбінація цих трьох. На його думку, важливо визначити і те, хто, зокрема, несе відповідальність – загалом міжнародне співтовариство, зокрема, міжнародні інституції, такі як Рада Безпеки, регіональні організації чи окремі держави, чи якась комбінація з трьох [59].

Отже, втручання у внутрішні справи суверенних держав існує. Дослідження суб'єктів втручання, їх дій, цілей, намірів, наслідків тривають. Оцінка наслідків здійснюється і з точки зору захисту прав громадян країни, у внутрішні справи якої втручаються, наприклад, міжнародні організації. При поясненні причин втручання окремі держави часто використовують маніпуляції, викривлення інформації.

1.5. Дискусії щодо теперішнього та майбутнього державного суверенітету країн-членів Європейського Союзу

У XIX ст. за об'єднання Європи виступав відомий французький вчений Сен-Сімон. Він вважав, що Європа має бути організована на основі наступних принципів: всяка політична організація повинна бути однорідною, тобто всі її заклади (учасники союзу) повинні базуватися на єдиній концепції; республіканській; спільний уряд повинен бути незалежним від національних урядів; особи, що входять в спільний уряд, повинні бути сильними тією могутністю, яка притаманна їм самим і ніскільки не залежить від зовнішньої сили – це могутність громадської думки [64, с. 133].

Мрія Сен-Сімона про об'єднання країн Європи здійснилася в XX столітті. Але, як до цього об'єднання держав, так і після створення Європейського Союзу не припиняються політичні та академічні дискусії відносно майбутнього державного суверенітету та доцільності його обмеження заради більш тісної інтеграції європейських країн.

Європейська інтеграція в 1950-х рр. стала «викликом» для теорії державного суверенітету, традиційного його розуміння. Інтеграція країн-членів ЄС означає, що частина суверенітету передається від національних держав до наднаціональних інститутів. Це завжди викликало певний супротив прихильників необмеженого державного суверенітету. Ними перш за все заперечується доцільність створення більш тісного політичного союзу. Це є свідчення прагнення захистити державний суверенітет.

Бруно де Вітте в роботі «Суверенітет та європейська інтеграція: важливість юридичної традиції» звертає увагу на те, що взаємозв'язок між європейською правовою інтеграцією та основоположними принципами та цінностями конституцій держав - членів далеко не врегульований. На його думку, концепція суверенітету має бути адаптована з тим, щоб не гальмувати повне прийняття законодавства Співтовариства в рамках внутрішніх правових

порядків його держав - членів. Він вважає, що суверенітет є частиною правових принципів, які є єдиними для країн Західної Європи [65].

Про необхідність зміни бачення суверенітету в об'єднаній Європі, «адаптацію концепцій» суверенітету пишуть й інші вчені. Деякі вчені вважають, що екзистенційна криза, з якою стикався ЄС за останнє десятиліття, не є продуктом конфлікту між національним суверенітетом та наднаціональними інституціями, а скоріше результатом конфліктів на національному рівні між різними концепціями національного суверенітету, зокрема боротьби між народним та парламентським баченням національного суверенітету [66].

Європейська інтеграція пройшла певні етапи. По мірі її поглиблення зростала кількість контролюючих та регулюючих органів. Вони нині здійснюють регулювання різних сфер життя – від економіки, торгівлі до екологічної діяльності. Зростання кількості загальноєвропейських інститутів та функцій, які вони виконують, не могли не привести до зростання й кількості бюрократів. Всі ці процеси викликають інтерес у вчених, оскільки багато хто вважає, що Європейський Союз є прообразом майбутнього глобального управління.

Існує багато різних підходів до визначення суверенітету в рамках ЄС. Ґрунтовний аналіз таких підходів міститься в роботі відомої дослідниці державного суверенітету Саманти Бессон. Вона розглядає три концепції державного суверенітету. Перша група концепцій об'єднує ті концепції, яку базуються на визнанні абсолютного та унітарного суверенітету. Автори цих концепцій вважають, що суверенітет повинен належати або державам-членам, або ЄС. Належати ж одночасно і державам, і ЄС він не може. Крім того С. Бессон виділяє дві групи «унітаристів». Перша з них розглядає національні конституції в якості вищої законодавчої основи ЄС, друга група вчених, навпаки, вважає, що національні конституції мають бути підпорядковані європейському правовому порядку. На їх думку, плюралістичний характер європейської політичної та правової реальності вимагає більш «гнучкого

суверенітету». Для другої групи концепцій суверенітету характерне відстоювання ідеї «дезагрегації» і «реагрегації» суверенітету в Європі. Прихильники даного підходу оперують поняттями «об'єднаного» або «розділеного суверенітету». Прихильники третьої групи концепцій відстоюють ідеї пост-суверенітету – при формуванні постнаціональної (пост-суверенної) політії, такої як ЄС, немає потреби слідувати тим же правилам і нормам, якими керуються національні держави [67, с. 17].

Критикуючи існуючі концепції С.Бессон натомість доводить необхідність альтернативної моделі – «спільного», «кооперативного» суверенітету. Ця модель, на думку дослідниці, дозволяє національній та європейській владі зберігати свій суверенітет. Однак, С.Бессон зауважує, що будучи суверенними, вони не можуть уникнути певною мірою конкуренції, суперництва і співробітництва, які характеризують суверенітет в рамках плюралістичного конституційного ладу. Реалізація суверенітету стає рефлексивною і динамічною, відбувається пошук кращого варіанту розподілу влади в кожному окремому випадку [67, с. 17-18].

Існування різних концепцій суверенітету в європейських країнах відображає не тільки теоретичні дискусії, що не припиняються вже декілька десятиліть, але і проблеми, що існують на практиці. Певною мірою неузгодженість поглядів на суверенітет в рамках ЄС привів до виходу однієї країни – Великобританії, з даного об'єднання держав.

Певне уявлення про ті проблеми, що привели до Brexit, можна скласти познайомившись з текстом відкритого листа, який у листопаді 2015 року уряд Великобританії направив голові Європейської ради Дональду Туску. У цьому листі йшлося зокрема про те, що має бути визнане існування в ЄС більше однієї валюти, а платники податків у країнах, що не входять в єврозону, не повинні нести фінансову відповідальність за операції з підтримки євро як валюти. Крім того говорилося, що Сполучене Королівство хотіло б зменшення загального навантаження на бізнес. ЄС також повинен зробити більше для

виконання своїх зобов'язань щодо вільного руху капіталу, товарів та послуг. У листі йшлося і про занадто великий тиск на школи, лікарні, державні служби, через те, що в країну приїждить багато іммігрантів. Уряд вважав, що іммігранти, які приїжджають до Великобританії з інших країн ЄС, мали б не менше 4 років попрацювати для отримання допомоги і соціального житла.

Окремі пропозиції стосувалися державного суверенітету. В листі відмічалось, що питання суверенітету займали центральне місце в дискусіях щодо Європейського Союзу у Великобританії протягом багатьох років. Пропонувалося припинити зобов'язання Великобританії працювати у напрямку «все більш тісного союзу» та посилити роль національних парламентів [68].

На думку Мартіна Лофліна та Стівена Тірні, суверенітет є центральним принципом сучасної британської конституційної думки, але його значення залишається неправильно трактованим. Юристи трактують це як юридичну концепцію - доктрину парламентського суверенітету. Вони не бачать того, що доктрина базується на певному політичному переконанні, що британська держава залежить від центральної влади, що має необмежену владу. Це стає головною перешкодою для конструктивного мислення щодо конституційних домовленостей Великобританії [69].

Проблемою Brexit та парламентського суверенітету цікавиться багато вчених [70, 71, 72, 73].

Питань, які потребували узгодження, домовленостей та компромісів було достатньо багато. Джульєтта Рінгейзен-Біардо в роботі «Давайте повернемо контроль»: Brexit і дебати про суверенітет» вказує, що під час кампанії щодо референдуму по Brexit прихильники велику увагу приділяли втраченому парламентському суверенітету, який ніхто не зможе відновити, якщо Великобританія не вийде з Європейського Союзу [74]. Д. Рінгейзен-Біардо зауважує, що результати референдуму піднімають більше конституційних питань, ніж вирішують, і більшість із них знову обертаються навколо концепції суверенітету. Парламентський суверенітет, який так захищали прихильники

виходу Великобританії з ЄС, вона називає «невловимою» концепцією, що містить низку неправдивих тверджень, як то: «Наш суверенітет забрав Європейський суд», «Наші суди більше не повинні виконувати наші національні закони. Вони повинні виконувати законодавство Співтовариства ...». Опитування, проведене в день голосування, в ході якого виборців питали щодо того, що мотивувало їх вибір, показало, що «принцип, згідно з яким рішення щодо Великобританії повинні прийматися у Великобританії», був центральною мотивацією для 49 % з 12 369 виборців, які були опитані, тоді як 33 % з них посилаються на «імміграційний контроль» [74].

Саме суверенітет та намагання його захистити стали причинами виходу Великобританії з ЄС. Питання про майбутнє ЄС є відкритим, а тому політикам Європейського Союзу спільно з вченими потрібно визначити проблеми, ігнорування яких може позначитися на сталості співтовариства. Варто враховувати і те, що «недоброзичливі» держави можуть використовувати інформаційну глобалізацію для формування настроїв громадян і країн-членів ЄС.

1.6. Суверенітет держави та глобальне управління

Розмови про розвивання державного суверенітету, його обмеження цілком закономірно приводять до пошуків нових форм глобального управління. Проблеми глобального управління є предметом дослідження як зарубіжних, так і українських вчених. Зокрема, ці проблеми вивчають Дж. Розенау, Дж. Г. Спет, М. П. Карнс, К. А. Мінгст, А. Поручник, Ю. Гайдай, Я. Тимків, О. Кукарцев та інші.

Концепції глобального управління/регулювання сформувалися на початку 1990-х років. У широкий обіг поняття «глобальне управління» було запроваджено створеною в 1992 р. Комісією ООН по глобальному управлінню, яка серед завдань пошуку шляхів розв'язання глобальних проблем визначила і розробку нових правил поведінки на світовій арені [75, с. 52].

Нині існують різні визначення поняття «глобальне управління». У кожному з визначень увага акцентується на певних ознаках та елементах такого управління. Одні вчені підкреслюють, що таке управління: перетинає межі національних кордонів; залучає до управління різноманітних соціальних акторів або різноманітних економічних суб'єктів на національному і глобальному рівнях; довготривалий процес, в якому досягається консенсус щодо узгодження різнорідних і суперечливих інтересів шляхом застосування кооперативних дій тощо [75].

Шляхом міждержавного спілкування вирішується багато питань. Анн-Марі Слотер в роботі «Дезагрегований суверенітет: До публічної відповідальності глобальних урядових мереж» звертає увагу на те, що потрібно посилити підзвітність міждержавних мереж. Запропонована концепція дезагрегованого суверенітету, згідно з якою урядові мережі мають здатність входити до міжнародних регуляторних режимів різних типів [76].

Нині існують різні підходи до визначення особливостей глобального управління: одні визначають регулюючі функції ООН й інших міжнародних організацій; інші вказують на те, що система глобального управління знаходиться на стадії формування, а її організаційні форми є ще невизначеними; глобальне управління розглядається як якісно нова система, відмінна за принципами регулювання від міждержавних відносин [75, с. 53].

Сабіна Тука вважає, що за останні десятиліття сформувався сприятливий контекст для глобального управління. Це обумовлено тим, що: по-перше, держави вже не є єдиними дійовими особами, оскільки й інші учасники (громадянське суспільство, міжнародні експерти) стали активними гравцями на міжнародній арені; по-друге, більшість проблем нині має транскордонний та транснаціональний характер; по-третє, світ нині є більш складним ніж будь-коли раніше [77].

Але погоджуючись з тим, що глобальне управління є важливим та актуальним, слід визначити як воно впливає на державний суверенітет.

Вважається, що зростання значення глобального управління вивело дискусії щодо національного суверенітету на новий рівень.

О. В. Кукарцев відмічає, що питання про суверенітет має принципове значення в концепції глобального управління, оскільки суб'єкти міжнародної взаємодії, які беруть участь у створенні та реалізації правил поведінки на глобальному рівні, переймають частину суверенітету у державних акторів [78, с. 132].

До пошуку відповіді на питання про глобальне управління в умовах ослаблення державного суверенітету долучився й Римський клуб. Ця впливова недержавна організація була створена в 1968 році та відіграла важливу роль в приверненні уваги світової спільноти до глобалізаційних процесів, глобальних проблем та їх наслідків. Коло питань, до яких зверталися члени цієї організації, широке. Вивчаючи способи, засоби вирішення глобальних проблем та забезпечення сталого розвитку людства, дослідники звертаються і до проблеми глобального управління, політичного майбутнього світу. Метою глобального управління має стати об'єднання зусиль науковців, політиків заради вчасного реагування на виклики.

Засновник Римського клубу А. Печчеї в книзі «Людські якості» не сумнівався в тому, що з часом відбудеться перехід від суверенітету до співтовариства. Це буде, на його думку, тривалий перехід. Поступово на зміну концепції незалежності прийде підхід, заснований на визнанні багатосторонньої залежності між усіма окремими елементами міжнародної системи. Печчеї називає це необхідним кроком вперед від нинішнього анархічного і некерованого стану в світі, при якому країни конкурують та конфліктують між собою, спочатку до вимушеної, а потім і цілком усвідомленої співпраці. Кінцевою метою такої еволюції Печчеї називає «справжню спільноту людей», об'єднаних взаємною повагою і спільністю інтересів. Держави Першого світу повинні проявити ініціативу колективної, добровільної відмови від частини своїх суверенних прав. Національний суверенітет, на думку Печчеї, є головною

перешкодою на шляху до порятунку людини. І той факт, що він наполегливо зберігає своє значення як керівний принцип державного устрою людства, являє собою типовий синдром нашого ненормального культурного розвитку, а отже, і всіх наших труднощів. Але все ж він визнає, що суверенітет національної держави як і раніше залишається основою нинішнього світового порядку [79, с. 254-256].

З моменту написання цієї книги пройшло майже пів століття. Ми і нині є свідками конкуренції держав за лідерство в світі, відстоювання геополітичних інтересів будь-якими способами, включаючи війну проти інших суверенних держав. Агресивна зовнішня політика не стала анахронізмом. Тому часом і задаються риторичні питання, як то – «Чи реально нині говорити про «спільну долю» і «світовий лад» з огляду на глобальне розмежування, численні конфлікти й відносну слабкість сучасних світових інституцій? Чи не доречніше було б обмежитись аналізом «світового безладдя»? [820].

Очевидно, що деякі країни та їх лідери не перестали ігнорувати ті проблеми, які обумовлюють необхідність співпраці в умовах загроз людству, загроз, що можуть привести до глобальної світової катастрофи. Нині існує потреба в оновленні політичних еліт. Тільки ті політичні еліти здатні забезпечити людство від знищення, які здатні зрозуміти, що для цього потрібна співпраця держав світу. Однак, в XXI століття з минулого перекочували імперська свідомість та імперська поведінка деяких народів та їх лідерів. Чому так сталося в епоху глобалізації? Це питання потребує детального вивчення. Як і питання про чинники, що впливають на зближення різних народів.

Член Римського клубу Б. Гаврилишин приділив досить багато уваги факторам, що сприяють зближенню країн світу. Це: різке скорочення відстані внаслідок подальшого розвитку транспортних і комунікаційних технологій; необхідною взаємозалежність робить технологія; тенденції демографічного розвитку теж підштовхують до більшої взаємозалежності (в індустріально розвинутих країнах відбувається старіння населення, спостерігається

зменшення темпів приросту населення, а в країнах, що розвиваються кількість населення зростає). Ці фактори впливатимуть як на міжнародну міграційну політику, так і на подальший міжнародний розподіл праці. Однак, вказуючи на фактори, що сприяють зближенню держав світу, Б. Гаврилишин звертаючи увагу й на ті, які стримують ці процеси, уповільнюють їх. До них він відносить ідеологічні розбіжності, традиційні конфлікти, релігії [81, с. 196-199].

Більшість альтернатив зближенню, які розглядає Б. Гаврилишин, є такими, що представляють загрозу для існування людства. Однією з альтернатив є тотальне знищення або взаємна руйнація значної частини людства у світовій війні з застосуванням стратегічної ядерної зброї. І хоча, на думку автора, створення світової імперії або встановлення гегемонії однією могутньою країною вже неможливе, але ймовірні спроби завоювати окремі країни, змушуючи великі держави зайняти позицію «невтручання» під загрозою розв'язання ядерної війни [81, с. 199-200]. Цей прогноз Б.Гаврилишина почав збуватися в 2014 році, коли Росія порушила норми міжнародного права і захопила частину території України. У 2022 році цілями війни стало захоплення всієї території України. Якщо до цього санкції проти Росії західних країн відігравали лише стримуючу роль, то нині вони мають настільки ослабити країну-агресора, щоб вона не досягла своїх цілей та прогнала цю війну.

Розглянувши фактори, що сприяють світовій інтеграції та ті, які цьому перешкоджають, Б. Гаврилишин робить оптимістичний прогноз. На його думку, становлення світового ладу є неминучою. У XXI ст. мають визначитись його головні контури і, можливо, навіть певна форма [81, с. 200-201].

Всі ці спроби визначити шляхи зближення країн світу одночасно є спробами віднайти способи досягти дуже важливої цілі глобального управління – збереження миру. Дехто вбачає в існуванні держав та державного суверенітету причину війн, а в об'єднанні – умову збереження миру.

Відомий ліберальний економіст Ф. Хайек після закінчення Другої світової війни дійшов висновку, що майбутній світовий устрій має гарантувати світу

неприпустимість подібного масштабного збройного конфлікту. Причину війни він виявив у здатності держав «бути вищим суддею своїх дій і керуватися лише своїми актуальними інтересами». Він був прихильником створення «федеративний союзу», який допускає передачу міжнародному уряду певних повноважень держав.

У нас час вчені не полишають спроб визначити тенденції політичного розвитку та зміни державного суверенітету. М. Шепелєв вважав можливою поступову інкорпорацію національних держав, їх підпорядкування глобальним інституціям шляхом обмеження державного суверенітету та включення у наднаціональні механізми регулювання, планування і координації [82, с. 156].

Поки що глобальне управління не попереджає війн між державами. Війна Росії проти України показала наскільки є вразливою система міжнародної безпеки.

Що спонукає держави, що живуть в сучасному взаємозалежному світі розпочинати війну проти інших держав? С. Гантінгтон причиною міждержавних конфліктів після закінчення «холодної війни» називав зіткнення цивілізацій. У 1993 р. у роботі «Зіткнення цивілізацій» вчений стверджував, що ХХ сторіччя було століттям зіткнення ідеологій, а ХХІ століття стане століттям зіткнення цивілізацій або релігій. У іншій своїй роботі «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» (1996) Гантінгтон наголошує на тому, що у світі після холодної війни найважливіші відмінності між народами – не ідеологічні, політичні чи економічні, а культурні.

Нині ми є свідками доволі небезпечного суперництва країн з різними система цінностей. Потужні, ядерні та авторитарні держави намагаються змінити картину світу. Україна стала жертвою Росії, яка порушуючи міжнародне право, окупувала частину території держави, виправдовуючи це своїми геополітичними інтересами. До цього вже в ряді республік колишнього Радянського Союзу з'явилися «сірі зони», в існуванні яких Росія зацікавлена, оскільки так намагається зупинити євроатлантичну та євроінтеграцію цих незалежних держав. Такі дії є порушенням і внутрішнього, й зовнішнього суверенітету держав.

Інші методи впливу використовуються щодо розвинених, демократичних країн, але вони теж послаблюють державний суверенітет. Найбільша вразливість цих країн в безпековому плані в умовах глобалізації пов'язана з однією з основних її особливостей – відкритістю (відкритістю кордонів, інформаційного поля, ринку тощо).

Донедавна предметом обговорення були способи спонукання до демократичного розвитку тих країн, в яких ще не відбувся перехід від авторитаризму до демократії. Проблеми «експорту демократії», «форсованої модернізації», «м'якої сили» досліджувалися вченими різних країн світу у зв'язку з активною зовнішньою політикою розвинутих демократичних країн. Нині й недемократичні держави намагаються поширити свої цінності, вплив на інші країни світу. Для досягнення успіху в цьому змаганні за вплив авторитарні держави можуть використовувати різний набір засобів – підкуп деяких представників влади в інших державах, інформаційно-психологічний вплив на населення цих держав, а також гібридні воєнні операції. Першою лінією оборони демократичного світу в гібридній війні Росії є Україна. А друга лінія – це країни Східної Європи, які нині намагаються боронитися в інформаційній війні, яка стає все очевиднішою.

Різні методи ведення інформаційної війни використовуються заради віддаленого керування політичними процесами в інших країнах. Це може бути втручання у виборчі процеси, дезінформація, інформаційно-психологічний вплив на населення з метою формування певних настроїв та його негативної політичної мобілізації. Порушення політичної стабільності, послаблення керованості політичними процесами з боку влади, радикалізація суспільства, неконвенційна політична участь – є порушенням внутрішнього суверенітету. Нейтралізація, послаблення негативного впливу ззовні є дуже важливими.

Країни Східної та Центральної Європи стали випробувальним майданчиком для нових методів пропаганди Росії та особливими мішенями інформаційної війни. Цьому сприяють і недоліки інформаційної політики.

Наприклад, у Латвії та Естонії чотири з десяти найбільш популярних телевізійних каналів транслювали російський контент. Вважається, що однією з причин привабливості російських телеканалів була суттєва різниця між фінансуванням латвійських та російських каналів. За даними дослідження аналітичного центру Призма, ці канали мали аудиторію у 24,8 % та 16,3 % в Латвії та Естонії відповідно [83].

Перш за все, глядачами російських телевізійних каналів було російськомовне населення Прибалтійських республік. Враховуючи це в Естонії, наприклад, де частка етнічних росіян складає близько 25 відсотків, у 2015 році був створений власний російськомовний канал, що мав певною мірою зменшити небезпеку споживання пропагандистського продукту, який присутній на каналах російського телебачення [84].

Привід для хвилювання країн Східної Європи щодо безпеки є, оскільки до кожної з них може бути використана російська «політика співвітчизників». Інформаційні загрози можуть перерости в загрози воєнні.

Відомо, що російський інформаційний вплив направлений і на послаблення системи колективної безпеки, руйнування євроатлантичної солідарності. Про результати цього впливу свідчать соціологічні дослідження. У 2020 році на запитання, чи повинна, чи не повинна їхня країна застосовувати військову силу для захисту союзника по НАТО від можливого нападу Росії, лише в п'яти з 16 держав-членів – Нідерландах, США, Канаді, Великобританії та Литві, більш ніж половина респондентів вважають, що їм слід застосовувати таку силу [85]. Ситуація почала змінюватися після 24 лютого 2022 року.

Отже, в умовах глобалізації державний суверенітет змінюється. Європейський Союз є прообразом майбутнього світоустрою. Дослідження внутрішнього та зовнішнього суверенітету в ЄС має важливе пізнавальне значення. На Україну теж впливають процеси глобалізації. Відстоювання державного суверенітету України нині відбувається нині в умовах війни. Війна стала важливим чинником усвідомлення необхідності пошуку союзників,

євроінтеграції та євроатлантичної інтеграції. Це усвідомила не тільки політична еліта, але і суспільство. Про зміну настроїв населення свідчать соціологічні дослідження. Реальна загроза суверенітету робить непереконливими всі аргументи на користь збереження нейтралітету, позаблоковості заради збереження незалежності. Добровільне обмеження суверенітету може бути продиктоване інтересами держави.

Список використаної літератури:

1. Lee S. A puzzle of sovereignty. *California western international law journal*. 1997. Volume 27. Number 2. P.241-264.
2. Jackson J. Sovereignty-Modern: A New Approach to an Outdated Concept. In: Georgetown Law Faculty Publications. Washington. 2003. P. 782–802.
3. Chowdhury A., Duvall R. Sovereignty and sovereign power Published online by Cambridge University Press: 2014. <https://www.cambridge.org/core/journals/international-theory/article/abs/sovereignty-and-sovereign-power/861BC5EC463E89BDB50008D63692F94C> (дата звернення 12.11.2021).
4. Гессен В.М. Общее учение о государстве. Спб., 1912. 190 с.
5. Krasner S.D. Sovereignty. *Foreign policy*. January 01, 2001. URL: <http://digital.olivesoftware.com/Olive/APA/ForeignPolicy/Default.aspx#panel=document> (дата звернення 15.12.2021).
6. Fry E. H. Sovereignty and Federalism: U.S. and Canadian Perspectives Challenges to Sovereignty and Governance. 1994. 20 *Can.-U.S. L.J.* URL: <https://scholarlycommons.law.case.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2031&context=cuslj> (дата звернення 18.12.2021).
7. Jackson R. Sovereignty in World Politics: a Glance at the Conceptual and Historical Landscape. *Political Studies*. 1999. N 47. P. 431–456.
8. Mendelson B. Sovereignty under Attack: the International Society Meets the AlQaeda Network. *Review of International Studies*. 2005. Vol. 31. P. 45–68.

9. Mendelson B. English School, American Style: Testing the Preservation-seeking Quality of the International Society. *European Journal of International Relations*. 2009. N 15 (2). P. 291–318.
10. Makinda S. M. The United Nations and State Sovereignty: Mechanism for Managing International Security. *Australian Journal of Political Science*. 1998. Vol. 33. N 1. P. 101–115.
11. Хардт М., Негри А. Империя /Пер. с англ., под ред. Г.В.Каменской, М.С.Фетисова. Москва: Праксис, 2004. 440 с.
12. Williams D. Aid and sovereignty: quasi-states and the international financial institutions. *Review of International Studies*. 2000. 26. P. 557–573. URL: <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/13213133.pdf> (дата звернення 21.01.2022).
13. Vaughan M. After westphalia, whither the nation state, its people and its governmental institutions? 2011. URL: <https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:266787> (дата звернення 11.12.2021).
14. Krasner S. D. Sovereignty: organized hypocrisy. Princeton: Princeton University Press, 1999. 280 p.
15. Гринін Л. Державний суверенітет у добу глобалізації: чи виживе він? URL: https://www.sociostudies.org/almanac/articles/state_sovereignty_in_the_age_of_globalization-_will_it_survive/ (дата звернення 02.12.2021).
16. Поручник А., Гайдай Ю. Формування інституційних передумов системи глобального управління. *Міжнародна економічна політика*. 2008. № 1-2 (8–9). С. 44-87.
17. Gimonoid I. State sovereignty and globalization: are some states more equal? URL: <https://digitalcommons.law.uga.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=1288&context=gjicl> (дата звернення 09.12.2021).
18. Bartelson J. Review of the concept of sovereignty. *European Journal of International Law*. 2006. Vol.17 Issue 2. P.463–474.

URL: <https://academic.oup.com/ejil/article/17/2/463/2756259> (дата звернення 25.11.2021).

19. Väyrynen R. Sovereignty, globalization and transnational social movements. *International Relations of the Asia-Pacific* 2001. Vol. 1. No. 2 pp. 227-246.

20. Rosenau, J. N. *Turbulence in World Politics* Princeton. NJ: Princeton University Press. 1990. 504 pp.

21. Ku J., Yoo J. *Globalization and Sovereignty*. 2013. URL: https://scholarlycommons.law.hofstra.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1576&context=faculty_scholarship (дата звернення 12.01.2021).

22. Volk C. *The Problem of Sovereignty in Globalized Times*. 2019. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1743872119828010> (дата звернення 15.09.2021).

23. Jayasuriya K. *Globalization, Law, and the Transformation of Sovereignty: The Emergence of Global Regulatory Governance* Murdoch University. 1999. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1159&context=ijgls> (дата звернення 15.08.2021).

24. Walker R. B. J. *Inside/Outside: International Relations as Political Theory*. Cambridge Studies in International Relations. 1993. 233 p.

25. Keith K.J. *Sovereignty at the Beginning of the 21st Century: Fundamental or Outmoded?* 2006. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781351150361-7/sovereignty-beginning-21st-century-fundamental-outmoded-keith?context=ubx&refId=00aa3e21-23e9-4bd9-8040-40c180a273dc> (дата звернення 08.07.2021).

26. Besson S. *Sovereignty Encyclopedia*. 2011. URL: <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1472> (дата звернення 07.05.2021).

27. Krasner S.D. *The Hole in the Whole: So The Hole in the Whole: Sovereignty, Shared Sovereignty, and International Law*. *Michigan Journal of International Law*. 2004. Volume 25. Issue 4. Stanford University. P. 1075-1101.

URL: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1285&context=mjil>
(дата звернення 16.04.2021).

28. Glenville L. The myth of «traditional» sovereignty. *International Quarterly Research*. 2013. Vol. 57. № 1 p. 79-90.

29. Oji E.A., Ozioko M.V.C. Effect of globalization on sovereignty of states. 2011. URL: <http://www.globalpolicy.org/nations/realism.htm> (дата звернення 05.11.2021).

30. Makinda S. Why South Sudan's problems stem from the abuse of sovereignty: The case for co-governance. 2017. URL: https://afsaap.org.au/assets/vol38no1june2017_makinda_pp8-28.pdf (дата звернення 15.05.2021).

31. Козюк В. Чи приречена незалежність центробанків в добу популізму? /суверенізм vs якість інститутів *Ideology and politics journal*. 2021. № 1(17). С. 275-300. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2021/04/2.6.-UKR.-Koziuk-Article.pdf> (дата звернення 29.04.2021).

32. Slaughter A.-M. The Real New World. *Foreign Affairs*. 1997. Vol. 76. No. 5. pp. 183-197.

33. Mockle D. Mondialisation et État de droit *Les Cahiers de Droit*. 2000. Vol. 41, С. 237-288. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/59348724.pdf> (дата звернення 15.12.2021).

34. Д'яконова І. І. Історичні аспекти розвитку банківської системи України. *Економіка промисловості*. 2008, № 2. С.10 -18.

35. Ghani A., Lockhart C., Carnahan M. Closing the Sovereignty Gap: an Approach to State-Building. 2005. URL: <https://gsdrc.org/document-library/closing-the-sovereignty-gap-an-approach-to-state-building/>

36. Чала Н., Харламова Г., Маркішев Д. Індекс суверенності держави як індикатор прийняття державно-управлінських рішень. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2019. № 5. С. 33-40. URL: <http://bulletin-econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2020/03/206-33-40.pdf> (дата звернення 01.12.2021).

37. Alberti F., Goujon M. A composite index of formal sovereignty for small islands and coastal territories. *Island Studies Journal*. 2020. 15(1). P. 3-24. URL: <https://islandstudiesjournal.org/files/ISJAlbertiGoujonCompositeIndicatorSovereignty.pdf> (дата звернення 03.10.2021).

38. Jackson R.H. Quasi-States, Dual Regimes, and Neoclassical Theory: International Jurisprudence and the Third World. *International Organization*. 1990. Vol. 41, No. 4. pp. 519-549.

39. Кузнецов И. И. Транснациональные отношения в системе государств: партнерство или новый виток соперничества? *Космополис*. Альманах. Москва : Полис. 1999. С. 122-126.

40. Lumsdaine D. The Moral Vision in International Politics: The Foreign Aid Regime, 1949–1989. Princeton University Press. 1993. ch. 2. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Moral-Vision-in-International-Politics%3A-The-Foreign-Lumsdaine/edd69ab679bdb1917ec5e9afea6ae9887bd65908> (дата звернення 15.07.2021).

41. Newman E. Failed States and International Order: Constructing a Post-Westphalian World. *Contemporary Security Policy*. 2009. 30(3) pp.421-443.

42. Rotberg R. I. Failed states in a world of terror. *Foreign Affairs*. 2002. Vol. 81, No. 4. pp. 127-140.

43. Rotberg R. I. Failed States, Collapsed States, Weak States: Causes and Indicators. 2016. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/statefailureandstateweaknessinatimeofterror_chapter.pdf (дата звернення 14.07.2021).

44. Williams D. Aid and sovereignty: quasi-states and the international financial institutions. *Review of International Studies*. 2000. 26. P. 557–573. URL: <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/13213133.pdf> (дата звернення 05.10.2021).

45. Jackson R.H. Quasi-States, Dual Regimes, and Neoclassical Theory: International Jurisprudence and the Third World. *International Organization*. 1990. Vol. 41, No. 4. pp. 519-549. (дата звернення 06.01.2021).

46. Westcott N. A peculiar definition of sovereignty is the root cause of a failed Brexit. 2020. URL: https://blogs-lse-ac-uk.translate.google.com/brexit/2020/11/27/a-peculiar-definition-of-sovereignty-is-the-root-cause-of-a-failed-brexit/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=ru&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=nui,op,sc (дата звернення 09.03.2021).

47. Rothkopf D. In Praise of Cultural Imperialism? *Foreign Policy*. 1997. June 01, p. 38–53.

48. Roth, Brad R. Legitimacy in the International Order: The Continuing Relevance of Sovereign States. *Notre Dame Journal of International & Comparative Law*. 2021. Vol. 11 : Iss. 1, Article 3. P. 60-90.

49. Declaration on the Inadmissibility of Intervention in the Domestic Affairs of States and the Protection of Their Independence and Sovereignty. General Assembly resolution 2131 (XX). New York, 21 December 1965. URL: https://legal.un.org/avl/ha/ga_2131-xx/ga_2131-xx.html (дата звернення 15.12.2021).

50. Weber C. Reconsidering statehood: examining the sovereignty/intervention boundary. *Review of International Studies*. 1992. 18, P.199-216.

51. Little R. Revisiting intervention: a survey of recent developments. *Review of International Studies*. 1987. Vol. 13. Issue 1. pp. 49 - 60.

52. Lawson G. and Tardelli L. The past, present, and future of intervention. *Review of International Studies*. 2013. 39 (05). P. 1233-1253. URL: <https://historicalsociology.files.wordpress.com/2011/08/lawson-and-tardelli-intervention-first-view-version.pdf> (дата звернення 15.11.2021).

53. Helman G., Ratner S. Saving Failed States. *Foreign Policy*, 1992, December 01, p. 5–11.

54. Левенець А. В., Хрищева О. Г. Гуманітарна інтервенція як виняток з принципу невтручання у справи держав. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Правознавство*. 2019. Т. 24. Вип. 1(34). С. 32-40.

55. Glanville L. The Myth of «Traditional» Sovereignty. *International Studies Quarterly*. 2013. 57, no. 1. P. 79-90.

56. High level panel on Threats, Challenges and Change. A more secure world our shared responsibility. United Nations. 2002. Para 56.

57. Sholto B. Non-interference or the responsibility to protect? The idea of noninterference appears to be making a comeback, writes. URL: <https://www.thenationalnews.com/opinion/non-interference-or-the-responsibility-to-protect-1.144234>

58. In larger freedom: towards development, security and human rights for all Report of the Secretary-General. United Nations. URL: <http://www.un.org/largerfreedom/contents.htm> (дата звернення 25.11.2021).

59. Glanville L. The International Community's Responsibility to Protect. *Global Responsibility to Protect*. 2010. 2(3). P. 287-306.

60. Vertzberger Y. Y. I. National capabilities and foreign military intervention: A policy-relevant theoretical analysis. *Empirical and Theoretical Research in International Relations*. 1992. Vol. 17. Issue 4. P. 349-373.

61. Choi SW. What determines US humanitarian intervention? *Conflict Management and Peace Science*. 2013. Vol. 30, Issue 2. P. 121-139.

62. Choi SW, James P. Why Does the U.S. Intervene Abroad? Democracy, Human Rights Violations, and Terrorism. *Journal of Conflict Resolution*. 2016. Vol. 60(5). P. 899-926.

63. Welsh J.M. Norm Robustness and the Responsibility to Protect. *Journal of Global Security Studies*. 2019. Vol. 4, Issue 1. P. 53–72. URL: <https://doi.org/10.1093/jogss/ogy045> (дата звернення 25.09.2021).

64. Сен-Симон А. О преобразовании европейского сообщества. Родоначальники позитивизма. СПб., 1911. Вып.3. С.133.

65. Witte B. Sovereignty and European Integration: The Weight of Legal Tradition. 2006. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/>

9781351150361-19/sovereignty-european-integration-weight-legal-tradition-bruno-de-witte (дата звернення 15.10.2021).

66. Brack N., Coman R., Crespy A. Conflicts of sovereignty in a European Union in Crisis (SovEU). 2019. URL: https://cevipol.centresphisoc.ulb.be/sites/default/files/centre_cevipol/uploads/soveu_pour_site.pdf (дата звернення 11.01.2022).

67. Besson S. Sovereignty in Conflict. *European Integration online Papers*. 2004. Vol. 8. N 15. URL: <http://eiop.or.at/eiop/texte/2004-015a.htm>

68. A new settlement for the United Kingdom in a reformed European Union URL: <https://www.lawsociety.ie/gazette/top-stories/brexit-deal-upshot-of-sovereignty-on-steroids--laffan/>

69. Loughlin M., Tierney S. The Shibboleth of Sovereignty. 2018. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1468-2230.12376> (дата звернення 15.01.2022).

70. Ewing K. Brexit and Parliamentary Sovereignty. 2017. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1468-2230.1228> (дата звернення 22.01.2022).

71. Little G. Scotland and parliamentary sovereignty. 2006. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1748-121X.2004.tb00262.x> (дата звернення 08.01.2022).

72. McGarry J. The Principle of Parliamentary Sovereignty? 2012. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1748-121X.2012.00234.x> (дата звернення 15.01.2022).

73. Elliott M. Parliamentary sovereignty and the new constitutional order: legislative freedom, political reality and convention. 2006. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1748-121X.2002.tb00197.x> (дата звернення 15.12.2021).

74. Ringeisen-Biardeaud J. Let's take back control»: Brexit and the Debate on Sovereignty. 2017. URL: <https://journals.openedition.org/rfcb/1319> (дата звернення 15.12.2021).

75. Романова В. Світовий порядок і глобальне управління. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2011. Випуск 98 (Частина I). С.52-54.
76. Slaughter Anne-Marie Disaggregated Sovereignty: Towards the Public Accountability of Global Government Networks. 2014. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1477-7053.2004.00119.x> (дата звернення 15.08.2020).
77. Tuca S. Global Governance vs. National Sovereignty in a Globalized World/ Alexandru Ioan Cuza University of Iasi, Centre for European Studies, Iasi. 2015. Vol. 7, Iss. 1, pp. 193-201.
78. Кукарцев О. В. Підходи до розуміння глобального управління *Наукові праці. Політологія*. 2013. Випуск 200. Том 212. С. 131-135.
79. Печчеи А. Человеческие качества. Москва. Издательство «Прогресс». 1977. 312 с.
80. Bell D. The future world disorder: the structural context of crises. *Foreign Policy*. 1977. No. 27.
81. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. Доповідь Римському клубу. Київ.: Видавництво «Основи». 1993. 238 с.
82. Шепелєв М. Політична система мондіалізму. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С.151-160.
83. Countering disinformation. 2019. URL: https://eeas.europa.eu/topics/countering-disinformation/59411/countering-disinformation_en (дата звернення 15.11.2020).
84. Полегкий О. Протидія кремлівській дезінформації в ЄС. 2021. URL: <http://publicdiplomacy.org.ua/?p=969> (дата звернення 15.12.2021).
85. Robbins J. Countering Russian Disinformation. 2020. URL: <https://www.csis.org/blogs/post-soviet-post/countering-russian-disinformation> (дата звернення 10.11.2021).

РОЗДІЛ 2.
ВНУТРІШНІЙ СУВЕРЕНІТЕТ
ЯК ПРИНЦИП ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ В ДЕРЖАВІ

2.1. Внутрішній суверенітет та демократичні засади організації влади в державі

Аналіз історичного розвитку поняття державного суверенітету засвідчує, що розуміння суверенітету змінювалось залежно від того, хто виступав його носієм. Якщо в Ж. Бодена і Т. Гоббса носієм державного суверенітету виступав монарх, наділений необмеженою владою і правами, то з процесом формування національних держав та розвитком демократичних ідеалів альтернативним джерелом влади став народ. Державна влада почала розглядатися як абсолютна категорія, державний суверенітет мав спиратися на суверенітет народу як на своє джерело та легітимізуючий фактор. Тому новим джерелом суверенної влади виступив народ [1], [2].

Поняття суверенітету виникло поступово, на основі політико-правової думки і практики державно-політичного розвитку різних країн світу і сьогодні продовжує своє існування. Нині не існує однастайності серед сучасних дослідників щодо сутності суверенітету і його ролі у політичній практиці.

В літературі, використовуються широкий ряд понять – суверенітет особи, економічний суверенітет, етнічний, народний, парламентський, територіальний, розподілений суверенітет тощо. На нашу думку, ці терміни характеризують лише різні сторони суверенітету, визначаючи його внутрішню наповненість. В юридичній літературі визнається лише існування державного суверенітету, суверенітету нації чи народу, а правове значення надається лише державному суверенітету.

Поняття державного суверенітету нерозривно пов'язано із демократією, правовою соціальною державністю. Демократія є опорою європейського конституційного ладу разом із правами людини й верховенством права. Дані характеристики закріплені в ст. 1 Конституції України – Україна є демократичною, соціальною державою. За умов утвердження принципу верховенства права, що ґрунтується на ідеалах справедливості, реального забезпечення прав людини, коли свобода одного є умовою свободи всіх, є можливим народовладдя. Основою формування й здійснення державної влади має стати воля народу, що зробить можливим демократичний розвиток держави. Відповідно до частини другої ст. 5 Конституції України, народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Безпосереднім проявом суверенітету є державна влада, а носієм – народ.

Сучасний етап розвитку людства унеможливорює лише безпосереднє здійснення влади народом, що зумовлює необхідність її делегування державі. В умовах демократії держава перетворюється на представницьку форму виявлення й організації волі та інтересів народу. Демократичні трансформації в Україні – розвиток громадянського суспільства, побудова демократичної, правової, соціальної держави – потребують модернізацій та вдосконалення механізму реалізації влади в державі.

У сучасному демократичному суспільстві народ використовує різноманітні канали для реалізації влади шляхом інструментів прямої демократії – виборів, референдумів, відкликання депутатів, стихійних масових виступів. В повсякденному житті влада народу, від імені народу, реалізується насамперед як державна влада, через органи держави, органи місцевого самоврядування, прямо шляхом виборів або опосередковано через інші органи, які створюються народом [3, с. 309]

Україна характеризується як держава, в якій владу народу здійснюють громадяни або безпосередньо, або через представницькі установи. Діяльність

державних органів насамперед повинна бути підпорядкована завданню забезпечення прав і свобод людини і громадянина та розвитку інститутів громадянського суспільства. Влада народу здійснюється у формі державної влади, громадської та влади місцевого самоврядування.

Ухвалення і визнання конкретної владної структури є одним з аспектів внутрішнього суверенітету. Внутрішній суверенітет є політико-юридичною властивістю державної влади, яка означає її верховенство і повноту всередині країни та монопольне право на законодавство та управління. Внутрішній суверенітет являє собою особливий тип відносин влади в державі, внутрішні повноваження державних структур і їх здатність ефективно впливати на населення. Владні структури приймали різні форми, включаючи монархії, республіки, демократії, унітарні і федеральні системи. Ключовим компонентом внутрішнього суверенітету є легітимність влади.

Ознаками внутрішнього суверенітету є:

- верховенство – на території держави не може бути інших, конкуруючих з нею влад; тільки держава може робити свої веління загальнообов'язковими;
- самостійність – будь-яке протизаконне втручання інших суб'єктів політичної системи в діяльність держави заборонене; у держави достатньо власних ресурсів для виконання своїх завдань і функцій;
- повнота – державна влада розповсюджується на всі сфери суспільного життя без винятку; держава має право вирішувати будь-які справи, що становлять суспільний інтерес, без винятку;
- неподільність – державна влада є цілісною, єдиною; між державними органами і гілками влади розподіляються лише повноваження для більш ефективного вирішення суспільних справ.

До складу внутрішнього суверенітету змістовно входить поняття народний суверенітет, що відображає баланс між абсолютною владою держави та громадянським суспільством, формою вирішення якого стало визнання права всього населення держави бути єдиним джерелом державної влади. Суверенітет

держави став розглядатися як похідний від народного суверенітету. Обидва поняття взаємопов'язані, оскільки неможлива повна реалізація народом суверенітету без наявності держави. Водночас не може процвітати держава, що не визнає так чи інакше суверенітету свого народу, а не певної соціальної групи чи класу. Усе це так чи інакше впливало з основних політико-правових принципів класичного лібералізму: відокремлення індивіда від суспільства та держави, розмежування держави та громадянського суспільства, повага прав меншості, правління на основі законів та мінімальне втручання держави в економіку. Сьогодні до цього переліку можна додати посилення ролі місцевого самоврядування та децентралізацію.

У демократичній державі джерелом і основою співпраці усієї влади є установча влада народу. Тут суверенітет народу є первинним щодо державного суверенітету, є його джерелом. Суверенітет держави відображає державну організацію народу. Тільки суверенітет демократичної держави є формою вияву народного суверенітету.

Ідея суверенітету народу як носія державної влади остаточно сформувалася у XVIII ст., знайшла вираження при утворенні національних держав в Європі, про що свідчить ст. 3 Декларації прав людини і громадянина 1789 р.; нині визначення народу носієм (джерелом) державної влади міститься в конституціях Бельгії, Іспанії, Люксембургу, Польщі, Туреччини та ін..

Народ не є виключно призначальним органом, функція і право якого вичерпується призначенням депутатів, навпаки, обрання депутатів створює міцний правовий зв'язок між ним і його представниками – нормальну політичну залежність депутатів від своїх виборців. Відповідність законодавчої волі парламенту інтересам і потребам народу підтримується періодичним поновленням складу парламенту. Чим демократичніша держава, тим короткостроковіша легіслатура. Конституція є засобом стримування парламенту, зокрема за допомогою визнання за главою держави права дострокового розпуску парламенту.

Принципи демократично розвинутої держави базуються на синтенції народовладдя. Воно є соціальною основою демократичної держави, яка виступає формою реалізації влади народом. Така організація державної влади розкривається через систему принципів демократії, які спрямовані на утвердження влади народу в державі.

1) Принцип народного суверенітету – влада народом здійснюється за умов правового закріплення та гарантування народного суверенітету. Відповідно до ст. 5 Конституції України народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Саме народ (безпосередньо або через обраних представників), конституюючи демократичну державу, визначає її форму, порядок і межі здійснення державної влади. Тому влада народу є первинною і вищою щодо державної влади, а народний суверенітет є фундаментом суверенітету державного.

2) Принципи політичної свободи й рівності громадян – рівна політична свобода забезпечує верховенство влади народу. Свобода частини громадян свідчить про владу певної соціальної групи (партії, класу, прошарку тощо), але не про владу народу в цілому.

3) Принцип виборності – неможливо безпосередньо народом здійснювати владу постійно. За для цього створено представницькі органи влади, яким делегуються повноваження через процес виборів.

4) Принципи підзвітності й підконтрольності – органи державної влади в умовах демократії підлягають контролю з боку інститутів громадянського суспільства та звітують про свою роботу народові, а результати їхньої діяльності оцінюються під час виборів.

5) Принцип відкритості – забезпечено вільний пошук, одержання й поширення інформації. Принцип відкритості передбачає заборону цензури, розвиток свободи слова і друку, врахування громадської думки під час ухвалення державних рішень. Відкритість покладає на державні органи обов'язок систематично інформувати населення про події державного й суспільного значення, ухвалені цими органами рішення, перебіг їх обговорення та виконання.

6) Принцип поділу влади – державна влада в демократично розвинутих країнах будується на засадах поділу влади на різні гілки (законодавчу, виконавчу та судову). Відповідно до ст. 6 Конституції України цей принцип виступає гарантією захисту влади народу, недопущення концентрації державної влади в одних руках. За таких умов жодна гілка влади неспроможна піднятися над іншими та узурпувати державну владу.

7) Принцип плюралізму – суспільне життя ґрунтується на засадах економічної, ідеологічної та політичної багатоманітності. Плюралізм має ґрунтуватися на однаковому ставленні держави до всіх суб'єктів політичного життя, створенні для них рівних можливостей.

8) Принцип ухвалення рішень більшістю з урахуванням прав меншості – провідною умовою для здійснення легалізації та легітимації владних актів у демократично розвинутих країнах є ухвалення рішень більшістю. У певних випадках, що мають особливе значення та суспільні наслідки, потрібна кваліфікована більшість – не менше 2/3 голосів народних депутатів України. Випадки з суспільнозначущими наслідками – внесення змін до Конституції України або подолання вето Президента [4].

В умовах демократії як більшість, так і меншість потребують рівних умов для реалізації своїх цілей за допомогою участі в процесі напрацювання спільних рішень. Рівнозначна участь меншості та більшості в процесі здійснення політичних актів допомагає в ухваленні компромісних та більш обґрунтованих рішень.

Потреба демократизації політичних режимів має засадничу причину – децентралізацію. Децентралізація є універсальним рецептом для країн, які прагнуть модернізації та демократизації. Впровадження децентралізаційних процесів сприятиме посиленню демократії в державі та підвищенню її стабільності. Теорія демократії участі розглядає децентралізацію як інструмент посилення політичної участі громадян на місцевому рівні. Створення дієвого механізму підзвітності органів місцевого самоврядування виборцям та державі

та механізму реального впливу громадян на дії і рішення місцевої влади є гарантом незворотності децентралізації.

Децентралізація виступає однією з форм розвитку демократії, що дає змогу за збереження єдності держави та її інститутів, розширити місцеве самоврядування, активізувати населення для забезпечення власних потреб та інтересів, звужити сферу впливу держави на суспільство, замінюючи цей вплив механізмами саморегуляції, самоврядування, народовладдя [5, с. 23].

Досвід демократично розвинених країн свідчить, що однією з основних умов демократичного розвитку держави постає забезпечення ефективної діяльності влади за вертикальним та горизонтальним принципом її організації. Якщо існує суспільна потреба в децентралізації влади, незважаючи на те, унітарною чи федеративною є держава, важливим є надання відповідних гарантій здійснення повноважень центральним рівнем організації влади. Децентралізація є однією з форм розвитку демократії, що дає змогу за збереження єдності держави та її інститутів розширити місцеве самоврядування, активізувати населення для забезпечення власних потреб та інтересів, звужити сферу впливу держави на суспільство, замінюючи цей вплив механізмами саморегуляції, виробленими самим суспільством, зменшити витрати держави й платників податків на утримання держапарату.

2.2. Еволюційні тенденції децентралізації в умовах демократизації

Етимологія децентралізації як комплексного явища має своє вираження через народовладдя, яке за своєю суттю ширше ніж просто територіальна організація та владні повноваження. Децентралізація влади розглядається в державно-правовому аспекті як модель організації та процес функціонування влади на національному, субрегіональному та базовому рівнях та об'єктивована через реалізацію принципу народного суверенітету.

Ідея народного суверенітету, яка була відома людству ще з часів античності, набула свого концептуального оформлення у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Вперше ця ідея постала у вигляді цілісної теорії в праці Ж.-Ж. Руссо «Суспільний договір». Суть її зводилася до того, що невід’ємним, невідчужуваним природним правом на владу володіє народ, який безпосередньо реалізує його на основі спільної волі більшості. Ключова ідея концепції Ж.-Ж. Руссо полягає у трактуванні народного суверенітету як первинного носія влади. Доктрина народного суверенітету має за основу конкретні форми організації та функціонування влади та питання зіставлення безпосередньої та представницької демократії [6].

Основною формою реалізації народного суверенітету є самоврядування в демократичному суспільстві, тобто здійснюється представлення інтересів народу перед владою і контроль за нею. Сутність народного суверенітету як основоположного принципу демократичної правової держави проявляється через свідому колективну волю шляхом вираження інтересів і потреб кожного з її учасників.

Процес реалізації принципу народного суверенітету в умовах демократичної трансформації може стикатися зі спекуляціями з боку влади. Що в свою чергу несе загрозу політичній корупції, дискредитації демократичних цінностей та делегітимації влади. Адже зловживання принципом народного суверенітету супротивне основоположним правам людини та демократії. Формування розуміння сутності народного суверенітету та механізму його реалізації шляхом децентралізації є запорукою стабільності. Народний суверенітет може отримати найповнішу реалізацію в умовах децентралізації влади.

Наприкінці XVI ст. розпочалася історія децентралізації в Європі, коли тогочасні мислителі та керманічі знаходились у пошуках нових форм розбудови системи взаємин між соціумом та державою, в системі володарювання та організації управління. Тоді, під впливом революцій, до кола

досліджень додалися питання, які посилили увагу мислителів до явищ та процесів, що відбувалися в суспільстві та державі, а саме до принципів побудови взаємодії суспільства й держави.

Вагомий внесок у дослідження децентралізації зробив Йоганес Альтузіус, який увійшов в історію політичної думки як один із засновників ідеї народного суверенітету. Оскільки він не мав прямих послідовників, його ідеї тривалий час не мали належного висвітлення. У своєму вченні Й. Альтузіус обґрунтовує теорію спільного життя. Під політикою він розуміє мистецтво об'єднання людей задля встановлення та збереження спільного життя. Шлюб утворює його найменшу форму, а на його ґрунті послідовно й органічно будується усе суспільство – сім'я, спільнота, громада, держава.

У широкому розумінні децентралізацію часто визначають як перегрупування обсягів компетенції і перерозподіл владних повноважень поміж локальним і центральним рівнем організації публічної влади зі фокусуванням наголосу на локальний рівень у частині реалізації заздалегідь визначених і гарантованих функцій держави [7].

Також децентралізацію описують як механізм територіальної організації влади, за яким державні органи делегують право ухвалення рішень з окреслених проблем чи у певній галузі структурам місцевого або регіонального рівня, що не є елементами системи виконавчої влади і є відносно від неї незалежними [7, с. 88].

Цікавою є думка французьких учених, оскільки у Франції, одній із перших європейських країн, зародилися децентралізаційні ідеї та рухи. Французькі дослідники мають кілька визначень децентралізації. Наприклад, Ж.-Б. Альбертіні вважає під нею політику, яка націлена на утворення таких відносин між центральними службами та їх територіальними структурними підрозділами, які характеризуються делегуванням на території значних повноважень [8].

Як механізм територіальної організації влади, за яким держава делегує право на прийняття рішень з певних питань або у окресленій галузі структурам

місцевого чи регіонального рівня, які не входять до системи виконавчої влади і є відносно незалежними від цієї системи визначає децентралізацію Б. Гурне [9].

Як просту, цілісну систему управління, в якій нецентральні (виборні) органи мають щодо справ, які розглядаються як локальні, право прийняття рішень без підпорядкування у своїх взаємовідносинах із центральною владою визначає децентралізацію Ж. М. Бесе [10].

На децентралізації як на способі передання владних повноважень, який реалізується від однієї юридичної особи іншій, від держави до колективу на локальному рівні або громадської установи вказує Г. Бребан [10].

Як спосіб делегування повноважень і відповідальності за спільні функції від центрального уряду до місцевого самоврядування децентралізацію вбачають німецькі дослідники Й. фон Браун та У. Гроте [11].

Німеччина є однією з держав, що має позитивний досвід впровадження децентралізації. Децентралізація – це шлях, який дає змогу громадянському суспільству брати участь у процесі політики й таким способом підвищити прозорість і передбачуваність прийняття рішень. Органи місцевого самоврядування, як правило, більш інформовані про потреби та переваги місцевого населення та більш чутливо реагують на них, ніж центральні уряди [12, с. 44].

Децентралізованою є така форма організації влади, завдяки якій влада в своїй діяльності у сфері безпосередніх контактів з громадянами використовує принцип субсидіарності, що, зокрема, передбачає перерозподіл владного навантаження з центрального рівня державного управління на місцевий [13].

Дж. Літвак, експерт Світового Банку, уявляє децентралізацію у більш широкому значенні – як засіб делегування повноважень і відповідальності за публічні функції квазінезалежним державним установам та/або приватному (громадському) сектору від центрального уряду. Таким чином, децентралізація – це передавання влади та відповідальності за державні функції від центрального уряду підпорядкованим. Ці органи виконавчої влади, як правило,

є неоднорідними та складними об'єктами, які можуть включати центральні, провінційні та місцеві прошарки. Централізація та децентралізація – це режими управління, тобто способи здійснення контролю та прийняття рішень в уряді. Децентралізація передбачає зміну підпорядкування різних повноважень та обов'язків щодо прийняття рішень серед підрозділів уряду [14].

Так, Т. Фаллеті, вчений з Пенсільванського університету, тлумачить децентралізацію як процес і комплекс політичних стратегій у межах реформування виборчої системи або конституційної реформи, в ході яких відбувається делегування відповідальності, влади і ресурсів з більш високих рівнів ієрархії влади на нижчі рівні ієрархії. У визначену такими дефініціями політику, спрямовану на здобутки децентралізації, не входить передавання владних повноважень або ресурсів недержавним суб'єктам, вона не передбачає приватизацію [15, с. 34].

Нобуко Кавашима, японський дослідник управління, виокремлюючи в децентралізації культурний, фінансовий та політичний елементи, окреслює її як мистецтво урядування, при якому збільшення ресурсів територіальних одиниць відбувається без обмеження володіння центральними ресурсами [16].

У працях американського вченого Н. Розенблюма, який робить наголос на децентралізації як зміцненні владних структурних одиниць, які не відносяться до центральної влади; організації процесу ефективного управління як місцевих органів влади, так і органів влади на проміжному рівні; ефективний спосіб стримувань і противаг у самій владі; засіб стимулювання до врядування громадян та неурядових організацій; плацдарми для розвитку демократичних практик та вмінь можемо віднайти найбільш широкий погляд на децентралізацію серед зарубіжних авторів [17].

У вітчизняній науковій літературі децентралізація переважно трактується як механізм територіальної організації влади, за яким держава делегує право на ухвалення рішень із окреслених питань або у певній галузі місцевим чи регіональним структурам, які не належать до системи виконавчої влади і є

відносно від неї незалежними. Децентралізація являє собою ускладнений, комплексний феномен у соціально-правовій, демократичній державі, яке полягає в делегуванні центральними органами державної влади визначеного обсягу владних повноважень суб'єктам управління на нижчому рівні, які володіють необхідними правами, обов'язками та ресурсами. Можливість схвалення ефективних управлінських рішень на державному, регіональному та локальному рівнях слугує остаточною метою такого перерозподілу владних повноважень [18].

У результаті проведеного в ході дослідження аналізу різних концепцій, можемо зробити висновок, що в цілому під децентралізацією найчастіше розуміють процес ефективного перерозподілу більшості владних повноважень та обсягу компетенцій між національним та локальним рівнем організації влади зі зміщенням акценту виконання на місця в частині реалізації заздалегідь визначених і гарантованих функцій з боку держави. На нашу думку, децентралізація влади є глобальним соціальним процесом, який відображає ступінь готовності населення сприйняти тенденції демократичної розбудови держави, посилення інститутів громадянського суспільства та поваги до прав людини.

Таким чином, під децентралізацією можна розуміти такий механізм визначення та розподілу операцій, завдань і функцій, за яким більшість із них делегується з центрального рівня до нижчого рівня і виявляється завданням та повноваженням органів на нижчому рівні. Обсяг адміністративних видів діяльності покладається на локальні органи чи інших визначених державою суб'єктів. Отже урядування на локальному рівні й стосовно локальних справ може відбуватись двома шляхами: призначеними «згори» керівниками держапарату, які діють «на місцях» (посадовцями органів державної влади), так і в межах децентралізованих систем урядування, що зумовлює функціонування місцевого самоврядування та інших уповноважених з боку держави суб'єктів.

Так, під децентралізацією в ієрархічній системі розуміється така реорганізація внутрішньосистемних процесів, за якої частина функцій

перекладається на більш низький рівень ієрархії; відповідно, під час централізації – на більш високий рівень. Питання про оптимізацію структури влади постає з необхідністю якісних змін у державному управлінні, зокрема, побудові елементів громадянського суспільства, запровадженні прозорого та ефективного механізму прийняття рішень, розвитку місцевого самоврядування тощо. Головним завданням вирішення питання оптимізації, раціоналізації, вдосконалення структури влади є децентралізація.

Зважаючи на наявність різних поглядів і концепцій децентралізації, можна виділити такі характерні риси, які властиві більшості з них:

- принцип субсидіарності;
- максимальне наближення послуги до її споживача;
- делегування повноважень на місце;
- оптимізація територіальної організації влади;
- розвиток та посилення інститутів громадянського суспільства.

Аналіз наукових праць із досліджуваної проблеми засвідчує складний, неоднозначний, суперечливий характер та певний рівень заполітизованості децентралізаційного процесу. Децентралізація – це процес перерозподілу або розмежування функціонального навантаження, компетенцій осіб від центрального рівня керування. Можемо знайти визначення децентралізації у вітчизняному науковому дискурсі, як такого механізму організації публічної влади на державному рівні, при якому у адміністративно-територіальних утворень чи інших територіальних одиниць виникають права власноруч розв'язувати проблеми локального значення та здійснювати свої завдання у кордонах, визначених законодавством та під відповідальністю вповноважених на це організацій і посадовців, а втручання у їхнє функціонування відбуватиметься виключно з метою контролю за тим, наскільки вони є законними у встановлених законодавством формах і кейсах [19, с. 45].

Нові тенденції в державному будівництві демократичних країн, становлення інститутів громадянського суспільства, раціоналізація системи

державного управління, децентралізації окреслюють нові умови реалізації ідеї деполітизації державної влади, для посилення внутрішнього суверенітету держави [20].

Зазначаємо, що керуючись тезою про первинність організації саме місцевого рівня влади, дослідники (Г. Дерев'янка, Ж. Ведель, Ф. Тускоз) виділяють такі параметри ефективної діяльності влади:

- ефективність місцевої влади;
- оперативність місцевої влади;
- ступінь наближення до конкретного жителя відповідної місцевості;
- характер зв'язків між жителями місцевості та органами управління.

Зазначені параметри можуть характеризувати рівень реалізації територіальних прав громадянина на належне управління місцем його проживання [21].

За надмірної централізації владних повноважень знижується ефективність нижчого рівня управління, погіршується зв'язок між місцевими громадами й місцевими керуючими органами, спостерігається відірваність процедури прийняття рішень від нагальних місцевих проблем, підвищується рівень її зайвої централізації.

У будь-якій державі наявний рівень централізації влади, і щобільше – доцільним і необхідним. Але за умови розвитку та панування авторитарного й тоталітарного режимів, відсутності розвинутих елементів громадянського суспільства рівень централізації владних повноважень наближається до критичного, – гіперцентралізації влади – коли межі влади практично розмиваються і, як альтернатива, постає державне управління центрального рівня з декоративними ознаками нижчих рівнів [22, с. 77].

Нормативне вирішення питань розвитку місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства реалізувалося у розробці та прийнятті міжнародного стандарту в цій сфері – Європейської Хартії місцевого самоврядування 1985 року (у подальшому – Хартії). Нині Хартія являє собою

основний міжнародно-правовий акт для країн-членів Ради Європи, що включає стандарти з приводу організації локальної територіальної влади відповідно до принципів місцевого самоврядування, які є загальнообов'язковими для держав-членів Ради Європи.

Метою Хартії є встановлення загальноєвропейських стандартів щодо визначення й захисту прав територіальних громад і органів місцевого самоврядування, що забезпечує їх активну участь у вирішенні питань місцевого значення. Такими основними стандартами є гарантування невід'ємного права територіальної спільноти на самостійне вирішення власних справ; непорушність територіальних кордонів спільноти; організаційна, матеріальна, кадрова та фінансова автономія органів місцевого самоврядування під час здійснення ними своєї діяльності; мінімізований оптимальний вплив держави на процеси, які відбуваються на місцевому рівні виключно в межах закону; судовий захист прав органів територіальної спільноти [23].

У зв'язку з вищезазначеними факторами, у суспільстві виникає потреба в раціоналізації, удосконаленні структури влади шляхом децентралізації. Наслідками такої організації можуть бути законодавчо окреслена оперативна незалежність рівнів організації влади у прийнятті управлінських рішень, оперативність їх виконання, максимальне наближення реалізації суспільної послуги до кінцевого її споживача (людини – жителя конкретної місцевості). Останнє положення в сучасних умовах було нормативно закріплене в Європейській Хартії місцевого самоврядування під принципом субсидіарності.

Під децентралізацією у всеєвропейському контексті вбачають «процес розлогого перерозподілу відповідальності й ролей, який ставить на меті організацію підхожих умов для участі нових гравців (місцеве самоврядування, громадські організації) в процесі створення, реалізації та застосування законодавства й політик ЄС» [24, с. 102]. Так, централізація різниться з децентралізацією тим, що вагома частка її владних повноважень у системі адміністрування відходить до центральних органів. Протилежним є процес

децентралізаційний – частка повноважень передається на нижчий рівень управління.

Виокремлюють вертикальну та горизонтальну децентралізацію залежно від перерозподілу повноважень між суб'єктами державної влади. Чітко окреслене визначення порядку схвалення рішень керівними органами різного рівня вказує на вертикальну децентралізацію. Вказує ж на перерозподіл та з'ясування функцій і компетенції всіх інших структурних елементів державного адміністрування, крім керівного органу, – горизонтальна децентралізація [9, с. 75].

В залежності від форм державного устрою, виокремлюють адміністративну децентралізацію (яка є притаманною унітарним державам) та політичну (властиву переважно федераціям). Звідси – за унітарної держави децентралізація є способом перерозподілу функцій та повноважень між центральними та локальними державними органами влади переважно на рівні виконавчої влади (проте винятком не буде децентралізація певних повноважень з реалізації законодавчих функцій), то за федеративної держави децентралізація віддзеркалює механізм перерозподілу функцій і повноважень здійснення державної влади спершу між певними федеральними органами та суб'єктів федерації в законодавчій, виконавчій та судовій владі, а вже згодом між органами суб'єктів федерації й локальними органами публічного управління [24].

Децентралізація є не лише станом, що фіксує рівень централізації владних повноважень та обсягів компетенції в державі, залежно від якого можна прийти до висновку про рівень ефективності влади. Це процес, який відбувається не в один момент і, як будь-яке явище, має відповідні соціальні, економічні та політичні передумови.

Соціальною передумовою децентралізації виступає розуміння суспільством необхідності процесу раціоналізації системи влади, яке втілюється шляхом численних законодавчих та інших нормативних актів, що розрізнено приймаються компетентними органами. На виділенні та розгляді

соціального аспекту децентралізації влади наполягали французькі дослідники, які аналізували хід впровадження відповідних процесів з початку проведення адміністративної реформи 1982 року. Виявилось, що протягом 10 років, що передували офіційному початку останньої адміністративної реформи у Франції, було прийнято більше 100 різного плану нормативних актів, які тією чи іншою мірою торкалися питань раціоналізації організації влади. Серед питань, які найчастіше потребували вирішення, були розподіл компетенції між регіонами та департаментами, компетенція префектів та супрефектів, питання «заморських територій» тощо [25].

Економічною передумовою децентралізації може бути існування механізмів, схем ринкової економіки, які трансформуються та пристосовуються до умов економіки перехідного періоду країни, що використовує застарілі методи системи управління економічним розвитком. Надлишкова централізація управління економікою будь-якої країни знижує її ефективність, здатність пристосуватися до бурхливих економічних тенденцій розвитку ринкової економіки. Прикладом недієвості централізованої системи управління економікою країни стало, наприклад, внесення принципових змін та доповнень до Закону України «Про власність» у 1992 році, коли перші паростки ринкової економіки почали стикатися із неефективністю старих механізмів управління та господарювання, зокрема у питаннях, пов'язаних із приватизацією та приватною власністю.

Політична передумова децентралізації влади становить стійке бажання реалізувати започаткований процес децентралізації, який підкріплюється, з одного боку, соціальною та економічною необхідністю децентралізації, а з іншого – вимогами (формальними чи неформальними) світового співтовариства, яке вже і в міжнародному, й у внутрішньому спілкуванні повинне «говорити однією мовою – мовою ефективно керованих регіонів» [26], [27]. Ілюстрацією таких зовнішніх формальних вимог може стати необхідність реалізації взятих на себе зобов'язань, що витікають із ратифікованої Україною 15 липня 1997 року Законом України № 452/97-ВР Європейської Хартії

місцевого самоврядування, зокрема, в частині не тільки права місцевих громад на самоврядування, але й спроможності, зокрема фінансової.

Політика децентралізації та стимулювання регіонального розвитку є одним з пріоритетних напрямків державної політики України. При формулюванні стратегії реформування, експертне середовище та представники влади зорієнтовані в першу чергу на стандарти життя та гідні практики країн ЄС. Так, було укладено Угоду про Асоціацію України та Європейського Союзу, Європейського співтовариства з атомної енергії та їх державами-членами (далі –Угода про Асоціацію), яка завбачує економічну інтеграцію й політичну асоціацію нашої країни до Європейського Союзу.

Переговори між Україною та Європейським Союзом щодо укладання нової посиленої угоди розпочалися в березні 2007 р. Довгий шлях до підписання Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом завершився двоетапним підписанням. Так, 16 вересня 2014 року українським парламентом та Європейським Парламентом синхронно ратифіковано Угоду про асоціацію [4].

Протягом останніх років активно здійснювалося ухвалення стратегій, концепцій та законодавства у багатьох галузях. Відповідно до положень Угоди про асоціацію Україна та Європейський Союз визначили основні пріоритети, зокрема, у галузях реформування Конституції, судової та правоохоронної систем, виборчого законодавства, протидії корупції, державного управління, економіки та системи оподаткування, які є для України найголовнішими напрямками реформ.

У межах Угоди про Асоціацію започатковано конституційну реформу, одним із головних напрямків якої є децентралізація. Так, Президентом України 01 липня 2015 р. подано до парламенту опрацьований Конституційною Комісією законопроект «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» (реєстр. № 2217а), який в цілому отримав позитивну оцінку Венеціанської Комісії, а також позитивний висновок Конституційного Суду України. Верховна Рада попередньо схвалила законопроект № 2217а, який

передбачає зміни адміністративно-територіального устрою: скасування інституту голів місцевих державних адміністрацій та впровадження інституту префектури для нагляду за дотриманням Конституції України і інших законодавчих актів з боку органів місцевого самоврядування.

Згідно з розділом Угоди про Асоціацію, присвяченим політичному діалогу, було прийнято відповідні закони, а саме – законодавчий акт «Про засади державної регіональної політики» (№ 156-VIII) та Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (№ 157-VIII).

Для повнішого розуміння децентралізації як політичного процесу розглянемо ключові аспекти цього процесу – владний та адміністративно-територіальний (територіальний).

Владний аспект децентралізації влади передбачає або стихійне, самостійне уповноваження регіонами на здійснення певного обсягу владних повноважень, або свідоме, конституційно гарантоване перенесення виконання частини державних повноважень і компетенції на рівень відповідної адміністративно-територіальної одиниці держави. Насправді йдеться про процеси федералізації держави, зокрема й унітарної, з наданням відповідних повноважень регіональним органам усіх гілок влади.

Адміністративно-територіальний аспект децентралізації влади передбачає або збереження існуючої системи адміністративно-територіального устрою, або проведення відповідної реформи з оновленням адміністративно-територіальних кордонів складових держави та вирівнюванням їхнього правового та політичного статусу (у випадку необхідності). Відповідні процеси проходили в Іспанії під час проведення адміністративної реформи 80-років [28].

Відмінності в тлумаченнях поняття децентралізації обумовлені застосуванням експертами різних підходів до дослідження її сутності та форм – адміністративної, демократичної, фіскальної та політичної.

З точки зору демократії децентралізація чи автономія обумовлює передачу частки виконавчої влади держави на локальний рівень (до органів місцевого самоврядування).

Адміністративна децентралізація – це формування на місцевому рівні спеціальних органів уряду та надання їм повноважень стосовно реалізації виконавчої влади. Таку форму децентралізації слід розглядати як деконцентрацію – фактичне місцеве управління, та делегування – передання владних повноважень і відповідальності органам місцевого самоврядування.

Політична децентралізація пов'язується із ситуацією, коли політична влада передається до місцевих органів управління. Деволуція є основною формою політичної децентралізації: до місцевих органів передається повна відповідальність і влада, ресурси й джерела доходів, що є автономними й повністю незалежними.

Фіскальна децентралізація є більш повною і прозорою її формою, через те, що напряду зв'язана з бюджетною практикою. Що вказує на делегування ресурсів з центрального на місцевий рівень. Вона зачасту розглядається в сенсі дивестування, що зумовлює делегування планування, адміністративної влади та інших функції до фондів, приватних або громадських організацій. Дуже часто у світовій практиці вона здійснюється поруч з частковим делегуванням адміністративної функції у сполученні з приватизацією чи дерегуляцією [29, с. 73].

Також можна виокремити за наявністю суб'єктів та сфери впливу децентралізацію територіальну, функціональну, предметну.

Якщо мова йде про територіальну децентралізацію, то йдеться про утворення публічних органів адміністрації, які будуть реалізувати управлінські функції в адміністративно-територіальних одиницях власноруч й незалежно від державних органів влади, знаходячись за межами ієрархічної системи та підлеглості, тобто органах локального та регіонального самоврядування [30, с. 15]. Тобто територіальна децентралізація передбачає наявність окремого

інституту врядування поза межами ієрархічної структури державної влади. Цей вид децентралізації дозволяє органам місцевого самоврядування та державі бути співучасниками у розв'язанні проблем локального значення.

Коли йдеться про визнання незалежної самоврядної спеціалізованої організації (товариства, об'єднання, спілки, фонду) суб'єктами керівних повноважень із переданням до них права реалізації певного обсягу публічних завдань, наприклад, стосовно врядування та здійснення відповідних функцій у встановлених законом галузях та відповідно до встановленого порядку, – то це функціональна децентралізація [30, с. 15]. Такий її вид зумовлює розподілення повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування в контексті отримання органами місцевого самоврядування та територіальними громадами прав власноруч ухвалювати рішення локального значення в рамках конституції та законодавства.

Якщо ми говоримо про предметну децентралізацію, то в першу чергу розглядаємо її в контексті професійного самоврядування як системи управлінської комунікації усіх представників окремих професій, що здійснюється через встановлену законом представницьку організацію, яка знаходиться під наглядом органів державної влади загалом [30, с. 15]. Тобто, предметна децентралізація передбачає самостійне вирішення питань локального значення в рамках певної професійної належності.

Натомість децентралізація виникає і в конкретній сфері діяльності, зокрема, політичній, господарській, матеріально-фінансовій, адміністративній тощо. Відповідно, виокремлюють такі види децентралізації:

- політичну (конституційно встановлені гарантії діяльності органів місцевого самоврядування);

- адміністративну (на органи місцевого самоврядування покладено завдання, функції та повноваження із задоволення публічних інтересів в межах відповідних територій [30, с. 16]);

– фінансову (можливість власноруч розпоряджатися фінансовими ресурсами, які знаходяться у власності територіальних громад);

– майнову (можливість територіальних громад та органів місцевого самоврядування власноруч розпоряджатися щодо матеріальних цінностей).

За розподілом владних повноважень можна виокремити:

– вертикальну децентралізацію – розподілення повноважень у ієрархічній структурі згори донизу, зокрема, керівник передає власні повноваження на нижчий структурний рівень;

– горизонтальну децентралізацію, що значить розподілення та виокремлення функцій і компетенцій усіх інших елементів структур органів публічних адміністрацій, за винятком керівних органів;

– селективну децентралізацію – владні повноваження розподіляються між різними підрозділами структури організації [30, с. 16].

За ступенем реалізації повноважень децентралізацію поділяють на:

– еволюцію – найбільш сильний рівень децентралізації, коли всі рішення щодо фінансових, адміністративних та регулятивних повноважень приймаються на місцевому рівні;

– делеговані повноваження – помірний ступінь децентралізації, коли локальні органи влади мають право схвалювати рішення, що в певній мірі контролюються центром;

– деконцентрацію – найбільш слабкий ступінь децентралізації, коли місцева влада тільки виконує окремі завдання (переважно адміністративні), які поставлені перед нею центральними органами влади [19, с. 30].

Польський професор Є. Рушковський, аналізуючи децентралізацію, виокремлює три її системотворчі компоненти.

1. Політичну децентралізацію (стосовно відповідного устрою). Коли походження публічно-правового статусу органів місцевого самоврядування розглядається залежно від специфічних способів формування таких органів та їх представницьких функцій. Певне конституційне гарантування формування

системи цих органів місцевого самоврядування, їхній зміст та організаційні завдання свідчать про самостійність цих органів від державної влади.

2. Адміністративну децентралізацію, зміст якої полягає в тім, що на органи місцевого самоврядування покладаються завдання, повноваження та функції стосовно задоволення публічних інтересів в рамках відповідних територій.

3. Фінансову децентралізацію, яка зумовлена наявністю своїх фінансових й матеріальних ресурсів й значить реалізацію правочинів стосовно володіння, користування й розпорядження фінансовим ресурсом, що знаходиться у власності територіальної громади [31, с. 24].

Від рівня громади та обраного ними органу, на який передається повноваження з реалізації державного управління також можуть залежати форми децентралізації. При делегуванні функцій до рівня територіальної громади, об'єднаної на основі спільного проживання у межах сіл, селищ, міст, таку децентралізацію розглядатимемо у вигляді форми місцевого самоврядування. Коли ж надання повноважень до територіального колективу, що об'єднаний проживанням у межах областей або певних регіонів, така децентралізація буде мати форму регіонального самоврядування, якому часто надаються права територіальних (регіональних або обласних) автономій. Різняться регіональні самоврядування й регіональні (обласні) автономії від рівня децентралізації державної влади. Так перший випадок ілюструє децентралізацію тільки виконавчої влади, а другий – децентралізацію виконавчої та певних елементів законодавчої влади.

У вітчизняних наукових колах, серед політиків, експертів, громадськості обговорюють та розрізняють такі типи децентралізації, як адміністративна та демократична.

Розгалуження обсягу компетенцій локального адміністративного органу, що діє відповідно до цих компетенцій власноруч і відносно незалежно від центрального апарату означає адміністративну децентралізацію.

Утворення розширеної системи місцевого самоврядування, за якої локальні питання вирішуються не представниками центральних урядів, а особами, які є обраними місцевим населенням знаменує демократичну децентралізацію [30, с. 52].

На думку В. Борденюка, децентралізація і делегування не є тотожними поняттями. При децентралізації керівні повноваження належатимуть державі законним шляхом, натомість повноваження делеговані є закріпленими законодавством чи певними нормативними актами, інколи передаються до менш повноважних органів. У випадку потреби згоди органів на делегування повноважень, яким ці повноваження передаються, при децентралізації така згода не є потрібною [32, 24].

Український дослідник М. Харитончук у порядку пріоритетності виокремлює чотири види децентралізації: політична, просторова, ринкова й адміністративна [33].

Під політичною децентралізацією розуміється передача, вироблення та ухвалення рішень урядовими структурами нижчому рівню, громаді або їхнім виборним репрезентантам з наділенням контрольними функціями.

Виникнення її на теренах постсоціалістичного табору зумовлено низкою чинників:

- невиваженістю кількістю структур влади, які здатні керувати суспільною системою;
- втратою функціонального навантаження певних функцій центральних органів державної влади;
- появою нових технологічних можливостей і зміною потреб виробника і споживача.

Просторову децентралізацію можна віднести до регіональних та місцевих рівнів планування враховуючи географічні показники та застосування у визначенні цільової програми деконцентрації промислового та житлового комплексу.

Ринкова децентралізація застосовується у випадку аналізу та впровадження у життя плану, стратегії та дій щодо оптимізації умов виробництва відповідно до принципів ринкової економіки.

Адміністративну децентралізацію розглядаємо у контексті деконцентрації влади, розподілу функцій центрального, регіонального та місцевих органів влади відповідно до чіткої політико-правової бази. Європейська політико-правова доктрина розглядає її «як делегування державними органами всіляких адміністративних повноважень на локальний рівень з метою задоволення інтересів представників суспільства, які обрані відповідними спільнотами на локальному рівні». Мова йде про передавання повноважень від одних державних органів владній структурі, яка є відповідальною за різноманітні галузі життєдіяльності громади [33, с. 28].

Досвід трансформації суспільних відносин постсоціалістичних країн дає змогу виокремити фінансову (бюджетну) децентралізацію, яка забезпечувала б ефективність асигнувань і справедливість у розподілі податків, а також децентралізацію надання громадських послуг.

Вітчизняні науковці розрізняють етапи й фази процесу децентралізації як політичного процесу на основі аналізу практики європейських держав:

1) етап доктринального визначення владних повноважень на вертикальних рівнях публічної влади з одночасним установленням обсягів компетенції. Він складається з таких фаз: формальне визначення та встановлення повноважень, їх обсягу за окремим рівнем публічного адміністрування;

2) затвердження підсумків першої стадії на законодавчому рівні. Внесення змін і додатків до діючого законодавства є першою стадією, розробка нового нормативно-правового забезпечення, наступною стадією – утвердження децентралізаційних процесів на рівні основного закону, на третій стадії – упорядкування основного закону, відповідного нормативно-правового забезпечення, актів підзаконного характеру;

3) налаштування системи контролю щодо реалізації децентралізаційних процесів, який охоплює низку стадій: утвердження конституційного контролю, розгалуження юрисдикційних повноважень судової влади загальної юрисдикції, діяльність адміністративного судочинства [31].

Основні принципи процесу децентралізації:

1) комплементарність – безперервність організації структури влади, рівнозначне розподілення їхнього функціонального навантаження;

2) департаменталізація – об'єднання функціонального (галузевого) та територіального функціонального забезпечення, згуртування яких зумовлює провадження єдиної політики стосовно надання послуг населенню;

3) демократизм – розширена партисипація населення при схваленні рішень; розробка програм, що засновані на інструментах залучення громадськості до вирішення державних проблем, виокремлення галузей компетенції громадських організацій;

4) субсидіарність – перерозподілення компетенцій, які на найвищих рівнях реалізуються за умов неможливості їхнього забезпечення на нижчих рівнях [30].

2.3. Децентралізація влади як засіб підвищення стабільності внутрішнього суверенітету

Останніми роками увага дослідників зосереджена на проблемах державного суверенітету, демократичної розбудови громадянського суспільства, генези інститутів демократії. Зумовлюється це різноманітними інтересами та потребами індивідів, громад, владних інституцій різних рівнів. Обрання нашою державою євроінтеграційного курсу зумовлює оптимізацію територіального функціонування влади, децентралізацію повноважень влади, їхнього розподілу поміж центральним та регіональним рівнем в інтересах останнього, утвердження спроможності місцевого самоврядування, наближення регіонального та

місцевого рівня владних органів з громадянами. Метою впровадження Угоди про Асоціацію є наближення українського стандарту життя до європейських стандартів. Це зумовлює і стимулює українську сторону до динамічного реформування. Відповідною платформою для обговорення цих планів трансформацій та реформування є українське представництво в Парламентському комітеті асоціації. Коаліція у Верховній Раді України протягом обговорень децентралізаційних реформ проводить дискусії стосовно механізмів її реалізації, ставлячи на меті підвищення життєвого рівня населення. Одним з ключових векторів української державної політики за останні роки є політика децентралізації й стимулювання розвитку на регіональному рівні. Таким чином, Угодою про Асоціацію створено важливі передумови щодо реалізації нових методів реалізації регіональної політики, що в свою чергу посилює внутрішній суверенітет держави.

Децентралізація з точки зору використання її у якості одного з інструментів оптимізації функціонування політико-владних відносин довгий час знаходиться в колі інтересів українських експертів та вчених. Переважно це обумовлюється, не в останню чергу, вдалим запровадженням реформи у практиці значної кількості європейських держав. Для нашої держави, яка знаходиться тільки на шляху реформування політичної системи вкрай актуальним виявляється набуття досвіду з найкращих прикладів імплементації здобутків реформи децентралізації у європейських країнах.

Як свідчить аналіз запровадження аналогічних процесів в країнах Європейського Союзу, децентралізацію влади часто пов'язують з певними соціально-політичними тенденціями розвитку суспільства, а саме – розбудовою громадянського суспільства, посилення демократії, зміцнення внутрішнього суверенітету. Найбільш загальними й принциповими тенденціями цього явища є демократизація внутрішньополітичних стосунків в державі, зростання її відповідальності пропорційно до збільшення обсягів її функцій та компетенцій [23 с. 17].

Децентралізація є основною умовою для держав-кандидатів на вступ до Європейського Союзу. На неї спираються політики у всіх сферах, які розробляються й утілюються в Європейському Союзі. Вказане основне положення міститься у низці міжнародних актів (Європейська хартія місцевого самоврядування, Угода про Асоціацію, Проект Європейської хартії регіональної демократії, тощо). 23 червня 2022 року Україна отримала статус держави-кандидата на вступ до ЄС.

Децентралізацію визнають одним з основоположних правил розвитку демократії в європейських країнах, базовою засадою їхньої регіональної політики. Разом з таким принципом як концентрація, субсидіарність, комплементарність, партнерство, програмний підхід, вагоме місце присвячене децентралізації, а саме розподілення повноважень на регіональний рівень, для оптимального використання внутрішніх потенційних ресурсів, стимулювання регіональної ініціативи та розділення завдань та повноважень різних рівнів владних інституцій [34].

Зараз у світовій практиці відсутні універсальні моделі, технології або методології, які могли б повноцінно й без адаптації застосуватись в нашій державі. На різних етапах розвитку різноманітні історичні чинники розвитку спонукали до формування кількох видів моделей організації місцевого самоврядування, особливими рисами яких виступають форми взаємин органів місцевого самоврядування та органів державної влади. З метою оптимізації впровадження децентралізації у практичній площині необхідне чітке розуміння вказаного поняття й практичних умов реалізації процесів децентралізації владних відносин та управлінської сфери, їхньої специфіки, меж, недоліків та сильних сторін.

У Європі під егідою розвитку світового ринку виникає потреба у структуруванні мультинаціональних бізнес-корпорацій та їхнього забезпечення кваліфікованими трудовими ресурсами. Вказані функції мають бути покладені на місцевий та регіональний рівень владних органів.

Отже, у розвинених європейських країнах (Франція, Німеччина, Польща, Велика Британія, тощо) необхідність в децентралізації зумовлювалась масштабними процесами лібералізації, приватизаційними процедурами й впровадження ринкових реформ, трансформації політичних режимів.

В цілому впровадження реформи децентралізації в багатьох світових державах супроводжується позитивними, та водночас і негативними політичними наслідками. Французькі та польські досконало опрацьовані програми реформування мали в цілому позитивний ефект – відбулася демократизація соціуму шляхами залучення населення до процедур прийняття рішень, активізація політичних процесів, підвищилася якість надання адміністративних послуг, підвищилася раціоналізація засвоєння бюджетних ресурсів, підтримані ініціативи, спрямовані на місцевий та регіональний розвиток, збільшення кредиту довіри громадян до органів влади та лояльності.

Під час реформ з децентралізації у середині – кінці минулого століття, Франція започаткувала інноваційні повноваження локальних органів влади, відбулася легітимізація інститутів і процедур їх реалізації, підсилення значення депутатського корпусу, обраного до місцевих органів влади. На рівні Закону про компетенції передано частину повноважень, закріплюючи їх в залежності від цілей та завдань окремих рівнів влади (на регіональному – повноваження у економічній галузі, на рівні комун – проблеми урбанізації, департаментів – вирішення соціальних питань). Легітимація статусу територіального колективу, регіону відбувалася поруч з ліквідацією державного піклування щодо наглядових повноважень за законністю, що реалізовувалася з боку адміністративного апарату правосуддя відповідно до заяв префектів та участі регіональних рахункових палат. Такі наслідки були зумовлені рефлексією вищих владних органів того, що збалансованість та інтегрованість регіонального розвитку вдається неможливою без згоди, консенсусності усіх акторів вказаних процесів – республіканського уряду, місцевих органів, підприємців, неурядових організацій та профспілок.

Дослідження децентралізаційної практики Франції вказує на те, що, після ухвалення закону у 1982 році, план регіонального розвитку трансформувався у контрактні угоди на декілька років з одного боку – від держави та з іншого – регіональною адміністрацією. Такий спосіб слугував інструментом оптимізації розподілення компетенції й відповідальності щодо регіонального планування поміж різноманітними державними органами влади стосовно посилення значення регіонального рівня в якості стратегічних партнерів, зміни стосунків підлеглості на кооперацію і партнерство [30, с. 81].

Адміністративна децентралізація Польщі підтримувала розвиток місцевого самоврядування, сприяла посиленню якості життя населення, а згодом, за результатами вступу Польщі до ЄС, зробила можливою для новоутворених адміністративно-територіальних одиниць виступати рівнозначними партнерами у міжнародному співробітництві. Завдяки закону «Про принципи підтримки регіонального розвитку» 2000 року стало можливим забезпечення інституційного оформлення систем контрактних стосунків регіонів та центрального уряду за підсумками 10-річної апробації нової системи територіального устрою та організації управління [31].

З метою сприяння децентралізаційним реформам, спроможності місцевих громад й партиципації населення у плануванні, при оцінці індикаторів розвитку в певних державах утворені інституції регіонального розвитку – основоположні чинники національної політики. Згідно з думкою багатьох експертів, децентралізаційним процесам центрально- та східноєвропейських країн, oprіч трендів збільшення значення неприбуткового сектора щодо надання адміністративних послуг, властивим є прогресивне утворення системи державної допомоги й фінансування з надавання адміністративних послуг, незважаючи на те, яким сектором вони надаються; запровадження ринкових механізмів на рівні споживання територіальних утворень [35].

Формування врівноваженої, ефективної та функціональної системи владних органів, яка здатна наблизити уряд і населення, спомагати

оптимальному вдоволенню їх запитів є однією з значущих проблем, яка наразі являє собою найактуальнішу в переважній більшості світових держав. Підсумком такої системи, аналізуючи практичний досвід, є запровадження альтернативної системи надання якісних адміністративних послуг громадянам в межах децентралізації влади, збільшення значущості ролі муніципальних органів в країнах Європи.

Вказані закономірності є спільними для країн постсоціалістичного табору, ґрунтуються на завданнях їх центральних урядів, що повинні створювати концептуальні базові положення та потрібне нормативно-правове забезпечення децентралізації публічної влади, здійснювати контроль економічного й політичного розвитку держави, втілювати політику вирівнювання соціально-економічного поступу територіальних одиниць, прикордонної та транскордонної співпраці. Під час здійснення регіональної політики збільшується значення регіонального й місцевого самоврядування, неурядових організацій, що відстоюють інтереси територіальних одиниць та регіонів, спеціалізованих інституцій, наприклад, агенцій регіонального розвитку, діяльність яких спрямована на сприяння реалізації регіональних ініціатив.

У всіх проаналізованих наукових концепціях їх автори відображають власне бачення проблеми децентралізації, але комплексний підхід до визначення поняття децентралізації та порядку її проведення залишається значною мірою не дослідженим. Насамперед бракує комплексних наукових праць з аналізу децентралізації влади в контексті забезпечення внутрішнього суверенітету держави. Повільне просування процесу реформи децентралізації в Україні зумовлюється тим, що, в першу чергу, наша держава є унітарною, що впливає на централізацію комплексу систем управління державою; потім, законодавчими колізіями щодо повноважень органів місцевого самоврядування; і нарешті, невисокою активністю громадського сектору у процесі демократизації українського суспільства.

Реформа децентралізації влади та місцевого самоврядування закріплює передачу повноважень на базовий рівень (громади). Передавати ресурси і повноваження лише на регіональний рівень ризиковано, оскільки можна відтворити централізовану та корумповану систему влади, але на регіональному рівні. Чим більше життєво важливих та актуальних питань буде виведено за межі політики, тим більше виграють громади та стабільніше розвиватиметься країна. Важливо створити сильне місцеве самоврядування як основу єдиної стабільної країни, а решту питань (мовних, культурних особливостей окремих територій) можна вирішувати поступово шляхом конструктивного політичного діалогу, реалізуючи таким чином внутрішній суверенітет.

Список використаної літератури:

1. Боден, Жан. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. 2002. 742 с.
2. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. М.: Мысль, 2001. 478 с.
3. Богів Я. С. Народний суверенітет та проблеми його реалізації в умовах демократичної трансформації в Україні: теоретико-правовий аспект. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер.: Юридичні науки. 2017. № 876. С. 304–312
4. Фесенко В. Вплив Угоди про асоціацію України та ЄС на процес децентралізації є перебільшеним. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1499329-vpliv-ugodi-pro-asotsiatsiyu-ukrayini-ta-yes-na-protses-detsentralizatsiyi-ye-perebilshenim-ekspert>
5. Скрипнюк О. Децентралізація влади як чинник забезпечення стабільності конституційного ладу: теорія й практика. Віче: громадсько-політичний і теоретичний журнал. 2015. № 12. С. 22-24.

6. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или Принципы политического права. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1998. 124 с.
7. Гапотій В. Д. Вплив глобалізаційних процесів на теорію та практику державного суверенітету. Вісник Національного університету внутрішніх справ. 2004. №27. 243–250
8. Albertini J.-B. La deconcentration: l'administration territoriale dans la reforme de l'Etat. Paris: Economica. 1997. 238 p.
9. Гурне Б. Державне управління / Пер. з фр. В. Шовкуна. К. : Основи. 1993. 165 с.
10. Endo K. The Principle of Subsidiarity: From Johannes Althusius to Jacques Delors. 2000. URL: [http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/15558/1/44\(6\)_p652-553.pdf](http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/15558/1/44(6)_p652-553.pdf)
11. Braun von J. Does decentralization serve the poor? 2002. URL: www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/2000/fiscal/vonbraun.pdf.
12. Levick B. Claudius, Psychology Press. 2012. 143 p.
13. Гройсман В. Місце та роль децентралізації влади у процесах становлення громадянського суспільства. Демократичне врядування. 2015. № 15 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_22.
14. Litvack J. What is Decentralization? URL: www.ciesin.org/decentralization/English/General/Different_forms.html
15. Falleti T. G. Decentralization and Subnational Politics in Latin America. Cambridge: Cambridge University Press. 2010. 285 p.
16. Кавашима Н. Теория децентрализации в культурной политике: понятия, ценности, стратеги. Экология культуры: информационный бюлетень. 2004. №1. 48–60
17. Розенблум Н. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму. Незалежний культурологічний часопис І. 2001. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/rosenblum.htm>

18. Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Шемшученко Ю.С., К. Генеза. 1997. 696 с.
19. Лендъел М. О. Європеїзація політичного процесу в країнах ЦСЄ як чинник здійснення децентралізаційної реформи. Наук. зап. НаУКМА Політ. науки. 2008. №82. С. 44–49.
20. Боббіо Н. Майбутнє демократії / Н. Боббіо // Демократія: антологія / упор. О. Проценко. К. : Смолоскип. 2005. С. 105-119.
21. Колодій А. Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. 2010. URL: <http://political-studies.com/wp-content/uploads/2010/01/Civil-Society.pdf>
22. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. К.: КІС. 2000. 165 с.
23. Колодій А. Транзитологічна парадигма суспільних змін в світлі Помаранчевої революції. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Політичні науки. «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004–2007 рр.». 2008. №3. С. 7–24.
24. Гройсман В. Децентралізація як засіб лібералізації державного управління: аналіз сучасних дослідницьких підходів. Актуальні проблеми державного управління. 2015. №2. С. 99-105.
25. Колодій А. Політична трансформація в Україні: інституції та люди. Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. 2007. № 12. С. 205–211.
26. Ткачук А. Місцеве самоврядування та децентралізація: практичний посібник. Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні DESPRO. К.: ТОВ «Софія». 2012. 120 с.
27. Ткачук А. Місцеве самоврядування та децентралізація. Законодавство (навчальний модуль). К.: ІКЦ «Легальний статус». 2016. 80 с.
28. Лендъел М. О. Місцева демократія у країнах Центральної та Східної Європи. Ужгород : Мистецька лінія. 2011. 688 с.

29. Муніципальне право України: Підручник / В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицький, М. О. Баймуратов та ін.; за ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. К.: Юрінком Інтер. 2006. 592 с.

30. Лелеченко А. П., Васильєва О. І., Куйбіда В. С., Ткачук А. Ф. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень: навч. посіб. К.: ТОВ «Софія». 2017. 110 с

31. Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е., та ін. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України. Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO. К.: ТОВ «Софія». 2012. 128 с.

32. Борденюк В. Місцеве самоврядування в механізмі держави: конституційно-правовий аспект. Право України: Респ. юрид. журнал. 2003. № 4. С. 12–17

33. Харитончук, М. В. Децентралізація державного управління як чинник демократизації суспільних відносин. К.: 2000. 159 с.

34. Загородній Ю. Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень. Політичний менеджмент. 2004. №3. С. 10–19.

35. Головатий М. Ф. Демократія: історія, теорія, практика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та асп.-політ. Київ: Вид. дім «Персонал». 2011. 230 с.

36. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/984_a11

РОЗДІЛ 3. РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ ТА ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ

3.1. Політична інтеграція в умовах глобалізації

Напротязі багатьох років актуальним залишається вивчення глобалізації та регіональної інтеграції та вплив цих процесів на державний суверенітет, дослідження ролі держави, як базової складової міжнародних відносин. Очевидно, що неможливо розглядати державний суверенітет як абсолютний. Всі країни, в тому числі й супердержави, імперії, завжди піддавалися впливу зовнішніх факторів. Характер та наслідки цього впливу можуть бути різним. Часом такий вплив не становив загрози основним інтересам держави.

Незважаючи на інтеграційні процеси, що відбуваються нині, суверенітет держави залишається базовим принципом сучасної системи міжнародних відносин. Перш за все, це означає самостійність країни у прийнятті рішень щодо своєї зовнішньої політики. Тобто, кожна країна, в залежності від своїх власних інтересів, може самостійно укладати договори (як з окремими країнами, так і з організаціями), брати участь у формуванні нових, або вступати до уже існуючих об'єднань різних рівнів. Даний формат співпраці призводить до того, що держава добровільно погоджується на те, що її партнери в рамках певної угоди можуть впливати або координувати її зовнішньополітичний (а інколи внутрішньополітичний) курс. Від ступеню інтегрованості держав до міжнародних організацій залежить делегування окремих суверенних прав країн-учасниць керівним органам цих об'єднань. Тобто держави зобов'язуються узгоджувати свої основні рішення, що стосуються зовнішньої політики, економіки та питань безпеки з наддержавними чи міждержавними органами.

Існують різні точки зору відносно того, чи передача частини владних повноважень держави міжнародним організаціям, членом яких вона є, призводить до зменшення або руйнування суверенітету держави чи ні. Дехто

з вчених вважає, що це можна розглядати як реалізацію суверенітету: участь країни у пошуку партнерів, консолідація з метою вирішення важливих питань необхідних задля розвитку держави та покращення рівня життя населення. Незважаючи на зобов'язання, які бере на себе країна, стаючи актором в системі міжнародних відносин, перш за все, очікується, що отримана користь буде значно переважати ризики та втрати. Однак, те, що в різних об'єднаннях держав є більш розвинені та менш розвинені країни, викликає питання щодо доцільності обмежень державного суверенітету, якщо це не гарантує рівність в розвитку всіх членів організацій.

Проблематика дослідження інтеграційних процесів набула великої популярності починаючи з другої половини ХХ ст. За останні 50 років термін «інтеграція» став важливим елементом характеристики політичного та економічного життя багатьох держав.

«Інтеграція» в широкому сенсі означає виникнення нової структури з окремих частин. Термін походить від латинського *integratio*, тобто – возз'єднання. Отже, інтеграція – це процес формування нової, більшої одиниці з декількох складових.

«Інтеграція – це дія або процес, при якому різні групи (або раси) об'єднуються на рівноправній основі в єдине суспільство або організацію», – таке визначення поняття представлено в тлумачному словнику англійської мови Мерріама-Вебстера [1]. Тобто, інтегрувати означає утворювати єдине ціле з двох або більше частин. Процес інтеграції характеризується появою нових інтегративних ознак у складових, що взаємодіють одна з одною і створюють єдине ціле, що не було властиве їм до початку взаємодії. Суперечливість поняття «інтеграція» відзначав Дональд Пучала [2, с. 268]. І понині визначення інтеграції залишається неоднозначним. Це обумовлене різними підходами щодо її дослідження: розглядати як процес, чи як результат, стан.

Дехто, зокрема, П.-Ф. Гонідек і Р. Шарвен, вважають, що «інтеграція – це одночасно процес і стан, що включає тенденцію до заміни роздроблених

міжнародних відносин, що складаються з незалежних одиниць, новими більш-менш широкими об'єднаннями, наділеними мінімальними повноваженнями приймати рішення в одній або декількох галузях, або у всіх галузях, які входять до компетенції базових одиниць. На рівні індивідуальної свідомості інтеграція покликана породити лояльність і прихильність новому об'єднанню, а на структурному рівні – участь кожного в його підтримці та розвитку» [3, с. 74].

А. Етціоні розглядав інтеграцію як «здатність одиниці або системи підтримувати саму себе перед обличчям внутрішніх і зовнішніх викликів» [4, с. 128].

Компаративіст Джованні Сарторі визначив у 1970-і рр., що «інтеграція» – це кінцевий стан, або процес, або функція, яка виконується окремими агентами (наприклад, державами, партіями, об'єднаннями і т. п.). При цьому Сарторі зауважує, що для політичних систем Заходу «інтеграція» не може використовуватись як синонім будь-якого «з'єднання» чи «злиття» [5, с. 68].

Погоджуючись з тим, що інтеграція є і станом і процесом, відомий німецький політолог і соціолог К. Дойч також розглядав її як засіб для забезпечення мирного врегулювання конфліктів та існування держав [6, с. 11]. На думку К. Дойча, інтеграція може виступати як засіб для мирного врегулювання конфліктів, але при наявності у сторін, що конфліктують, чітких взаємних очікувань. Виходячи з вище зазначених суджень, можна стверджувати, що втілення в життя даної стратегії можливе лише завдяки культурному розвитку, вільній взаємодії суспільства, підвищенню економічних показників та політичній співпраці, проведенню консультацій на вищому рівні тощо.

Більшість науковців досліджують інтеграцію як процес, проте, якщо її аналізувати не як окреме явище, а з погляду становища держави, то можна стверджувати, що країни знаходяться в «стані» інтеграції.

У книзі «Політична динаміка європейської економічної інтеграції» Леоном Ліндбергом розглядається інтеграційний процес, як такий, за

допомогою якого суб'єкти політики в різних галузях переорієнтовують свої дії на новий центр, і як процес, що підштовхує нації не приймати зовнішньополітичні рішення і не вирішувати основні внутрішньополітичні питання незалежно одна від одної. Навпаки, нації «...прагнуть приймати спільні рішення або делегувати процес прийняття рішень новим центральним органам.» [7, с. 4].

Поступово, з поглибленням вивчення інтеграції, почала розширюватись сфера дослідження інтеграції. Так американський соціолог, засновник структурного функціоналізму Т. Парсонс вважає, що інтеграцію необхідно досліджувати за допомогою сумісності її складових і через призму збереження і підтримку специфічних умов. Він відокремлює дану систему від зовнішнього середовища [8, с. 17].

На думку голландського економіста Яна Тинбергена, інтеграцію необхідно розділяти на негативну і позитивну. На думку вченого, негативна інтеграція йде безпосередньо з вимог неоліберальної ідеології, яка вимагає скорочення соціальних пільг і максимальної мінімізації політичного втручання у функціонування економіки. При цьому національна приналежність, що зберігається у вигляді громадянства, стає центром боротьби за права осіб, в ході яких національне громадянство стає принципом виключення. У контексті негативної інтеграції це означає, що держави, як великі політичні актори, переслідують свої корисливі вигоди, але на їхні дії можуть мати вплив зміни інституційного «середовища існування». У разі позитивної інтеграції країни-учасниці повинні привести внутрішні механізми відповідно до форми, зазначеної в наднаціональних політичних рішеннях.

Позитивна інтеграція соціально орієнтована. Крім того, позитивна інтеграція відводить ключову роль структурі, тобто передбачає передачу управлінських повноважень з загальноєвропейського на національний рівень, а держави власне як незалежні політичні актори, не розглядаються [9].

Інтеграційні процеси є невіддільною частиною сучасного розвитку і їх значення з часом лише зростатиме. Дослідження проблем інтеграції пов'язано з визначенням суті реальних інтеграційних процесів та спрямоване на виявлення загальних тенденцій, а також причин, умов та основних риси цього явища.

Визначення «інтеграції» викликає ряд питань через свій суперечливий характер, бо і в економічній, і політичній теорії існують власні підходи до визначення цього поняття. Перш ніж аналізувати динаміку інтеграції необхідно визначити концептуальне сприйняття даного поняття. Отже, термін «інтеграція» може описувати як політичні так і економічні явища.

Політологічні аспекти дослідження інтеграції стосуються внутрішньополітичних і зовнішньополітичних процесів. Для дослідження лише політичного розвитку, дослідники виокремили поняття «політичної інтеграції» [10]. Термін «політична інтеграція» увійшов в наукову термінологію на початку 50-х рр. минулого століття [11, с. 67]. З одного боку, під політичною інтеграцією розуміють утворення наднаціонального об'єднання у вигляді федерації або конфедерації держав. З політичного погляду, це консолідація зусиль регіонів задля співпраці в окремому напрямку, в результаті якого формується самостійна сфера, що має ознаки цілого. Інтеграційний процес призводить до поступового знищення політичних кордонів всередині території, що інтегрується. Даній формі інтеграції притаманні зовнішні кордони і вона є регіональною. З іншого боку, політична інтеграція може відбуватися задля формування політичного співтовариства, що не має територіальної прив'язки. Так проявляється комунікативна інтеграція між політичними суб'єктами і її дослідженням займався К. Дойч [12, с. 108].

Отже, у випадку, коли немає прив'язки до території, інтеграція об'єднується спільними культурними і духовними цінностями, традиціями і нормами. З даного погляду, політичні державні кордони не мають великого значення.

Нині політична інтеграція, з погляду міжнародних відносин, вивчається, в основному, у контексті європейської інтеграції. Проте, багато науковців також досліджують інтеграційні процеси в інших регіонах, акцентуючи увагу на їхній важливості з погляду геополітики. Серед них А. Уткін, Т. Лоуї, Б. Барбер, Е. Мортімер. На думку Є. В. Кузнєцова, політична інтеграція (англ. Political Integration) – процес зближення двох або більше політичних структур, спрямований у бік взаємного співробітництва, в більш вузькому сенсі – це формування деякого цілісного комплексу політичних систем на міждержавному рівні. В об'єднанні зростає рівень обміну між учасниками інтеграції і збільшується кількість інтересів і цінностей. Важливим є також існування як формальних, так і неформальних інститутів, що сприятимуть колективному вирішенню питань [10]. Особливістю такої взаємодії є об'єднання цих структур.

Політична інтеграція може привести до формування самостійної політичної одиниці на окремій території, або до утворення політичної одиниці без чіткої територіальної прив'язки. Якщо політичній інтеграції притаманні просторовий вимір і зовнішні кордони, то вона має регіональний характер, а не глобальний.

Політичній інтеграції характерні такі основні форми: внутрішньодержавна (наприклад, між партійна) і міждержавна (міжнародні організації). У кожній з цих форм проходять інтеграційні процеси на нижчих рівнях [10]. Для створення нового політичного інтеграційного угруповання потрібно мінімізувати вплив факторів, які можуть затримувати процес інтеграції. Передуює цьому процесу дезінтеграція.

Джек Пієно, Роберт Ріггс і Хелена Робін в англо-американському «Словнику політичного аналізу» розглядають політичну інтеграцію як «процес, за допомогою якого дві або більше політичні одиниці підсилюють між собою контакти по взаємній співпраці. Крім того, інтеграція передбачає високий або зростаючий рівень взаємодії (transactions) між [політичними] одиницями, а також зростаючу свідомість спільності інтересів і цінностей. Політична інтеграція вимагає формальних чи неформальних інститутів для прийняття

спільних рішень. Як бажаний або логічний кінцевий результат інтегративного процесу часто розглядається політичне об'єднання» [13, с. 13].

Заслугує на увагу дослідження інтеграції через призму конфліктів інтересів. Конфлікти між країнами характеризуються зіткненням інтересів. У співробітництві також є конфліктна складова у вигляді конкуренції: захист власних інтересів. Розглядаючи форми політики, необхідно виокремити співробітництво і інтеграцію, переговори і прийняття рішень. Кіссінджер [14] і Нойманн [15, с. 349-350], вважали, що конфлікти між державами, співробітництво і переговори – взаємопов'язані складові. Міжнародні відносини стають більш комплексним феноменом.

Співпраця та інтеграція мають головні характеристики: політичні, економічні, технічні і т.п. Їхню основу складає велика кількість інтересів акторів міжнародних відносин, що переплітаються між собою. Американський політолог німецького походження Е. Хаас зауважував, що інтеграція сприяє мирному врегулюванню конфлікту між державами. Він заявляв, що будь-якому зв'язку можна знайти рівнозначну заміну [16, с. 128]. На практиці стає очевидно, що ідеї Е. Хааса неодноразово підтверджуються (наприклад, тимчасове позбавлення членства Парагваю в МЕРКОСУР в 2012 р. через порушення демократичних принципів, в результаті чого, повноцінним членом організації стала Венесуела). Отже, співпраця та інтеграція є характеристиками релятивними, тобто, завжди є вірогідність заміни міжнародного партнера.

Інтеграцію не можна вивчати окремо, а лише в сукупності з іншими процесами, адже складність дослідження даного феномену пов'язана з відсутністю конкретно визначеного кола питань, що входять до поняття політичної інтеграції. На думку В. Г. Барановського, «політична інтеграція між державами є формування деякого цілісного комплексу на рівні їхніх політичних систем – точно так само, як економічна інтеграція є процес, що здійснюється на рівні економічних систем декількох держав» [17, с. 12]. Вчений звертає увагу

на те, що інтеграція – це «стан пов'язаності окремих диференційованих частин в одне ціле, а також процес, що веде до такого стану».

У 50-60-х рр. ХХ ст., простежувалася неоднозначність оцінки, авторами інтеграційних теорій процесу інтеграції та його результату. В. Уоллас розглядає інтеграцію як «створення і збереження глибоких і різноманітних моделей інтеграції між раніше автономними елементами» [18, с. 35-36]. В. Уоллас зауважує на важливості зв'язку між політичною та економічною інтеграцією. При цьому економічні характеристики мають велике значення. Сьогодні інтеграція, в основному, вивчається в рамках економічного дослідження, наприклад, як кооперація національних ринків окремих країн, що передують створенню потім одного господарського комплексу. Подальший розвиток передбачає можливий перехід на більш високий рівень співпраці в рамках як економічного, так і політичного союзу (наприклад ЄС, в Латинській Америці – МЕРКОСУР). В. Уоллас пропонує виокремити інтеграцію двох видів: «формальну» і «неформальну». Для «неформальної» характерні процеси, що спричиняють серйозні наслідки без офіційного втручання. «Формальна» інтеграція ґрунтується на свідомих політичних обмеженнях [19, с. 89-90].

Отже, на даний момент, всі інтеграційні об'єднання утворюються не тільки на політичній основі. Економічний фактор має значний вплив при виборі інтеграційної стратегії, але все ж таки не завжди є вирішальним. Краще зрозуміти суть інтеграції дозволяє виділення різних її типів. Існує багато різних класифікацій інтеграції.

Детально аналізувати інтеграційні процеси можливо лише за умови вивчення найбільшої кількості характеристик і показників. За допомогою детального аналізу інтеграції на етапи її формування можливо дослідити та виявити спільні ознаки, що притаманні всім фазам становлення спільноти.

З метою уникнення неточностей у з'ясуванні сутності поняття «інтеграція», необхідно розглянути його за ступенем організованості. В залежності від даного

показника, інтеграція розподіляється на міждержавні угруповання з «м'якою» або «жорсткою» інтеграцією.

Для «жорсткої» інтеграції характерна передача наддержавним органам частини суверенітету країни. Прийняття рішень наднаціональними інститутами відбувається без погодження з країнами-членами, а запроваджені ними норми поведінки стають спільними для всіх держав-учасниць інтеграційного об'єднання. Наддержавні органи отримують привілеї у вирішенні важливих питань. Для «м'якої» інтеграції характерне повноцінне збереження незалежності державою. Всі питання, що вирішуються в рамках організації, обговорюються з урядами держав, а формування об'єднання пояснюється необхідністю вирішення окремих завдань [7, с. 13-14].

У ХХ ст. дослідження державного суверенітету отримують новий поштовх. Власне саме поняття «наднаціональності» отримує новий відтінок: державний суверенітет не виключає добровільного його обмеження на взаємній основі в міжнародних відносинах держав [20, с. 187].

Питанню «наднаціональності» присвячено велику кількість робіт. Однією з впливових є ідея про передачу суверенітету. Прихильники даної ідеї вважають, що це жодним чином не призведе до негативних і шкідливих наслідків для суверенітету, тобто держава як і раніше залишається самостійним актором і не зменшує свого впливу на світовій арені. За допомогою членства в організаціях, що мають наднаціональні повноваження, держави в жодному випадку не шкодять своєму суверенітету, а «набувають право розширювати сферу своїх дій далеко за межі територіального верховенства» [21, с. 8].

Розділяє дані погляди і Е. А. Шибасєва, розглядаючи наднаціональність, як «співвідношення суверенітету держав-членів з повноваженнями створеного ними внутрішньо організаційного механізму. Вступ держав в міжнародну організацію тягне за собою добровільне делегування цій організації частини своїх суверенних прав» [22, с. 85]. Найвідомішим прикладом такої моделі розвитку є євроінтеграція.

У країнах латиноамериканського континенту найкращим прикладом такої форми інтеграції є МЕРКОСУР. Вірогідність того, що суспільство і національні уряди поступляться своїми інтересами на користь інтересів наднаціональних організацій є мінімально. Перш за все, це пояснюється не готовністю самих громадян стати частиною єдиної взаємопов'язаної системи. Крім того, з'являється необхідність добровільно віддати частину владних повноважень наддержавним органам, що в свою чергу також не завжди сприймається позитивно. Хоча деякі дослідники (наприклад, Кукушкіна С. М.) не вважають цей факт негативним моментом, пояснюючи це тим, що держава безпосередньо бере участь у формуванні наддержавних органів управління. Проте, все одно, обмеження впливають на розвиток та волевиявлення держави, наприклад, у прийнятті стратегічно важливих політичних рішень.

Зважаючи на масштабність досліджуваного питання, може скластись хибне уявлення про систему міжнародних відносин та міждержавну інтеграцію як рівнозначні поняття. Як зазначає Барановський, цілісність, яку повинні забезпечувати процеси інтеграції, передбачає певну міцність та максимально допустимий рівень стійких зв'язків у міжнародній системі. Незважаючи на те, що термін «цілісність» і «системність» семантично близькі, все ж перше визначення є вужчим, ніж друге. Можна погодитися з Барановським, що «участь деяких країн в окремій підсистемі міжнародних відносин не у всіх випадках є свідченням інтеграції. Структурність, ієрархічність, автономність елементів – все це принципово важливі параметри, які є не на стільки суттєвими при визначенні грані між інтеграцією та не інтеграцією. У цьому випадку, ми можемо сказати, що інтеграція завжди система, але система не завжди є інтеграція...» [17, с. 31]. Зрозуміло, що інтеграція в системі міжнародних відносин потребує, насамперед, створення певної цілісності системного характеру. Основним компонентом цієї цілісності зараз, у зв'язку з характером міжнародних відносин, може бути держава.

Проте, попри складність питань, що стосуються інтеграційних процесів, можна стверджувати, що інтеграція стимулює розвиток створення нових, незалежних об'єднань, для яких характерні єдність та цілісність. Варто зауважити той факт, що принцип гомогенізації (з грец. однорідний) був покладений в основу концепції регіональної інтеграції у світі і визначив напрямок і зміст інтеграційних досліджень в цілому [23].

3.2. Вплив глобалізації та регіоналізації на суверенітет держави

Для того, щоб дослідити характерні особливості та специфіку процесу інтеграції, необхідно з'ясувати значення глобалізації та регіоналізації. Важливо зауважити, що регіональна інтеграція відбувається паралельно з процесом глобалізації. Зрозуміло, що глобалізація і регіоналізація не являються протилежними процесами. Глобалізація та регіональна інтеграція – це взаємодоповнюючі процеси. Вони відбуваються синхронно, але при цьому формують розбіжності та суперечності між регіоналізмом і мультилатералізмом (багатосторонністю) в різних сферах життя, в тому числі і в політичній.

Для дослідження феномену, важливо визначити змістовне наповнення понять «регіоналізація», «глобалізація» і «регіональна інтеграція». Регіоналізація – це процес передачі владних повноважень та функціональних обов'язків від національного на регіональний рівень, утворення та формування нових інститутів, що приймають рішення на національному та наднаціональному рівнях.

Глобалізація – це процес світової інтеграції та зведення до єдиних стандартів розвитку економічної, політичної, культурної та релігійної сфери. Глобалізація становить собою трансформацію світових процесів [24].

Отже, регіональна інтеграція – це процес конвергенції держав, створення (політичних, економічних, культурних) об'єднань в регіоні. Вона перебуває в ряду одних з найбільш вагомих та помітних рис світового розвитку в умовах

глобалізації. Регіональна інтеграція ґрунтується на природних процесах зміцнення та поглиблення залежності, перш за все, між національними господарськими системами. Основна ціль – позбавитись національних обмежень на шляху до співпраці між країнами [25]. Слід зауважити, що економічна інтеграція суттєво впливає на інтеграцію політичну. Регіональна інтеграція є одним з найбільш важливих чинників світового розвитку в умовах глобалізації.

Глобалізація це об'єктивний процес. Наслідки даного процесу є неоднозначними, але при цьому масштаби постійно зростають. Як зауважує І. В. Алексеєнко, глобалізаційні процеси, посилюючи внутрішні суперечності національних держав, становлять суттєву загрозу їх конституційному ладу, територіальній цілісності й недоторканності [26, с. 36]. Для усунення негативних характеристик глобалізації, необхідно розвивати процеси регіоналізації.

Очевидно, що існують відмінності між регіоналізацією та глобалізацією. Підґрунтям для розвитку глобалізації є культурна уніфікація відносин, лібералізацію міжнародного господарства. Глобалізація та регіоналізація мають єдину основу, що базується на інтернаціоналізації міжнародної економіки, розвитку конкуренції в торговельних відносинах. При цьому регіональна інтеграція базується на культурній, історичній та географічній спорідненості, а також на бажанні країн оберігати свою культурну самобутність [27, с. 189].

Ольга Буторіна розглядає такі основні характеристики регіональної інтеграції:

- 1) члени регіональних об'єднань мають спільну історичну долю;
- 2) організація формується на добровільній основі, а непередбачуване посилення взаємозв'язку країн не є інтеграцією;
- 3) інтеграційна організація створює нову характеристику, що непридатна самостійній державі;
- 4) нове об'єднання тим або іншим чином відокремлюється від решти країн чи організації;

5) процес інтеграції розповсюджується на сфери зовнішньої і внутрішньої політики країн, що є членами об'єднання. Саме це є характерною ознакою, що відрізняє від міжнародної кооперації, дії якої направлені на членів інших об'єднань. Отже, регіональна інтеграція – це «модель свідомої і активної участі групи країн у процесі стратифікації світу, обумовленої глобалізацією» [25]. Досліджуючи глобалізаційні тенденції сучасності, потрібно звертати увагу на регіональну інтеграцію, адже ці процеси взаємопов'язані.

Всі інтеграційні об'єднання становлять собою форму «закритого співробітництва», тобто такого, яке захищає регіональні об'єднання від негативних наслідків глобалізації. Наприклад, ЄС, МЕРКОСУР, УНАСУР, АСЕАН являються не лише проявом глобалізації, а одночасно і протидією їй.

Водночас, можна погодитися з М. Лебедевою, яка розглядає регіональну інтеграцію як базову складову сучасних глобалізаційних процесів. Варто зауважити, що співпраця в рамках регіону відбувається синхронно з глобалізацією. Проте, є також характеристики, які свідчать про те, що ці два процеси «розділені». По-перше, основною метою глобалізації є універсалізація суспільства. Головна ж ознака регіональної інтеграції проявляється у відсутності універсальної моделі інтеграційного розвитку, що підходила б всім країнам. Наприклад, модель інтеграції, що притаманна певному регіону не обов'язково буде підходить для інших регіонів. Спільними характеристиками регіональної інтеграції вважається співпраця задля досягнення спільної мети – вигоди. Хоча кожен з учасників об'єднання має власний інтерес, але всі вони від інтеграції отримують вигоду. По-друге, процес глобалізація характеризується наявністю нерівності та елементів примусу, а для регіональної інтеграції добровільність і взаємовигідність – головні принципи. Саме на цій базі створюються і починають розвиватись процеси інтеграції. Хоча і в регіональних об'єднаннях важливу роль відіграє суб'єктність держав, що є їх членами.

Можливості реалізації державою свого потенціалу пов'язують з її суб'єктністю. Не можуть використати свій потенціал в повній мірі ті країни, які є залежними від інших. Так, в країнах, що перебувають в колоніальній залежності, метрополії експлуатують природні, людські ресурси. І навіть будучи формально незалежними де-факто залежність від колишніх метрополій багатьох постколоніальних країн зберігається тривалий час. Тому вивчення проблеми суб'єктності держави є однією з основних в рамках дослідження державного суверенітету, самостійності та незалежності у прийнятті внутрішньополітичних і зовнішньополітичних рішень [28, с. 148].

Суб'єктність держави дехто розглядає як «державну цілісність». Це означає злагоджену взаємодію всіх складових, що відображається у взаємовідносинах з акторами на міжнародній арені і всередині самої країни. Вона дає можливість обирати власний вектор розвитку в залежності від національних інтересів та пріоритетів. Країна, що не має суб'єктності, не існує як суверенний, самостійний актор міжнародних відносин. Відсутність суб'єктності позбавляє державу здатності до прийняття рішень, робить її залежною від політичних рішень інших країн або організацій [29].

Зокрема, суб'єктність держави обумовлює також регулятивні можливості й здатність застосовувати їх для досягнення соціально значущої мети, виступити гарантом прав і свобод своїх громадян. Але в більшості це залежить від того, як успішно країна зможе об'єднати та посилити національні інтереси, і втілити їх у своєму політичному курсі [30].

Слід зазначити, що для посилення суб'єктності держави необхідна планомірна політична та економічна діяльність, як всередині країни так і на міжнародному рівні, що базується на її національних інтересах, гарантує її територіальну цілісність та розвиток. Часто основою суб'єктності виступає наявність національно орієнтованих інтересів в суспільстві, бажання та можливість захищати їх, активна політична еліта, а також підготовані, професійні лідери та керівні органи, що зможуть втілити національні інтереси [29].

Однією з основних умов суб'єктності країни є внутрішня сила, самоусвідомлення та самоідентифікація. При цьому її проявом виступають стійкість до зовнішніх факторів та здатність втілювати проєкти на міжнародній арені [30].

Варто відзначити, статус держави-лідера не гарантує збереження лідерських позицій в світі, тобто її реальної, власної суб'єктності. Вона виступає в ролі потенційного стану і має бути об'єктивізована за рахунок реальних можливостей і дій [31].

Коли держава втрачає власну суб'єктність, це призводить до значних негативних наслідків для національної безпеки, адже держава не в змозі самостійно розвиватись через політичну, фінансову залежність від інших країн. Тоді для держави, що знаходиться в залежному становищі, великою проблемою стають співпраця з іншими державами, прийняття рішень, адже ця прерогатива передається країні-лідеру. Це призводить до того, що в різних сферах держава, яка не має суб'єктності, примусово втілює інтереси і цінності інших держав [29].

Для того, щоб не допустити ліквідацію суб'єктності, варто посилювати національну безпеку в різних напрямках. Основними з них є: політика, економіка, міжнародні відносини, соціальна сфера, інформаційний простір, національна оборона. Особливе місце в цьому переліку займає формування державно-направленої свідомості у населення, а особливо у молодого покоління.

За відсутності співпраці та взаєморозуміння між владними органами, політичною та інтелектуальною елітою розвиток країни супроводжуватиметься серйозними проблемами. Тому важливо підтримувати діалог та взаємодію між владою та суспільством [29].

Суб'єктність держави може розглядатися не лише як реалізація політичної волі в конфліктних ситуаціях та в протистоянні з іншими. Суб'єктність держави може проявлятися у співпраці з іншими державами та мати коаліційний характер. Це яскраво проявляється на прикладі суб'єктності регіону. В цьому випадку найкращою практикою є розвиток регіональних програм та співробітництва.

3.3. Регіоналізація та безпека держав

Для XXI ст. характерний розвиток регіональних взаємовідносин у всіх сферах (політика, економіка, безпека, інформаційний простір тощо). Така взаємодія значно збільшує роль регіону в міжнародних відносинах. Серед основних факторів, що спонукають та пришвидшують розвиток регіоналізації можна виділити наступні:

- геополітичний, що визначає пріоритети зовнішнього та внутрішнього розвитку регіону в залежності від його розташування;
- економічний – сформований розподіл праці, наявність ресурсів та конкурентоспроможність;
- культурно-цивілізаційний – спорідненість, що склалась в наслідок історичного розвитку.

Також серед таких рушійних факторів виокремлюють держави та неурядові організації [32, с. 83-84].

Для більшості країн, що розвиваються, процес регіоналізації є одним із способів протидіяти глобальній конкуренції [33].

В кінці XX ст. актуальною постала проблема сегментації міжнародних відносин. Науковці все частіше почали наголошувати на необхідності виокремити регіональний рівень в окрему частину дослідження. Причиною цього стала активізація глобалізаційних процесів і, як протидія їй, – посилення фрагментації. Таким чином дослідники звернули увагу на те, що взаємовідносини на різних рівнях мають власну автономію, і що вони мають бути систематизовані та концептуалізовані.

Варто зауважити, що існує ряд чинників (економічні, соціальні, територіальні, етнопсихологічні тощо), які визначають специфіку розвитку окремих підсистем міжнародних відносин. Ці чинники описують діяльність підсистем різних рівнів, а саме специфічні взаємовідносини, що базуються на географічно вигідному розташуванні та культурно-історичній спорідненості.

Враховуючи вищезазначене та аналізуючи тенденції, що спостерігаються протягом декількох останніх десятиліть, можна виокремити наступне:

- процеси регіоналізації мають якісно новий вплив на міжнародні відносини в цілому;

- глобальні проблеми розглядаються та актуалізуються неоднаково, в залежності від окремих регіонів;

- відбуваються зміни в глобальній системі, де важливу роль починають відігравати нові регіональні об'єднання та блоки, що в подальшому будуть обумовлювати новий регіональний порядок майбутнього і визначатимуть основні тенденції глобального управління в цілому.

- різні складові регіональних підсистем або різні учасники процесу регіоналізації мають неоднаковий вплив на глобальні тенденції: вони можуть сприяти посиленню глобалізації, зменшувати її ефект або змінювати її, відкриваючи якісно нові характеристики;

- процес регіоналізації може впливати або змінювати глобальні тенденції;

- помилковий або неточний аналіз перспектив глобального і регіонального розвитку, хибне уявлення алгоритму взаємовідносин на різних рівнях, їхнього впливу один на одного призводить до більш тяжких наслідків зовнішньополітичних помилок, зменшує темпи розвитку держав, веде до сегментації регіону та формування «відсталих» частин, а подолання такого стану за рахунок наздоганяючого розвитку є малоімовірним [34, с. 32-34].

Зважаючи на важливість регіону, як частини міжнародної системи, можна припустити, що саме він є основою для розвитку поліцентричної системи, а не окрема країна, як це прийнято вважати прихильниками теорії регіоналізму. Такі приклади ми бачимо в Європі – Європейський Союз, в США – НАФТА. Великі перспективи відкриваються в азійському регіоні зважаючи на цивілізаційну близькість та економічний розвиток.

Серед основних чинників, що сприяють формуванню макрорегіонів можна виокремити наступні:

- країни доповнюють одна одну в економічному плані, тобто комплементарність та залежність економік веде до зближення та співпраці;
- інтеграція економік з метою зняття торгових обмежень всередині регіону та створення зони вільної торгівлі;
- фінансова інтеграція – запровадження єдиної валюти;
- поглиблення співпраці на всіх рівнях в рамках окремої організації, наприклад МЕРКОСУР, БРІКС тощо;
- значний позитивний вплив має історична та культурна близькість держав, тим самим автоматично відділяючи їх від інших регіонів;
- розвиток країн окремого регіону як цілого, єдиної системи;
- регіональна самоідентичність (найбільш яскраво сформована у європейців) [34, с. 39].

Але існує також ряд проблем глобального характеру в міжнародних відносинах, що обумовлені змінами на регіональному рівні (військові конфлікти, політичні трансформації). Вони не лише мають великий вплив, а при деяких обставинах можуть і змінювати глобальний рівень. Таким чином, на сучасному етапі регіон може визначати наднаціональну ідентичність та напрям інтеграційної політики.

Підвищення активності процесів глобалізації в світі, в яких беруть участь всі держави, змушує кожну з них переосмислити концепцію власного розвитку задля залучення додаткових економічних ресурсів та розв'язання соціальних проблем.

Підвищення важливості ролі регіону призвело до виникнення нових видів контролю територій за рахунок, або «в обхід» установлених кордонів держави. Безперечно, збільшення залежності країн та регіонів, вихід на перший план економічної потужності почали відігравати вирішальну роль, а не лише військовий потенціал [34, с. 53-54].

Тривалий час зв'язок між регіональними процесами та питанням безпеки обмежувався в основному військовими загрозами. Так сучасні виклики призвели до необхідності комплексного дослідження проблем безпеки з урахуванням додаткових параметрів.

Наприкінці ХХ ст. відомий науковець Б. Бузан відмітив закономірність формування так званих «регіональних комплексів безпеки» (RSCs). Тобто існують країни, в яких проблеми безпеки перетинаються. О. Вевер наголошує на важливості дослідження безпеки в рамках регіонального рівня.

Бузан і Вевер не концентрують свою увагу на розширеній дефініції «регіонального комплексу», через дуалістичний характер регіоналізації, її спільність та протилежність глобалізації в той же час. В інтерпретації науковців дане поняття, розуміється як вбудована в політико-економічну структуру макрорегіону комплексно структурована проблематика безпеки і розвитку [35].

Ряд дослідників другої половини ХХ ст. наголошують на активізації процесів на регіональному рівні. Однією з причин цього є закінчення холодної війни. Тому чітке виокремлення регіонального рівня дає поштовх для його більш детального та самостійного аналізу. Основними чинниками інтенсифікації регіональних конфліктів або співробітництва є:

- зменшення прямого втручання країн у політичні процеси, що відбуваються в інших регіонах світу;

- багато країн-лідерів перейшли до розряду «lite powers», тобто обмежили свою присутність на території, де є ризик бути втягнутим у збройні конфлікти.

Процеси глобалізації та регіоналізації почали розмежовуватись науковцями за рахунок виокремлених різних категорій акторів міжнародних відносин, що проявляють себе на одному з рівнів (країни-лідери, наддержави, регіональні країни тощо), способу взаємодії між ними і дослідження динаміки розвитку питань безпеки в межах регіональних комплексів [35].

Великі держави (або країни-лідери) безпосередньо впливають на формування порядку, контролюють питання безпеки та можуть бути залучені до цього процесу в декількох регіонах одночасно і залишаючись лідером хоча б одного регіону. Прийнято виділяти «the great powers», тобто країни-лідери «старої» формації (США, Великобританія, Німеччина, Франція) та «aspiring powers» – великі держави, що «піднімаються» і намагаються переформатувати міжнародні відносини, наприклад: Росія, Індія, Бразилія. Піднесення великих держав може статися через деградацію колишніх країн-лідерів, або підняття власного статусу за рахунок певних політичних і економічних обставин.

У рамках регіональних комплексів безпеки країни-лідери мають необхідні ресурси для впливу на ситуацію всередині країн. Проте існують також і «країни-буфери», що нівелюють наслідки процесів, які проходять на суміжних територіях.

Як правило, країни, що мають великі політичні та економічні можливості діють в рамках окремих регіонів та рідко торкаються глобального рівня. Але є і виключення, наприклад Мальвінська війна між Великобританією та Аргентиною.

Важливо наголосити, що до регіональних комплексів безпеки відносяться не просто будь-які групи країн, а лише ті, що мають значний рівень залежності структурного і просторового характерів в рамках питання безпеки, що відокремлює їх від інших країн регіону.

Однією з методологічних проблем дослідження регіональних комплексів безпеки є те, що основна увага приділяється військовій складовій. Однак, слід зауважити, що на сучасному етапі розвитку, треба брати до уваги набагато більше сфер: політичну, економічну, екологічну тощо. Більшість експертів прогнозують, що, в майбутньому, новим місцем для демонстрації сили стане кіберпростір, коли захопити країну можливо буде не використовуючи зброю взагалі. Проте з загальноприйнятої точки зору, основними акторами міжнародних відносин залишаються держави. Однак, з'явилися нові актори,

як то ТНК. Тому нині і виникла необхідність переосмислити традиційний підхід до безпеки [35].

За останні десятиліття значно зросла кількість загроз та викликів безпеці держави, її суверенітету. Регіоналізація в цих умовах є одним із засобів колективного захисту національного суверенітету. Це яскраво простежується на прикладі країн Латинської Америки.

Регіоналізація має захистити держави не тільки від зовнішніх загроз, а і від тих, що існують всередині регіону. Деякі дослідники вважають, що країни, які не можуть забезпечити належний рівень функціонування державних органів, безпеку громадянам та захист власних кордонів являються джерелом небезпеки для сусідніх країн. Регіональна політика, наприклад, в ЄС направлена на те, щоб подолати диспропорції у розвитку країн-членів. Така політики не тільки має посилити безпеку в Європейському Союзі, але і зміцнити внутрішній суверенітет кожної з країн-членів цього об'єднання держав, оскільки робить їх спроможними виконувати всі функції. Е. Ньюман відмічав те, які саме функції неспроможний виконувати уряд слабкої країни. Він не може у достатній мірі контролювати власну територію, надавати соціальні послуги та зазнає великого впливу внаслідок внутрішньополітичних проблем. А в неспроможній державі реалізація владних повноважень фактично відсутня [36, с. 436].

В Латинській Америці велика кількість країн не мають достатньої інституціональної стабільності та такої «зрілої» демократії, як в Західній Європі. нестабільність держав цього регіону призводить до збільшення кількості емігрантів. Кількість людей, які виїхали з Латинської Америки зросла з 23 млн у 2000 р. до 42 млн у 2020 р. Таке значне зростання емігрантів є відповіддю на політичну нестабільність, що має місце принаймні в 8 країнах: Колумбія, Куба, Сальвадор, Венесуела, Гаїті, Нікарагуа, Гватемала та Гондурас. Тобто, з погіршенням ефективності державного управління зростання міграції збільшується з тих країн, які найбільше страждають від внутрішньої нестабільності.

На сьогоднішній день, існуюче скрутне становище Латинської Америки пов'язане з сукупністю соціальних, економічних та політичних криз, які посилюються з появою пандемії коронавірусу та наростаючою хвилею ізоляціонізму. Ці кризи варіюються від внутрішньої поляризації та економічних труднощів до ідеологічних розбіжностей, особистого суперництва між лідерами регіону та геополітичного суперництва між США та Китаєм, і все це перешкоджає регіональному управлінню та негативно впливає на розвиток співпраці.

Також характерною особливістю латиноамериканського регіону є нерівномірність розвитку країн. Ця обставина заважає створити ефективний механізм міждержавної співпраці та є причиною того, що достатньо часто виникають непорозуміння та зіткнення інтересів між членами об'єднань [37, с. 100].

При визначенні особливостей співпраці країн Латинської Америки необхідно підкреслити, що з 90-х р. ХХ ст. до поч. ХХІ ст. вони мали характер «відкритого регіоналізму». Дана концепція стала основою для формування однієї з провідних організацій Латинської Америки – МЕРКОСУР. Рухаючись у векторі політики дистанціювання від США, з метою збереження власного суверенітету, країнами було засновано дане об'єднання. Спільний ринок південного конусу – об'єднання, що динамічно розвивалось, є одним з найвдаліших прикладів латиноамериканської співпраці. Його головною ціллю стало розповсюдження політики єдності регіону, що мала на меті перетворення Латинської Америки в світовий полюс у міжнародній системі [38, с. 64]

Починаючи з 2001 р. відбувається відхід від відкритого регіоналізму. Поштовхом до цього стало зменшення активності США в латиноамериканському регіоні. Новий напрямок розвитку став називатися «постліберальний регіоналізм». Дана політика слугувала підставою для створення таких об'єднань, як АЛБА і УНАСУР. Основними напрямками

співпраці були обрані соціальна сфера і безпека (запобігання внутрішніх і зовнішніх загроз), які є дуже актуальними для континенту [39, с. 95].

Характерною рисою формування всіх об'єднань в Латинській Америці став первісний ривок, тобто стрімкий розвиток на початковому етапі. Чим менше було об'єднання, тим більш помітним був цей ривок. Всі країни латиноамериканського регіону стояли перед необхідністю у політичному співробітництві, економічній кооперації та налагодженню торговельних відносин. Попри це, існує велика кількість причин, що спричинили зменшення темпів розвитку об'єднань в цьому регіоні. При цьому основними з них є такі:

- підтримка країнами-членами власних вигод на шкоду інтересів об'єднання;
- антагонізм у поглядах при виборі пріоритетів розвитку блоку;
- недоліки організаційного механізму об'єднання;
- відсутність консенсусу у прийнятих рішеннях;
- намагання перенести досвід європейського співробітництва на країни Латинської Америки, без врахування їх особливостей;
- історично сформований політичний вплив та економічна залежність від США [39, с. 92-93].

Останній фактор є особливо важливим. Країни Латинської Америки розділяються на дві групи: перші розглядають США як партнера в рамках співпраці двох Америк (наприклад, USMCA – організація створена у 2018 р. за ініціативи Дональда Трампа, до складу якої входять США, Канада та Мексика), другі вбачають в Сполучених Штатах загрозу для власного суверенітету і наголошують на необхідності регіонального партнерства з метою протистояння «великій державі» (наприклад, UNASUR – основні ідеї даного об'єднання – інтеграція, єдність та побудова спільного майбутнього для латиноамериканського регіону – були закладені ще С. Боліваром).

Дослідження успіхи та невдачі країн Латинської Америки в збереженні та захисті своєї суб'єктності, внутрішнього та зовнішнього суверенітету перш за шляхом регіональних об'єднань представляють інтерес для України.

Однією з найважливіших спільних ознак є історично сформований тиск з боку країни-сусіда (тиск з боку США на країни Латинської Америки та Росії на Україну до 2014 р. Починаючи з цього часу тиск перетворився на агресію з боку Росії). Як держави Латинської Америки створюють регіональні об'єднання, так і Україна, обираючи «західний» вектор розвитку, намагається в першу чергу захистити власний суверенітет [37, с. 176].

У політичному, економічному та соціальному розвитку між Україною та країнами Латинської Америки теж існує багато спільних рис. Серед таких показників можна виокремити:

- збіг інтересів у геополітичному контексті;
- схожість основних характеристик економічної сфери (нерівномірність розвитку економіки, вирішення кризових ситуацій, «наздоганяючий розвиток»);
- наявність основних стратегічних завдань (пріоритетність інтеграційного курсу, співпраця з країнами-сусідами, поглиблення демократичних засад, розвиток економічної сфери, підвищення ролі громадянського суспільства);
- наявність боргових зобов'язань перед іншими країнами та організаціями;
- синонімічність поглядів на вирішення питань безпеки у світі.

Вже зазначалось раніше, що на сьогоднішній день питання безпеки виходить за рамки військових конфліктів. Тому Україні, з метою захисту власної незалежності, необхідно приділити увагу багатьом аспектам: регіональній співпраці, інформаційній сфері, економічному зміцненню тощо.

Отже, на сучасному етапі значно збільшилась роль механізмів управління різних рівнів (державного і національного). На міжнародній арені виникли нові суб'єкти. Суверенітет набуває нових ознак. Незважаючи на велику кількість

нових акторів, замінити державу, як основу системи міжнародних відносин, не вдається. У сучасних умовах, для того щоб країна досягла успіху, вона повинна бути відкритою до змін, що відбуваються в світі. Щоб бути достатньо стійкою до викликів, держава повинна мати великий інструментарій, де жорсткі методи не завжди правильний вибір. Найчастіше, для відстоювання власного суверенітету варто мати підтримку інших країн. Регіональна співпраця з демократичними країнами, що належать до однієї цивілізації, сприяє зміцненню як внутрішнього, так і зовнішнього суверенітету.

Список використаної літератури:

1. Merriam-Webster Online Dictionary. URL: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/integration>. (дата звернення 06.12.2018).
2. Puchala D. J. Of Blind Men, Elephants and International Integration / D. J. Puchala. *Journal of Common Market Studies*. 1972. № 10. p. 267- 284.
3. Gonidec P.-F. *Relations internationales*. Paris. 1984. 435 p.
4. Etzioni A. *Political Unification: A Comparative Study of Leaders and Forces*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965. 346 p.
5. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (III). *Политические исследования*. 2003. № 5. С. 67-77.
6. Deutsch K. National Integration. *Jerusalem journal of international relations*. 1977. № 2 (4). P. 1-29.
7. Laursen F. *Theory and Practice of regional integration*. Florida: University of Miami, 2008. — 22 p.
8. Парсонс Т. *О социальных системах*. Москва: Академ. Проект, 2002. 417 с.
9. Стрежнева М. Интеграция и вовлечение как инструменты глобального управления. *Международные процессы*. 2005. № 3 (7). URL: <http://www.intertrends.ru/seventh/002.htm> (дата звернення 11.10.2008).

10. Кузнецов Е. А. Некоторые вопросы теории интеграции. *Вестник КазНПУ*. 2013. URL: <http://articlekz.com/article/11058> (дата звернення 09.12.2016).
11. Шишков Ю. В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. Москва: НП «III Тысячелетие», 2001. 480 с.
12. Deutsch K. Community and the North Atlantic Area. *International Organization in the Light of Historical Experience*. New York: Princeton University Press, 1957. 228 p.
13. The Dictionary of Political Analysis /Jack C Piano, Robert E.Riggs, Helenah S.Robin. Clio, Santa Barbara (Calif., USA). Oxford (Great Britain), 2000. 114 p.
14. Andrianopoulos A. Western Europe in Kissinger's Global Strategy London: The MacMillan Press. 1988. 262 p.
15. Neumann I. Russia as Central Europe`s Constituitng Other. *East European Politics and Societies*. 1993. Vol. 7. № 2. P. 349-356.
16. Haas E. War. Interdependence and Functionalism. London, 1987. 328 p.
17. Барановский В. Г. Политическая интеграция в Западной Европе. Некоторые вопросы теории и практики. Москва: Наука, 1983. 264 с.
18. Побединский И. М. Концептуальны́е основы интеграционных процессов. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2008. С. 32-38.
19. Романюк Н. Класичний міжурядовий підхід: основні положення та історичний контекст. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. «Міжнародні відносини»*. 2008. Вип. 25. С. 87-96.
20. Ключев П. А. Европейская интеграция и ее влияние на суверенитет государств-членов Европейского союза. *Юридические науки*. 2006. № 4. С. 186-189.
21. Колосов Ю. М. К вопросу о примате международного права. *Международное право в современном мире*. 1991. С. 6- 18.
22. Шибаета Е. А. К вопросу о наднациональном характере универсальных международных организаций. *Московский журнал международного права*. 1992. № 4. С. 81-93.

23. Байков А. А. Формы интеграционных взаимодействий в Восточной Азии: опыт проверки европейским союзом. *Сравнительная политика*. 2010. № 1. <http://cyberleninka.ru/article/n/formy-integratsionnyh-vzaimodeystviy-v-vostochnoyazii-opyt-proverki-evropeyskim-soyuzom>. (дата звернення 14.12.2015).
24. Бабурина О. Н. Регионализация и глобализация: к проблеме взаимосвязи. *Проблемы современной экономики*. 2008. № 3 (27). URL: <http://www.mecconomy.ru/art.php?nArtId=2161>. (дата звернення 15.10.2015).
25. Буторина О. В. Понятие региональной интеграции: новые подходы. *Полит.ру*.10.04.06. URL: <http://www.polit.ru/research/2006/04/10/butorina.html>. (дата звернення 05.08.2016).
26. Алексеенко І. В. Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти). Київ: Аспект_поліграф, 2006. 360 с.
27. Bechlin A. R. Análise multidimensional do processo integracionista do Mercado comum do Sul. Toledo: Centro de ciências sociais aplicadas, 2010. 116 p.
28. Конуров А. И. Глобальная политическая субъектность и ее влияние на суверенитет государства. *Вестник Военного университета*. 2010. Вып. 1 (21). С. 147–152.
29. Ремарчук В. Н. Социальные технологии как инструмент разрушения субъектности государства. *Гуманитарный вестник*. 2016. Вып. 12 (50). URL: <http://hmbul.ru/articles/401/401.pdf> (дата звернення 19.01.2017).
30. Рахимов Р. А. Политическая субъектность государства как условие реализации прав и свобод личности и борьбы с преступностью. URL: <http://kalinovsky-k.narod.ru/b/ufa20034/34.htm> (дата звернення 11.06.2017).
31. Яхно О. О субъектности. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/yakhno/613b1fae24506/> (дата звернення 08.09.2021).
32. Огнева В. В. Регионализация как важнейший тренд мирового развития. *Известия Тульского государственного университета*. 2015. Вып. 2. С. 82–88.
33. Митина С. А. Регионализация как основной тренд развития мирового хозяйства. XI Всероссийская научно-практическая конференция молодых

ученых «Россия молодая». 2019. URL: <http://science.kuzstu.ru/wp-content/Events/Conference/RM/2019/RM19/pages/Articles/80216.pdf> (дата звернення 04.12.2021).

34. Воскресенский А. Д. Концепции регионализации, региональных подсистем, региональных комплексов и региональных трансформаций в современных международных отношениях. *Сравнительная политика*. 2012. Вып. 2 (8). С. 30–58.

35. Aydinli E. Globalization, Security, and the Nation State: Paradigms in Transition. 2012. 282 p.

36. Newman E.. Failed States and International Order: Constructing a Post-Westphalian World. *Contemporary Security Policy*. 2009. No. 30 (3). P. 421-443.

37. Заболотна М. Ф. Суспільно-політичний вимір процесів регіональної інтеграції в Латинській Америці : дис. канд. політ. наук : 23.00.02. Запоріжжя, 2017. 221 с.

38. Мартынов Б. Ф. Безопасность: латиноамериканские подходы. Москва: Институт Латинской Америки РАН. 2000. 324 с.

39. Романова З. И. Латинская Америка: региональная интеграция на новом витке развития. *Мировая экономика и международные отношения*. 2005. Вып. 10. С. 88–98.

РОЗДІЛ 4.
ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОДІЇ
УНІОНІЗМУ ТА ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

4.1. Уніонізм та локалізація як провідні тенденції у добу глобалізації

Інтеграційні та глобалізаційні процеси значно змінили сучасний світ. Глобалізація послаблює традиційну роль держави як єдиного учасника світової політики. Регіональні влади прагнуть цим скористатися і наполегливо добиваються розширення повноважень регіону аж до отримання права брати участь у міжнародних відносинах. Поряд з тенденцією до утворення інтеграційних міждержавних об'єднань різного рівня активізувалися локальні регіональні рухи, які подеколи мають сепаратистський характер; діалектична єдність цих процесів відображена у понятті «глокалізація». Інтеграція та локалізація позначилися на стані ідентичностей, які перебувають у стані кризи і навіть конфліктують між собою. Зокрема, посилилася роль регіональної та етнічної ідентичностей при одночасній кризовій трансформації національної ідентичності. Варто наголосити на тому, що обидва процеси створюють певні загрози для державного суверенітету. Наприклад, на регіональному рівні локалізація проявляється як посилення регіоналізму, який у своєму крайньому прояві – сепаратизмі – загрожує втратою частини території держави. Інтеграційні прагнення викликають не менші загрози. Щоб побачити деструктивний потенціал уніоністських рухів, доцільно навести приклад Румунії та Молдови, у яких наявні досить потужні уніоністські прагнення щодо об'єднання двох держав, як заявляється, на підставах етнічної, мовної, культурної спорідненості. Тож вивчення уніонізму у його взаємодії з державним суверенітетом є вкрай важливим науковим завданням.

Проблематиці об'єднавчих та відцентрових рухів (уніонізму, паннаціоналізму, сепаратизму, сецесіонізму, іредентизму) присвячено великий масив літератури, проте практично відсутні праці узагальнюючого характеру. Пріоритетна увага надається рухам, які мають етнічну складову. Питання етнооб'єднавчих та етнороз'єднавчих рухів досліджували зарубіжні науковці Т. Аброзіо, Дж. Гоксек, Д. Горані, Д. Горовіц, Д. Ландау, М. Сайдеман, Н. Чейзен, Д. Ягсиоглу, а також вітчизняні вчені В. Дівак, І. Кресіна, Ю. Мацієвський, І. Рафальський, Є. Рябінін та ін. Вивчення державного суверенітету тривалий час залишається важливою тенденцією у суспільних науках. Осмислення його трансформацій у період глобалізаційних змін є важливим напрямом сучасних досліджень, серед українських дослідників зазначене питання вивчають О. Джураєва, В. Горбатенко, І. Кресіна, Л. Рябовол, Є. Стрельцов та ін.

Державний суверенітет виступає важливою ознакою держави, а захист державного суверенітету є важливим принципом міжнародних відносин, закріплений Вестфальською системою міжнародних відносин. У процесі розвитку міжнародних відносин і посилення інтеграційних тенденцій суверенітет держави обмежується, «розмивається», адже частина функцій держави переходить до наднаціональних інтеграційних об'єднань. Це спричинило нову хвилю інтересу до дослідження трансформації державного суверенітету у добу глобалізації.

Глобалізація проявляється у багатьох аспектах, у тому числі у вигляді уніонізму. У науковій літературі уніонізм розглядається як прагнення до об'єднання, злиття [1, с. 556] і таким чином протиставляється сепаратизму [2, с. 805]. Іншими словами, інтеграція протиставляється дезінтеграції. Суб'єктами інтеграційних процесів виступають суверенні держави, тож постає питання впливу інтеграційних тенденцій на державний суверенітет. Л. Рябовол вважає, що у контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів подальший розвиток держав не може не супроводжуватися зростанням ролі політичного,

соціально-економічного, культурного зовнішніх чинників, під впливом яких вони будуть усе глибше інтегруватися в єдиний світовий простір, який функціонує за єдиними правовими умовами. При цьому можливості конкретної держави щодо її регуляторної політики будуть звужуватися, не виключено, що вона буде змушена поступатися частиною суверенних прав у зв'язку з необхідністю враховувати волю наддержавних, наднаціональних утворень/об'єднань, членом яких вона є або прагне стати [3, с. 165]. У той же час суверенітет держави підлягає додатковим випробуванням у випадку активізації дезінтеграційних прагнень з боку етнічних чи регіональних спільнот.

На локальному рівні локалізація може проявлятися у вигляді регіоналізації. Серед науковців питання про співвідношення глобалізації і регіоналізації до сьогодні залишається проблемним. Думки вчених схиляються або до визнання цих двох процесів взаємообумовленими, такими, що посилюють один одного, або ж до їх цілковитого протиставлення, тобто розуміння регіоналізації як протидії глобалізації. Сформувалася тенденція, мета якої поєднати дві точки зору. Слушно зауважує В. Шарий, що «було б більш справедливо розглядати суперечливу єдність цих двох тенденцій світового цивілізаційного процесу, коли відбувається взаємопроникнення проявів глобалізації та регіоналізації» [4]. М. Лебедева не протиставляє глобалізацію і регіоналізацію, а знаходить для них інші альтернативи: для глобалізації – це локалізація, а регіоналізація є альтернативою інтеграції [5, с. 110]. Зв'язок між глобалізацією і регіоналізацією аналізує В. Клемешев, який вважає регіоналізацію спробою вирішення протиріч всередині процесу глобалізації, коли закрита глобальна система, яка внутрішньо поляризується, шукає вихід з внутрішніх протиріч, переносючи їх рішення у системи більш низького рівня. Він розглядає локалізацію як крайній прояв регіоналізації, який полягає у ієрархізації регіонів до місцевого рівня [6]. Отже, інтеграція є складовою глобалізації, а локалізація – регіоналізації.

Безумовно, і глобалізація, і регіоналізація є потужними тенденціями сучасного світового розвитку, що неминуче здійснюють вплив одна на одну. Однак не можна абсолютизувати цей вплив, адже кожен процес живиться також багатьма іншими причинами. На нашу думку, зв'язок між глобалізацією і політичною регіоналізацією є побічним, оскільки невірно розуміти глобалізацію як основний фактор, що породжує регіоналізм і регіоналізацію, тому що першочергово вони виступають проти уніфікації і регламентації всіх сфер суспільного життя всередині держави, тобто є антиподами централізації і виникають як протидія їй, а глобалізація, спричиняючи трансформацію функцій національної держави, формує належні умови для їх розвитку.

У сучасному світі інтеграція політичних акторів може базуватися на різних підставах, проте, вважаємо, що більші загрози для державного суверенітету несе уніонізм, заснований на етнічному чиннику. Етнічний уніонізм розуміється як прагнення до об'єднання в одній державі розрізнених етнічних анклавів. С. Рибаків визначає етнічний уніонізм як рух за об'єднання в одній державі народу, який або не має «власної» держави і розділений чужими кордонами, або який вже має власну «національну державу», але не повністю нею об'єднаний [7, с. 8]. Етнічний уніонізм пов'язаний з існуванням розділених народів. Етнічність є важливим політичним ресурсом, у зв'язку з чим Дж. Сані і С. Десай зауважують: етнічність поєднує людей таким чином, що виходить за межі політичних рамок і національних кордонів, а члени етнічної групи схильні ідентифікувати себе більше на регіональному, аніж на національному рівні [8, р. 26]. З цього слідує, що гіперболізована етнічність потенційно загрожує суверенітету держави, адже може бути використана у якості важливого ресурсу в уніоністських іредентистських рухах.

На нашу думку, поняття «уніонізм» має досить нейтральний характер, більш важливим є те, в якому практичному контексті реалізується уніонізм та яку мету він переслідує. Власне, уніоністськими можна назвати будь-які інтеграційні прагнення, що призводять до появи нового організаційно-

політичного утворення, всі члени якого переслідують спільну мету, проте не всі прояви уніонізму несуть загрозу державному суверенітету. Аналіз різних випадків уніонізму дозволяє виокремити такі варіанти уніоністських рухів: ті, які не несуть загрозу державному суверенітету, та ті, які загрожують втратою суверенітету. Учасниками уніонізму можуть виступати національні держави, а також етнічні чи регіональні спільноти.

4.2. Сутність та особливості «захисного уніонізму»

Уніонізм, спрямований на збереження державного суверенітету, доцільно називати «захисним уніонізмом». Його метою є інтеграція населення в єдину політичну націю і збереження територіальної цілісності держави. Відповідно, суб'єктом реалізації «захисного уніонізму» виступає національна держава. Наприклад, метою британського уніонізму є підтримка єдності країни як єдиної суверенної держави. Уніонізм спирається на уявлення про британців як націю, яка об'єднує чотири народи – англійців, шотландців, валлійців та ірландців. Існування даної об'єднавчої ідеї актуальне з огляду на історію виникнення Об'єднаного Королівства та сучасний стан відносин між регіонами. У 1707 році було утворене Королівство Великобританія як результат укладення союзної угоди між Королівством Англії та Королівством Шотландії, у 1801 році на основі союзного договору було утворене Королівство Великобританії та Ірландії. Ідея британського уніонізму більш активно підтримується населенням Англії та Уельсу, натомість Шотландія та Північна Ірландія проявляють сепаратистські вимоги і прагнуть до незалежності, а в Північній Ірландії до того ж набуває популярності ірландистська ідея об'єднання з Ірландією.

Яскраво виражений регіоналізм з сепаратистською складовою, що загрожує суверенітету Великобританії, сформувався у Шотландії. Хоч цей регіон має власний парламент та вже кілька століть перебуває у союзі з Англією, прагнення до самостійного вирішення питань поточної політики

і ухвалення рішень досить сильне. Регіональний сепаратизм спирається на наявність у Шотландії значних енергетичних ресурсів, адже всі запаси нафти Великобританії знаходяться у Північному морі на узбережжі Шотландії, і саме цей регіон забезпечує 20% європейської альтернативної енергії. 18 вересня 2014 р. у Шотландії відбувся плебісцит, на який винесли питання «Чи повинна Шотландія бути незалежною країною?». Проти незалежності висловилися 55,3% населення, за незалежність – 44,7%. Явка склала 84,59% [9]. Тоді прем'єр-міністр Великобританії Девід Кемерон пообіцяв Шотландії та іншим регіонам – Уельсу, Англії і Північній Ірландії – розширення повноважень. Звісно, були й сумнівні моменти – у плебісциті брали участь громадяни інших держав, які проживали у Шотландії, однак прихильники незалежності сприйняли результат, а прем'єр-міністр Шотландії та ідейний натхненник кампанії «Yes Scotland» Алекс Салмонд пішов у відставку. Кілька років потому проблема самовизначення так само стоїть на порядку денному. У 2021 році на регіональних виборах у Шотландії перемогла Шотландська національна партія, лідер якої Нікола Стерджен відкрито виступає за вихід з Об'єднаного Королівства.

Роль «захисного уніонізму» особливо посилилася у тій ситуації, коли у 2016 році країна розділилася на прихильників виходу з Євросоюзу і його противників. Прихильники збереження членства Великобританії в Європейському Союзі зосередилися на півночі країни, адже жителі Шотландії та Північної Ірландії проголосували проти виходу зі співтовариства. Всі виборчі округи у Шотландії проголосували за збереження членства в ЄС. Так, в Единбурзі проти Brexit виступили 74,4%, у Глазго – 66,6%, в Абердині – 61,1%. У цілому членство в ЄС підтримали 1,66 млн. осіб, проти було 1,01 млн. осіб. Прем'єр-міністр Шотландії Н. Стерджен заявила, що у майбутньому регіон захоче стати частиною Європейського Союзу. У Північній Ірландії результати дещо відрізнялися, і, хоч більшість населення виголосилася за вихід з Євросоюзу, регіон розділився на дві частини. Південна частина, що межує

з Ірландською Республікою, проголосувала за збереження членства в ЄС, а північна, де уніоністи мають більш сильні позиції, виступила за Brexit. На підставі цього голосування керівництво партії «Шин фейн» заявило, що Brexit означатиме те, що Лондон віднині не зможе представляти інтереси північних ірландців, тож регіон буде вимагати об'єднання з Ірландією [10], таким чином наголосивши на іредентистській стратегії своєї діяльності.

Іспанський уніонізм переслідує таку саму мету – збереження єдності країни, адже велику загрозу державному суверенітету несуть потужні регіональні сепаратистські рухи. Класичним прикладом появи і розвитку сепаратистських настроїв на ґрунті етнорегіоналізму є Каталонія. 9 листопада 2014 р. у Каталонії відбулося опитування громадської думки щодо незалежності регіону, яке не мало юридичного значення, оскільки відрізнялося від референдуму, адже право на висловлення своєї думки мали усі громадяни старше 16 років, у тому числі й громадяни інших держав, які проживали в Каталонії. Трохи більше 80% з тих, хто проголосували (а це було майже 2,5 млн. осіб) підтримали ідею незалежності. Виникають сумніви в однозначній підтримці ідеї незалежності з огляду на те, що взагалі право голосу в даному регіоні мають близько 5,4 млн. осіб [11]. Іспанський уніонізм, реалізований центральною владою, розглядається баскськими та каталонськими націоналістичними партіями як політична ідеологія, яка заперечує право на самовизначення за окремими народами Іспанії, або ж іноді тлумачиться як простий захист Іспанії як нації [12]. Будь-які прояви сепаратизму вимагають негайного реагування на них, адже вони несуть небезпечний потенціал і можуть виступити каталізаторами сепаратистських тенденцій у інших регіонах країни, Європи, а то й світу у цілому. Саме тому влади національних держав часто вдаються до силових методів придушення активного сепаратизму.

Приклади Великобританії та Іспанії демонструють поширення уніоністської державної ідеї саме в унітарних децентралізованих державах, регіони яких мають більший ступінь повноважень у порівнянні з регіонами

унітарних централізованих держав. У Великобританії реалізована асиметрична деволюція як спосіб поділу компетенцій і повноважень між центральною владою та владою в крупних адміністративно-територіальних одиницях. Широке коло повноважень, включно з правом первинного законодавства, мають Шотландія та Північна Ірландія. Іспанія ж є унітарною регіоналізованою державою – «країною автономій» з розширеними повноваженнями регіональних влад, проте жодна її адміністративно-територіальна частина не володіє частиною суверенітету, як це відбувається у федералізованих державах.

З одного боку, надання деякого ступеня автономії регіону у результаті деволюції (Шотландія) чи децентралізації (Країна Басків, Каталонія) є позитивним моментом, адже є результатом певного політичного «торгу» і засвідчує досягнення компромісу у відносинах між центральною владою і регіонами, та, з іншого боку, це впливає на посилене формування окремих регіональних ідентичностей та оформлення вузьконаправленого «регіонального націоналізму». Тобто автономізація сприяє виникненню аутентичного регіоналізму, тому що створює підстави для колективної мобілізації населення на підтримку програм, які висуваються регіональними елітами. На нашу думку, не слід вважати автономізацію держави панацеєю і безумовним методом подолання сепаратистських настроїв, адже вона доцільна тільки у тих державах, де певна етнічна група споконвічно проживає на своїх етнічних землях, на тих територіях, де відбувався процес її етногенезу.

Саме тому об'єктивна потреба у «захисному уніонізмі», який реалізують сучасні суверенні держави, пояснюється цілями збереження єдності держави, запобігання відцентровим сепаратистським рухам і утворення політичної нації. Кожна держава обирає власний варіант «захисного уніонізму», який може включати різні заходи, серед яких як формування державної ідеології та її впровадження у суспільну свідомість через систему освіти та ЗМІ, так і застосування жорстких заходів для боротьби з проявами сепаратизму.

4.3. Форми реалізації «уніонізму суверенних акторів»

Особливим варіантом уніонізму виступає добровільне об'єднання кількох суверенних держав у нове політичне утворення, який доцільно назвати «уніонізмом суверенних акторів». Такий об'єднавчий рух може проявлятися у багатьох формах. Наприклад, формування союзу суверенних держав з метою досягнення політичних, економічних цілей, прикладом чого може слугувати Європейський Союз. На думку У. Кузенко, вступаючи до міжнародних чи міждержавних об'єднань, держава не передає їм суверенітет, тільки делегує відповідні суверенні права для досягнення спільних економічних, екологічних та інших цілей, тобто передає право на здійснення відповідних функцій [13, с. 17]. У цьому випадку не відбувається втрата суверенітету, національні актори так само визнаються суб'єктами євроінтеграційних відносин. Про загрозу втрати суверенітету європейських держав заговорили у зв'язку з виникненням радикальної інтерпретації концепції «Європи регіонів», яка була популярною у 1950-60-х роках. Тоді євроінтеграційні прагнення, які набирали оберті, викликали побоювання щодо зменшення ролі регіонів, втрати регіональної самобутності, тож пропонувалося бачення нової Європи у вигляді існування Євросоюзу і регіонів, без національних держав. Було зрозуміло, що ця концепція була нежиттєздатною і не могла бути реалізованою, адже утворення національних держав у XIX-XX століттях відбувалося з такими труднощами, що уявити їх відмирання було просто неможливо.

До появи нового політичного утворення також призводить об'єднання розділених націй, як, наприклад, німецької нації. Р. Бараш вважає, що застосування поняття «розділена нація» доцільне тоді, коли можна говорити про розділення нації як державної, соціальної, культурної приналежності індивіда, а не антропологічної і етнічної зумовленості [14, с. 59]. Тобто представники нації як політично організованої спільноти здатні більш чітко

усвідомлювати свою розділеність як проблему і прагнути до її подолання. У XIX столітті розділений німецький народ був об'єднаний у одну державу завдяки політиці Отто фон Бісмарка. Досвід об'єднання був повторений наприкінці XX століття, але вже в якості «розділеної нації». Цьому передували події по завершенню Другої світової війни, коли у 1945 році Німеччина була поділена на чотири окупаційні зони: радянську, американську, британську та французьку. У травні 1949 року землі, що перебували у складі західної зони окупації, об'єдналися у Федеративну Республіку Німеччина, а восени того ж року у відповідь на це у радянській зоні окупації виникла Німецька Демократична Республіка. Протягом 41 року німецька нація функціонувала як розділена, але об'єднувча ідея залишалася на порядку денному. Щоправда, серед вищих політичних кіл були як прихильники, так і противники даної ідеї. Наприклад, коли до влади у НДР у 1970-ті роки прийшов Еріх Гонеккер, він підтримував концепцію двох німецьких держав та двох німецьких націй. Тоді проголосили, що ці держави навічно йдуть різними шляхами й кожна буде власну німецьку націю. Це була спроба теоретично і політично закріпити наявний розкол. Натомість німецький канцлер Гельмут Коль виступив прихильником ідеї об'єднання німецького народу, записавши у свою передвиборчу програму тезу про об'єднання Німеччини. Але він завжди наголошував на тому, що це має відбутися у ненасильницький спосіб. Він став канцлером у 1982 році, а вже наприкінці 1980-х отримав реальний шанс очолити процес німецького об'єднання, й очолив його [15]. Процес об'єднання двох німецьких держав завершився 3 жовтня 1990 року, юридичною підставою став Договір щодо остаточного урегулювання стосовно Німеччини (або Договір «Два плюс чотири» – за кількістю країн, що його підписали: ФРН і НДР плюс Велика Британія, Франція, США і СРСР).

Процес об'єднання був дуже складний і працемісткий. Обидві частини німецького народу на момент об'єднання мали різний світогляд, вже досить помітні відмінності у культурі та різний політичний й соціально-економічний

досвід. У 2018 році канцлер ФРН Ангела Меркель зауважила, що процес об'єднання досі не завершений: «Через 28 років ми знаємо, що те, що ми називаємо німецькою єдністю, – це процес, тривалий шлях, який вимагає, щоб ми дослухалися одне до одного й безперервно йшли одне одному назустріч. Німецьке єднання не завершено, воно ставить перед нами виклики і через 28 років» [16].

Таким чином, даний вид уніонізму означав об'єднання двох суверенних держав, відповідав волі народу, який виявився штучно розділеним на тривалий період, і був реалізований завдяки зусиллям німецьких політиків та за сприяння лідерів провідних держав світу.

Іншим прикладом розділеної нації є корейська, розділення якої також відбулося штучним шляхом. Як зазначає Кан Ден Сік, Корея була поділена і утримувалася в роз'єднаному стані зовнішніми силами. Проблема поділу Кореї виникла наприкінці Другої світової війни при встановленні міжнародної опіки над Кореєю, тобто тоді, коли питання післявоєнного врегулювання вирішувалося на міжнародних конференціях союзних держав в Каїрі, Ялті, Потсдамі і Москві. Він вважає, що утворення двох корейських держав означало крах мрії корейського народу про формування єдиного уряду і узаконило розділення країни. На його думку, виведення з країни радянських та американських військ у 1948 році об'єктивно створювало сприятливі можливості для вирішення корейської проблеми, але, на превеликий жаль, обидві сторони, кожна вважаючи свій уряд законним, не скористалися з доброї нагоди для возз'єднання країни. Він зазначає, що за роз'єднання Кореї відповідальність несуть, перш за все, США та СРСР, і меншою мірою праві кола національного буржуазного руху Кореї, які, за підтримки США, прагнули закріпитися при владі, а також політики Північної Кореї, які в інтересах захисту комуністичної системи зрадили інтереси національні [17, с. 182]. Отже, у період штучного розділення корейського народу була можливість зберегти єдність народу, яка проте, виявилася упущеною. З позицій сьогодення, зважаючи на тривалий досвід існування двох частин корейського народу у різних політико-

ідеологічних та соціально-економічних системах, корейський уніонізм, навіть у віддаленій перспективі, є малоімовірним.

Ще одним прикладом уніоністської ідеології, яка підтримується двома суверенними акторами, є сербсько-чорногорський уніонізм, який полягає у визнанні неподільності союзу Сербії і Чорногорії. Слід зауважити, що даний уніонізм акцентує увагу на союзі двох рівноправних партнерів і двох рівноправних націй, тобто не передбачається «поглинання» Чорногорії Сербією. Це зауваження актуальне з огляду на побутування ідей пансербізму та «Великої Сербії». З-поміж усіх республік колишньої Югославії політичні, економічні, культурні зв'язки між Сербією та Чорногорією завжди були досить сильними. У період розпаду Югославії (1991-2008 рр.) з 1992 по 2003 існувала Союзна Республіка Югославія як союз Сербії та Чорногорії, а у 2003-2006 роках – конфедеративний Державний союз Сербії і Чорногорії, або так звана Мала Югославія.

На даному етапі існування двох суверенних держав ідея сербсько-чорногорського уніонізму базується на уявленні про необхідність відновлення політичного союзу Чорногорії з Сербією. І у Сербії, і в Чорногорії діють політичні партії уніоністського спрямування, які виступають за відновлення союзу. Основними прихильниками союзу є Соціалістична народна партія Чорногорії, партія Нової сербської демократії, Демократична сербська партія, Народна партія, Партія сербської єдності і Партія сербських радикалів.

Останні події свідчать про посилення втручання Сербії у справи Чорногорії. Маємо на увазі події, які мали місце у вересні 2021 року, коли Сербська православна церква (СПЦ) зробила вдалу спробу інтронізувати (ввести на кафедру) новообраного митрополита Чорногорсько-Приморського Йоанікія II. Навіть у буремні 2000-і роки Сербська православна церква зберігала провідні позиції у Чорногорії і активно просувала тези «сербського миру», навіть відмовляючись визнавати чорногорців окремим від сербів народом [18]. Це свідчить про те, що Чорногорія залишається у сфері

культурно-ідеологічного впливу Сербії. Значна частина населення виступає проти цього, намагаючись зберегти максимальну автономію Чорногорії у вирішенні питань у всіх суспільних сферах. Як зазначалося вище, внаслідок визнання сербів і чорногорців рівноправними націями, реалізація іредентистської ідеї «Великої Сербії» стосовно Чорногорії малоймовірна.

Ще один вид уніонізму пов'язаний з паннаціоналістичними рухами. Будь-які панрухи є уніоністськими за своєю природою, адже спираються на ідею об'єднання кількох існуючих суб'єктів в одну спільноту. Поняття «панідея» знайшло докладне відображення у працях багатьох представників геополітики, серед яких К. Хаусхофер. Мова йде про об'єднання народів скоріше за географічною, аніж національною ознакою. На його думку, панідеї, що зароджувалися в різні часи та у різних місцях, отримували різний життєвий потенціал в залежності від того, яка тенденція була відправною – раціоналістична або ідеалістична та яким був родовий простір – вузьким чи широким, малим чи великим, або ж був він великим центром, що перебував під великим тиском, як Європа, чи був порожнім простором, який очікував на людей (dead heart Азії, Австралії; “wide lone lands” північної Америки і Австралії; гілея південної Америки, Африки). Він розрізняв континентальні та морські панідеї, а також штучні панідеї, що використовуються як інструмент, як, наприклад, пантихоокеанська панідея, та панідеї, породжені незадоволенням, революційні за природою, такі як паназіатська ідея [19, с. 298]. Питання про правомірність існування панідей у майбутньому він пов'язує з проблемою раціонального використання земних ресурсів і переймається питанням про те, чи не призведе це до боротьби за існування між різними спільнотами, тільки вже у більших масштабах, ніж раніше.

Етнополітологія, навпаки, акцентує увагу на етнічній складовій панідей. У типології націоналізмів Е. Сміта виділені територіальний і етнічний націоналізми. За критерієм ситуації, в якій опинилися етнічні спільноти, і їх мети, Е. Сміт розрізняв два види етнічних рухів: 1) рухи перед здобуттям

незалежності, які намагаються відколотися від більшої політичної одиниці і заснувати нову політичну «етнічну націю» – це сепаратистські і діаспорні націоналізми; 2) рухи після здобуття незалежності, які поширюються, прагнучи приєднати етнічних «родичів» поза межами теперішніх кордонів «етнічної нації» та землі, населені ними, або сформувати набагато більшу «етнонаціональну» державу через союз культурно і етнічно близьких етнонаціональних держав; це іредентистські і «пан»-націоналізми. Він вважає, що паннаціоналізм демонструє варіант «націоналізму без нації», оскільки передбачає об'єднання в єдиній культурно-політичній спільноті кількох, здебільшого суміжних держав на основі спільних культурних рис або «спорідненості культур». Він пропонує поділяти паннаціоналістичні рухи на справжні – пантюркізм, панарабізм, та іредентистські, до яких відносить пангерманізм, панболгаризм, паніталізм та інші [20, с. 90].

У контексті паннаціоналізму доцільно розглянути поняття «пан-ідеологія». Дослідник пан-ідеологій німецький науковець Т. Людке вважає, що пан-ідеології є часто іредентистськими за своєю природою. У випадках розділеності пан-групи реалізація пан-ідеології вважається неможливою, тому приймається рішення об'єднати частини пан-групи в одну територію чи державу. Саме існування членів пан-групи на території конкретної держави нібито дає право втручатися в справи інших держав [21].

Звернемо увагу на «справжні» пан-рухи, які декларують об'єднання вже сформованих політичних організацій для досягнення певної мети. Прикладом досить потужної пан-ідеології сучасності є панарабізм – доктрина, за якою араби визнаються єдиним народом зі своєю мовою, історією та культурою. Він виник в колишніх арабських провінціях Османської імперії як протидія британському і французькому колоніалізму. Його політична мета – досягнення арабської єдності, що означає створення єдиної незалежної арабської держави всіх арабських народів [22, с. 345]. Панамериканізм – ще одна з пан-ідей, яка, проте, базується скоріше на чиннику спільної території, аніж на єдності народу;

це ідейно-політична доктрина, яка обґрунтовує необхідність забезпечення континентальної єдності всіх народів Північної і Південної Америки [23, с. 344]. У XIX-XX століття дуже потужною течією був пангерманізм, який, за висловом В. Малахова, включав у себе і невинний романтичний націоналізм, і ставив за мету поширення німецької мови і культури, і містив агресивні прагнення до панування «германців» у Європі – від такого званого «великогерманства» (Alldeutschen) до націонал-соціалізму [24, с. 63]. Дж. Ландау вважає, що обґрунтування «пан-рухів» необхідно передбачає виправдання експансії на певну територію [25].

На нашу думку, паннаціоналізм у сучасних умовах, з врахуванням нинішнього стану міжнародно-правової бази та політики сучасних держав, які захищають свій суверенітет, функціонує скоріше в площині ідей, аніж у сфері практичної реалізації. Альтернативою їм виступає інтенсифікація інтеграції у різних сферах, як, наприклад, це відбувається у сфері економіки. Існують потужні інтеграційні об'єднання, які об'єднують суверенних акторів з метою вирішення питань економічного співробітництва: у Північній Америці створена Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА), у Південній Америці функціонує Південний спільний ринок (МЕРКОСУР), в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні – Азіатське-Тихоокеанське економічне співтовариство (АТЕС), а у в Південно-Східній Азії – Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН).

Таким чином, можлива реалізація уніонізму у вигляді об'єднувчих рухів суверенних держав, що проявляється у таких формах, як утворення наддержавних інтеграційних об'єднань, об'єднання розділених націй, реалізація пан рухів. Особливістю даного виду уніонізму є добровільний характер об'єднувчих процесів задля досягнення поставлених цілей.

4.4. Розділені народи як суб'єкти уніонізму

Значна частина уніоністських проектів пов'язана з об'єднавчими прагненнями розділених народів. Саме цей вид уніонізму загрожує державному суверенітету. Аналіз наукового доробку з проблеми розділених народів засвідчує велику роль конструктивістської парадигми у дослідженні цього явища. І. Валлерстайн припускає, що неможливість прийти до консенсусу відносно значення терміна «народ» може бути свідченням того, що народ – це не конструкція у чистому вигляді, а деяка побудова, межі якої у кожному конкретному випадку постійно змінюються [26, с. 90, 91]. В етнополітології народ розуміється як етносоціологічна категорія, у такому випадку його ототожнюють з етносом, і, відповідно, сукупності індивідів, які складають народ, приписують такі характеристики, як спільне історичне минуле, територія, мова, звичаї, самосвідомість.

Народ уявляється як деяка конструкція, адже, за словами Р. Бараш, в парадигму конструктивізму «вкладається» концепція народу як свідомо культивованої його представниками власної ідентичності і наслідування конкретних рис (як психофізіологічних, так і соціально-культурних) представниками певної групи. За її визначенням, «розділений народ можна визначити як етнічну групу, територія компактного проживання якої розділена адміністративними або державними кордонами. При цьому представники розділеної етнонаціональної групи усвідомлюють себе єдиною спільнотою, прагнуть до об'єднання свого етнічного простору в єдине адміністративне утворення, що самоуправляється» [27, с. 43]. Схожий погляд на сутність розділених народів пропонує М. Джунусов: «розділені народи характеризуються тим, що у них відсутня адміністративно-територіальна єдність: частини народу (етносу, нації) проживають у різних державах» [28, с. 63]. Він виділяє два типи розділених народів: автохтонного і міграційного походження. Автохтонні розділені народи живуть на території

свого етногенезу, але розділені державними кордонами. Другий тип розділених народів пов'язаний з просторовим переміщенням, тобто з міграцією. Саме автохтонний тип формує іредентистську стратегію.

Поява розділених народів є однією з форм етнороз'єднавчих процесів, супутніми до яких виступають етнооб'єднавчі процеси. Слушно зауважив О. Картунов, що «паралельно з етнодиференціюючим процесом йде процес згуртування й об'єднання етносів. А звідси – невідворотність конфлікту зазначених тенденцій, що є однією з рушійних сил суспільного розвитку...» [29, с. 179]. Діалектичний взаємозв'язок двох процесів свідчить про їх об'єктивну обумовленість.

Явище розділеності народів є повсюдним, спостерігається у всіх куточках світу, причому історичну територію етногенезу можуть ділити кордони не двох, а більшої кількості держав. Наприклад, у Європі розділеним є сербський народ, його групи компактно живуть у Сербії, Хорватії, Словенії і Боснії. Для такого типу розділеності характерно, що одна частина народу створила державу, у якій є титульним етносом і кількісно домінує. Іншим прикладом розділених є народи, жодна з частин яких не сформувала власних держав, але усі демонструють державотворчі прагнення і підтримують стратегію до об'єднання в одному політичному організмі. До таких народів відносять курдів (Іран, Ірак, Туреччина, Сирія), індіанський народ кечуа (Перу, Болівія, Еквадор, Аргентина, Чилі, Колумбія). Окремим випадком розділеності є розділеність націй.

У суспільних науках найчастіше вживається саме поняття «розділений народ», а не етнос чи нація. Р. Бараш переконливо пояснює цю тенденцію універсальністю вживання в західній традиції категорії «nation» для позначення народу, нації і народності. На її думку, етнос є сукупністю об'єктивних рис і характеристик, які, маючи здатність об'єднати певний кластер людей, тільки потенційно можливі. Через це тільки можливим є усвідомлення представниками етносу своєї розділеності [30, с. 58]. Р. Бараш наводить приклади етносів, які не усвідомлюють розділеності і, відповідно, не прагнуть

до об'єднання груп свого етносу – це монголи, саами, шведи. Для представників народу, навпаки, характерна свідомо консолідація за однією чи декількома підставами ідентичності, тому вони здатні усвідомити проблему розділеності і прагнути до її вирішення. Розділеність народу може гостро сприйматися самими його представниками як негативне явище і як історична несправедливість, яку треба подолати. Принцип історичної справедливості має дві інтерпретації: або як право населення території на відновлення суверенітету, або як право групи на володіння територією, вперше заселеною її предками [31, с. 27]. У будь-якому випадку реалізація мети загрожує територіальній цілісності іншого суб'єкта – державі, у якій проживає одна з частин розділеного народу.

Територія є вагомою складовою ідентичності та однією з ознак етносу і народу, яка формує життєвий простір для їх представників. На важливу роль території у процесі етногенезу вказувало чимало науковців, серед яких О. Бочковський, Л. Гумільов, Ф. Ратцель, Л. Ребет, С. Рудницький. Наприклад, О. Бочковський писав, що «...територія є одним з найголовніших чинників етногенези. Нарід у процесі історії зживається з своєю територією, що стає згодом для нього батьківщиною. Так народжується спочатку місцевий патріотизм, який в процесі історії в новітній добі перетворюється в націоналізм, що є ідеологічним спадкоємцем першого» та «між територією й народом справді існує дуже інтимний зв'язок, особливо ж на початках етногенези» [32, с. 207]. Я. Верменич зазначає, що територія відіграє не лише роль національного інтегратора, але й виконує негативно-обмежувальну функцію відокремлення «своїх» від «чужих», а кордон у цьому розумінні виступає не тільки лінією політичного чи адміністративного розмежування, але й постає як певний символ-код [33, с. 114]. Прагнення повернути вплив на територію, яка визнається довічним володінням або навіть своєрідним сакральним простором, надихає багато націоналістичних рухів – як у минулому, так і в сьогоденні. У цьому контексті вірно наголошує А. Коробов, що «базисні» причини

сепаратизму закладені в неспівпадінні державних кордонів, проведених в результаті приєднання силовими методами територій, з природними кордонами історичного проживання етносів [34, с. 45].

Можна вести мову про те, що уявлення про локалізацію свого етносу у просторі і володіння ним деякою територією для представників етносу є не менш важливим, ніж усвідомлення своєї кровної спорідненості. Ці два поняття нерозривно пов'язані у свідомості індивідів, які прагнуть закріпити територію за своїм народом і переконати у цьому інших. Тому, на думку Р. Бараш, розділення території і етнічної групи, яка на ній проживає, чисто емоційно (з огляду поширеного інтуїтивного примордіалізму) сприймається як порушення заданого історичного порядку [35, с. 58].

Частини розділеного народу доцільно характеризувати як етнічні групи. За В. Євтухом, етнічна група – це певна кількість людей, які представляють собою частину того чи іншого етносу, перебувають за межами розміщення його основного масиву, усвідомлюють спільність свого походження, постійно взаємодіють між собою й характеризуються певним ступенем внутрішньої згуртованості й солідарності, об'єднані спільними інтересами, спільним походженням та спільною історичною пам'яттю (реальними або уявними). Сукупність людей стає етнічною групою тоді, коли її члени ідентифікують себе один з одним, чи ідентифікуються іншими як цілісний організм на основі расових, культурних, мовних, економічних, релігійних, політичних маркерів. Базовими характеристиками етнічної групи має бути, передусім, культурна й біологічна подібність, а також тяглість у часі (від минулого до майбутнього), яка забезпечується міжпоколінною передачею спільної мови, культурницьких традицій [36, с. 69, 70]. Таке тлумачення етнічної групи здійснено в дусі примордіалізму, однак є й інша точка зору, яку представляє М. Вебер. Він характеризував етнічні групи як групи людей, які за умови схожості зовнішнього габітусу або звичаїв, або того й іншого, або пам'яті про колонізацію і переселення мають суб'єктивну віру в спільне походження, причому незалежно

від того, є між ними об'єктивно єдність крові чи немає. Він писав: «Від «родової спільності» («Sippengemeinschaft») «етнічна» єдність (Gemeinsamkeit) відрізняється тим, що вона сама по собі є лише «єдністю» (у яку вірять), а не «спільністю», як рід, до якого відноситься реальна спільнісна дія» [37].

Прагнення подолати розділеність народу призводить до виникнення іредентизму, який доцільно тлумачити як етнополітичний процес, який представляє собою сукупність стратегій і дій іредентистської держави й іреденти – національної меншини у складі поліетнічної держави, яка прагне увійти до складу сусідньої держави на основі етнічної і/чи культурної спорідненості. Іредентизм передбачає не тільки об'єднання населення, але й території його проживання, адже, якби територіальний чинник був несуттєвим, проблема розділеності цілком вирішувалася б шляхом міграції. Роль культурних і територіальних чинників у іредентизмі дослідила Дж.К. Фузесі, яка вважає, що наголос тільки на культурних аспектах в етнонаціональній ідентичності при одночасному знятті пріоритетності території є однією з причин неспроможності іредентизму [38], тобто його нездатності досягти мети.

Іредентистську стратегію можуть розробити різні групи розділеного народу, і та, яка вже сформувала державу, де вона є титульним етносом, тобто її етнонім (самоназва) дає назву державі, або ж складає досить значну і привілейовану меншість, і інша (інші), яку можна визначити як етнічну групу-меншину, яка проживає у сусідній державі. Суб'єктами іредентизму можуть бути етнічні групи, які не сформували власних держав і перебувають у складі інших політичних утворень, наприклад, курди або індіанський народ кечуа («курдський стиль» іредентизму).

Іредентистську поведінку меншин доцільно розглянути в контексті права народів на самовизначення. До сьогодні досить проблемним залишається питання про те, які саме спільноти – народи, нації, національні меншини чи корінні народи – мають право на самовизначення. Міжнародна нормативно-правова база визнає право на самовизначення саме за народами, що закріплено

у низці документів, серед яких Статут ООН (1945 р.) та інші нормативно-правові акти. На думку О. Стогової, суб'єктом права на самовизначення є всі етнospільноти, але форми їхнього самовизначення мають бути різними, починаючи від національно-культурних товариств, культурної, національно-персональної, національно-територіальної автономії до національної держави. Критерієм обрання конкретної форми самовизначення для кожної етнospільноти має бути її спроможність ефективно розвиватися у межах даної форми самовизначення [39, с. 118]. І. Рафальський зазначає, що національні меншини все ж таки мають право на самовизначення, але треба зважати на його форми; серед форм самовизначення у сучасних умовах дослідник називає територіальні і нетериторіальні автономії у складі існуючої держави, національно-персональну автономію тощо [40, с. 142, 143]. Це загальновизнані форми внутрішнього самовизначення, які успішно реалізуються в багатьох державах і не загрожують їх територіальній цілісності. Зовнішнє самовизначення через входження до складу іншої держави, реалізоване у вигляді іредентизму за неодмінної активної участі цієї держави, неприйнятне, тому що в умовах сучасної системи міжнародних відносин прагнення змінити існуючі міждержавні кордони є порушенням норм міжнародного права. Політична практика показує, що політика іредентизму, реалізована агресивними засобами (у формі анексування території), жорстко засуджується, як це сталося з експансіоністським іредентизмом нацистської Німеччини у ХХ ст. і Російської Федерації у ХХІ ст.

Таким чином, можливий варіант уніонізму, ініційований групами розділеного народу. Проте реалізація цього варіанту часто вступає у протиріччя з нормами міжнародного права, які визнають пріоритет за принципами територіальної цілісності держав та невтручання у справи суверенних держав. Власне, в умовах поліетнічності сучасних держав задоволення прав етнічних груп цілком можливе у рамках проведення ефективної політики. Форми захисту прав національних меншин закріплені у Рекомендаціях Парламентської

Асамблеї Ради Європи «Про захист прав національних меншин» (1995 р.), Лундських рекомендаціях про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті (вересень 1999 р.), Больцанських рекомендаціях ОБСЄ про національні меншини в міждержавних відносинах (2008 р.), Люблянських рекомендаціях по інтеграції різноманітних суспільств (листопад 2012 р.). На положення цих нормативно-правових документів повинні спиратися й материнські держави, які можуть здійснювати підтримку споріднених їм етнічних груп виключно у рамках міжнародного законодавства.

4.5. Внутрішньополітичний і міжнародний контексти іредентизму

Іредентизм зародився у ХІХ столітті, в епоху націоналізму і становлення національних держав. Під іредентистськими гаслами відбувалося об'єднання італійських, німецьких, грецьких земель. Г. Касьянов визначив два напрями націотворення – інтеграція і дезінтеграція. Інтеграційний напрям полягає у необхідності реалізації для держави-нації важливого завдання політичної, економічної, соціальної, культурної інтеграції населення. Саме таке завдання вирішували італійські, німецькі, грецькі політики, об'єднуючи частини розділеного народу і формуючи єдину націю. З іншого боку, для імперій у ХІХ – на початку ХХ століття виникла проблема дезінтеграції, пов'язана з прагненнями етнічних груп до самовизначення. Г. Касьянов зазначив, що «інтеграційні (доцентрові) та дезінтеграційні (відцентрові) тенденції також утілювалися як на рівні цілеспрямованої політики, так і виникали унаслідок незапрограмованої взаємодії «об'єктивних» чинників» [41, с. 111]. Отже, інтеграційні й дезінтеграційні процеси є діалектично взаємообумовленими.

З того часу іредентизм еволюціонував: від об'єднавчого до експансіоністського. Кожна система міжнародних відносин встановлювала нові засади світоустрою, які по суті виступали результатом рішень найбільш сильних держав, а тому сприяли посиленню їхнього панування. Іредентизм

виник у період Віденської системи у руслі поширення націоналістичних настроїв. На цьому етапі його можна охарактеризувати як об'єднавчий. У Версальсько-Вашингтонський період міжнародних відносин у зв'язку з появою великої кількості нових держав формуються численні територіальні претензії і загострюється проблема меншин, яка, проте, не знаходить належного вирішення. Відбувається переорієнтація іредентизму з суто об'єднавчих цілей на експансіоністські. Система міжнародно-правових актів, розроблених у другій половині ХХ ст., закріпила базові засади міжнародних відносин, однак не убезпечила від територіальних конфліктів на іредентистській основі. Наприкінці ХХ століття виникли нові осередки іредентистських конфліктів, що було обумовлено появою нових держав на уламках колишніх соціалістичних країн. Р. Брубейкер цілком вірно відзначив, що наприкінці ХХ ст. замість очікуваного занепаду національних держав відбулося відродження націоналізму. Він виділив «споріднену серію» сучасних форм націоналізму: «націоналізаційний» – націоналізм титульних націй нових або переформованих держав, транскордонний, проведений зовнішньою національною вітчизною, і націоналізм національних меншин [42]. Проте відносини між національними меншинами і спорідненими групами вдається утримувати переважно в правових рамках. Натомість у ХХІ столітті відродився експансіоністський іредентизм, що можна пояснити розбалансуванням системи міжнародних відносин., які задавалися пануючими на той час системами міжнародних відносин. Реалізацію іредентистського проєкту бачимо у діях Російської Федерації, яка, порушивши норми міжнародного права про територіальну цілісність держав та невтручання у справи суверенних держав, у 2014 році анексувала український Крим. Таким чином було порушено державний суверенітет України.

У контексті питання про згадуваний вище паннаціоналізм зауважимо, що іредентизм може бути одним з варіантів реалізації паннаціоналізму (наприклад, класичний приклад – пангерманізм), але ототожнювати їх не варто. Доцільно

виділити відмінності між класичним, або, за словами Е. Сміта, «справжнім», паннаціоналізмом та іредентизмом, які полягають у такому: 1) різні масштаби, оскільки паннаціоналістична ідея зачіпає багато народів, у той час як іредентизм асоціюється з одним народом, який має розділені групи; 2) паннаціоналістична ідея акцентує увагу на мовно-етнічних і релігійних (панславізм, панісламізм) або суто територіальних (панєвропеїзм, панамериканізм) ознаках, у той час як іредентизм у першу чергу спирається на мовно-етнічну спорідненість груп, які прагнуть до об'єднання, всі ж інші чинники відіграють другорядну роль; 3) найчастіше паннаціоналістичні ідеї формуються в умовах зовнішніх загроз, тоді як іредентизм може бути постійним політичним курсом, який направляє ідеями з виразним культурно-історичним вмістом, наприклад, ідеєю «Великої держави» або особливого культурного світу (як, наприклад, «русский мир») [43, с. 60]. Так, панславізм виник в умовах боротьби слов'ян Східної Європи за вихід зі складу Габсбургської і Османської імперій, панісламізм – на початку ХХ ст. у період боротьби арабського населення Близького Сходу проти Османської імперії.

Специфіку іредентизму визначає різний статус учасників об'єднавчого процесу, у той час як для інших видів уніонізму характерна рівноправність – усі частини розділеного народу одержавлені або ж не одержавлені.

Об'єднання етнічних груп, які не сформували власних держав і перебувають у складі інших державних утворень, зарубіжні дослідники С. Сайдман і В. Аурес запропонували назвати «курдським стилем» іредентизму, виходячи з того, що найбільш очевидним прикладом такого процесу є курди [44, с. 1127].

Основний аргумент противників визнання «курдського стилю» іредентизму полягає у тому, що залученість до конфлікту держави є обов'язковою умовою для іредентизму, тому дії не держав, а інших політичних акторів, як, наприклад, Курдської Робітничої Партії, не розглядаються як прояви іредентизму [45, с. 105].

Курдський випадок не є класичним прикладом іредентизму у тому вигляді, який він мав у часи свого зародження в Італії у другій половині

XIX століття. Але за більш ніж столітній період існування іредентизму з'явилося багато його форм, тож дійсно, поняття, запропоноване С. Сайдманом і В. Ауресом, має право на існування, адже у курдському іредентизмі є ознака «незвільненості» території, її підвладності певній державі, яка, на нашу думку, є найважливішою для розмежування іредентизму від інших форм об'єднувчих рухів. Власне, сама етимологія слова «irredenta» у перекладі з італійської якраз і означає «незвільнена». Є. Рябінін також схильний розглядати об'єднання курдського народу як приклад іредентизму. Він вважає, що попри поширене бачення мети іредентизму тільки у приєднанні до держави, якраз курдський випадок показує іншу мету – утворення нової держави, яке відбувається шляхом виходу деяких регіонів зі складу сусідніх держав задля утворення незалежної держави, у якій обов'язково державотворчим етносом будуть представники одного народу [46, с. 50].

Розглянемо детальніше специфіку даного різновиду іредентизму. Курди є найбільшим розділеним народом, який не має власної державності. Точна кількість курдів невідома, за різними оцінками, їх налічується від 20 до 40 мільйонів, тому що жодна з чотирьох країн, де проживають курди, а це Ірак, Іран, Сирія, Туреччина, не проводила їх перепис. Курдистан ніколи не існував як національна держава, але у часи середньовіччя були створені курдські князівства. Проблема курдського народу не була вирішена й після Першої світової війни, коли певну надію на утворення незалежного Курдистану давав Севрський договір 1920 р., але у статтях Лозаннського договору 1923 р. про це вже не йшлося.

Усі групи курдського народу існують у непростих умовах, їм з великими зусиллями доводиться виборювати свої права. Їх статус у державах проживання часто невизначений. Безумовно, ситуація з курдами дійсно відповідає критеріям реалізації права на самовизначення, закріпленим у міжнародно-правових документах. Широковідомими є факти утисків прав представників національних меншин у різних сферах. Але навіть в умовах переслідувань,

депортацій, тиску асиміляційної політики національна свідомість курдів є досить розвиненою. Державотворчі прагнення курдів в Ірані, Туреччині, Сирії тривалий час є безуспішними, певним чином політичні права курдів реалізовані в Іраку у вигляді Курдської автономії. Іракський Курдистан нині є доволі стійкою квазідержавою, яка має власну армію. Сирійські курди також мають власну систему управління і досить боєздатну армію.

Одним з проєктів розвитку курдського народу є утворення держави Курдистан. Власне, приклад курдського самовизначення, який, хоч і дав назву «курдському стилю» іредентизму, нині демонструє певний занепад іредентистської стратегії, адже з 1960-х рр. з'явилася інша тенденція, за якою кожна з чотирьох частин Курдистану повинна добиватися для себе автономії, щоб надалі сформувати щось на зразок Бенілюксу, тобто утворення з більш тонкими кордонами. Безумовно, утворення Курдистану у нинішніх умовах є скоріше утопією, аніж реальністю. Існує декілька пояснень щодо труднощів у реалізації «курдського стилю» іредентизму. По-перше, самі курди досить роз'єднані, оскільки не мали досвіду централізованого управління. До того ж сама ідея Курдистану не має єдиного оформлення. Суб'єктами іредентизму за відсутності власного державного утворення є політичні партії, які не діють злагоджено. В іракському Курдистані існують Демократична партія Курдистану (ДПК) колишнього глави місцевого уряду Масуда Барзані та Патріотичний союз Курдистану, у Туреччині діє Робітнича партія Курдистану (РПК). ДПК та РПК є основними суперниками за лідерство у курдському націоналістичному русі [47]. По-друге, поява незалежного Курдистану загрожуватиме Ірану, Іраку, Сирії й Туреччині, тож вони всіляко перешкоджають курдському національно-визвольному рухові. По-третє, ідея утворення Курдистану не підтримується світовими лідерами, які мають власні геополітичні інтереси в регіоні, тоді як така підтримка була б вкрай важливою, адже у випадку «курдського стилю» іредентизму відсутня споріднена держава, яка володіє необхідними ресурсами.

Вважаємо, що попри певні невдачі на шляху самовизначення курдів на даному етапі все ж не потрібно відкидати вірогідності того, що у перспективі іредентистський проект буде зреалізовано. А. Бонзон зазначає, що сьогодні цей проект набуває популярності, адже певні успіхи іракського Курдистану відновлюють надії у курдів інших країн щодо можливості досягнення успіху у політичній боротьбі [48].

25 вересня 2017 р. в іракській провінції Курдистан відбувся референдум, де понад 90 % курдів висловилися за незалежність своєї провінції. Влада Іраку визнала референдум нелегітимним, до нього негативно поставилися влади Туреччини, Ірану і Сирії, вбачаючи у цьому загрозовий прецедент, а США, Британія й ООН висловили занепокоєння голосуванням, заявивши, що воно може дестабілізувати й без того неспокійну ситуацію в регіоні [49]. На нашу думку, дійсно, хоч іракський Курдистан тільки вступив на шлях до незалежності, все ж цей приклад може надихнути інші групи розділеного народу до більш активного виборювання своїх прав.

Зауважимо, що курдський прецедент не єдиний, «курдський стиль» іредентизму можна бачити у багатьох регіонах. Наприклад, до розділених народів належать лезгини. Ще у 1990-х роках виникла ідея про створення держави Лезгистан, до якої мали увійти частини територій Дагестану і Азербайджану, де проживала більшість лезгинів. Існує ідея створення Тибетської держави, яка має об'єднати території кількох провінцій КНР, Непалу і Бутану.

Отже, питання про «курдський стиль» іредентизму залишається дискусійним, має як прихильників, так і противників. Ми доводимо, що у даному випадку об'єктивно існує ознака «незвільненості», уявлення про яку легітимізоване світовою спільнотою. Курди є найбільшим розділеним народом, усі частини якого різною мірою зазнають утисків своїх прав у державах проживання. Реалізація «курдського стилю» іредентизму ускладнюється роз'єднаністю і неузгодженістю, які існують між групами розділеного народу,

спротивом Ірану, Іраку, Сирії й Туреччини спробам щодо здобуття незалежності та блокуванням прагнення до незалежності і відсутності підтримки з боку світових лідерів.

Саме тому цей вид іредентизму сприймається владою держав, у яких проживають курди, як загроза державному суверенітету, тому курди зазнають переслідувань з боку влади.

Іредентизм позначається і на взаємодії суверенних держав, населення яких, як вважається, є етнічно однорідним. «Іредентистський уніонізм» є особливим видом уніонізму, у якому беруть участь суверенні актори.

У рамках уніонізму можливий варіант «поглинання» однієї держави іншою, що впливає з тотожності народів, які проживають у двох державах. Мається на увазі румунсько-молдавський уніонізм, адже ідея «унірі», яка активно пропагується румунськими і молдавськими уніоністами, може загрожувати втратою державного суверенітету Молдови. Даний уніонізм базується на уявленні про те, що у Румунії і Молдові живуть представники одного етносу – румунського, отже, мають спільне минуле, спільну історичну територію, культуру, традиції, мову, спосіб господарювання.

У суспільному дискурсі обох держав побутує великодержавницька ідея «Великої Румунії», яку активно пропагують ЗМІ та уніоністські громадські організації чи політичні партії. Ідея «Великої Румунії» (România Mare) передбачає включення до складу держави суміжних територій, які були частиною Королівства Румунія у 1918–1940-х рр.: Південної Добруджі, Бесарабії, Трансильванії, Буковини. Саме тоді Румунія мала найбільшу територію. У кінці 1990-х рр. у країні виникла партія «Велика Румунія», у програмі якої записано: «Як видно зі свого імені, Велика Румунія виступає за мирну реалізацію Великої Румунії, в її історичних кордонах» [50].

Політики Румунії активно заявляють про важливість ідеї «унірі», наприклад, свого часу президент Траян Бесеску неодноразово проголошував, що за Прутом проживає 4,5 мільйонів румунів, яким необхідно повернути

громадянство [51]. Пропагується ідея про те, що тільки об'єднання з Румунією дає шанси для Молдови вступити в ЄС. Активним провідником уніонізму виступає громадянська платформа Acțiunea 2012, очолювана Джордже Сіміоном, громадянином Румунії.

Ситуація ускладнюється тим, що й вище державне керівництво Молдови підтримує уніонізм, крім того, отримало румунські паспорти. Президент Молдови М. Санду має румунську ідентичність і подвійне громадянство, як і багато інших чиновників різного рівня. Саме з їхньої згоди відбувається просування уніоністських ідей у рамках системи освіти: у школах вивчається курс «історія румун», а з початку 1990-х років рідна мова у школах і вищих навчальних закладах вивчається тільки як румунська мова, навіть не зважаючи на те, що у Конституції Молдови закріплене поняття «молдавська мова».

Наслідки пропагування ідеї «унірі» та румунізація освіти вже проявляються у зростанні кількості людей, які підтримують уніонізм. Чимало молдован ідентифікують себе як етнічних румун. У Молдові кількість громадян, які почали вважати себе етнічними румунами, зросла з 2,2 % населення у 2004 р. до 6,9 % у 2014 р., а кількість громадян, які почали називати рідною мовою румунською, також збільшилася – з 16,3 % у 2004 р. до 22,8 % у 2014 р. Загальна ж кількість уніоністів зросла більш суттєво – з 5 до 24 % [52]. У квітні 2017 р. за об'єднання Молдови й Румунії виступало 23 % населення, у тому числі 37 % - у віковій групі 18-29 років [53, с. 39].

Більшість громадян, які підтримують уніонізм, проживає у містах. Прихильники уніоністських ідей, яких особливо багато серед інтелігенції, тлумачать ідеї збереження молдавської національної самобутності (ідеї молдовенізму) як сільські і примітивні, цим самим сприяючи формуванню навколо них комплексу ущербності і неповноцінності [54, с. 158].

Звісно, не всі політики і не все населення підтримує ці ідеї, але спроби по стримуванню впливу прорумунських ідей за увесь період існування незалежної Молдови не мали значного ефекту внаслідок багатьох чинників, серед яких

роз'єднаність політичної еліти, активні дії уніоністів, їх готовність вийти на акції протесту проти дій влади, зовнішній тиск з боку Румунії. Зростання впливу Румунії сприяє впевненості уніоністів у свої силах і стримує реакцію влади на їх діяльність. Уніоністські погляди можна висловлювати все більш явно, не побоюючись санкцій з боку держави [55, с. 45].

Оцінюючи ситуацію у цілому, відзначимо, що реалізація уніоністського румунсько-молдавського проекту у найближчій перспективі все ж таки малоочевидна, оскільки частка уніоністів поступається кількості прихильників незалежності. Але потенційні загрози для державного суверенітету Молдови все ж існують.

Таким чином, реалізація іредентистського проекту є тим варіантом уніонізму, який несе прямі загрози державному суверенітету. Іредентизм виходить на рівень міждержавної взаємодії, проте у міжнародному праві поняття «іредентизм» не закріплене. Реалізацію експансіоністського іредентизму з боку європейських держав стримує членство в ЄС та НАТО. У випадку анексування Криму Російською Федерацією відбулося пряме порушення державного суверенітету України. Очевидно, щоб випадок анексування Криму не став загрозливим прецедентом, світовій спільноті необхідно увести поняття «іредентизм» у правове поле і виробити більш чіткі і жорсткі механізми протидії іредентистській політиці.

Отже, уніонізм – це рух, спрямований на об'єднання розділеного народу, регіональних спільнот, народів або кількох держав у єдиному політичному організмі. Він може мати різний вплив на державний суверенітет залежно від того, які політичні актори є суб'єктами уніонізму та яку мету вони переслідують: захисний уніонізм з боку держави чи об'єднання суверенних держав у політичний чи економічний союз не несуть загроз, натомість найбільші ризики для державного суверенітету формує уніонізм іредентистського спрямування. В іредентизмі одночасно проявляються і доцентрові, і відцентрові тенденції, які втілюються в уніонізмі – прагненні до

об'єднання груп розділеного народу, і сепаратизмі – виході іреденти разом з територією зі складу поліетнічної держави. Проте іредентизм не тотожний етнічному уніонізму і паннаціоналізму, він є значно вузчим, оскільки має яскраво виражену специфіку. Його можна розглядати як особливу форму етнічного уніонізму і різновид паннаціоналізму. У той же час не є тотожними уніонізм і паннаціоналізм, адже уніонізм – значно ширше за змістом поняття, яке дозволяє розглядати паннаціоналізм як його різновид. Варто розрізняти «уніонізм» і «етнічний уніонізм», адже уніонізм може обумовлюватися різними чинниками, не тільки етнічними, а специфіка етнічного уніонізму полягає в об'єднанні частин розділених народів або націй. Уніонізм виступає як родове поняття, інші – видовими.

Список використаної літератури:

1. Уніонізм. Биби́к С. П. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / С. П. Биби́к, Г. М. Сюта; за ред. С. Я. Єрмоленко. Харків: Прапор, 2012. С. 556.
2. Унионизм. Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. Москва: Эксмо, 2008. С. 805 (Библиотека словарей)
3. Рябовол Л. Т. Державний суверенітет: наукові підходи до визначення поняття і ступеня обмежень в умовах глобалізації. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2019. Випуск 3 (43). С. 261-266.
4. Шарий В. І. Глобалізація та регіоналізація місцевого розвитку як основні суперечливі фактори впливу на місцеве самоврядування. URL: http://www.nbuu.gov.ua/e-journal/dutp/2011_1/txts/Shariy.pdf (дата звернення: 24.01.2021)
5. Лебедева М. М. Проблемы развития мировой политики. *Полис.* 2004. № 5. С. 106-113.

6. Клемешев В. Регион в условиях глобализации. *Вестник ВГУ. Серия: Гуманитарные науки*. 2005. № 2. С. 22-38.

7. Рыбаков С. Е. Анатомия этнической деструктивности. II. Этнический радикализм. *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. 2001. № 4. С. 3-39.

8. Sany J. and Desai S. Transnational ethnic groups and conflict: the Zaghawa in Chad and Sudan. *Conflict Trends*. 2008. Issue 2. P. 25-29.

9. Шотландія залишається у складі Великобританії: 55% проголосували проти незалежності. URL: <http://www.unian.ua/world/986894-shotlandiya-zalishaetsya-u-skladi-velikobritaniji-55-progolosovali-proti-nezaleznosti.html> (дата звернення: 06.05.2021)

10. Шотландия и Северная Ирландия проголосовали против Brexit. РБК. 24 июня 2016. URL: <http://rbc.ru/rbcfreenews/576cb6f19a7947cdf26f9922> (дата обращения: 25.11.2021)

11. Куринский А. «Референдум» в Каталонии: миф о распаде Испании. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/rus/experts/2014/11/10/7027619/> (дата обращения: 28.11.2021)

12. El PNV defiende el derecho de autodeterminación frente al proyecto del unionismo de crear una España uniforme". España europa press. URL: <https://www.europapress.es/nacional/noticia-pnv-defiende-derecho-autodeterminacion-frente-proyecto-unionismo-crear-espana-uniforme-20090411124321.html> (last accessed: 28.11.2021)

13. Кузенко У. І. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації: загальнотеоретичний аспект. *Право і суспільство*. 2016. № 6, частина 2. С. 14-19.

14. Бараш Р. К вопросу о содержании категории «Разделенный народ». *Власть*. 2010. № 5. С. 56-59.

15. Шурхало Д. 70 років ФРН: шлях від розділу до об'єднання. *Радіо Свобода*. 04 травня 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29921085.html> (last accessed: 25.11.2021)
16. Процес об'єднання Німеччини досі не завершено – Меркель. *Інформаційне агентство «Інтерфакс-Україна»*. 3.10.2018. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/535572.html> (last accessed: 25.11.2021)
17. Кан Ден Сік. Проблема роз'єднання Кореї в історичній ретроспективі. *Політичний менеджмент*. 2008. №5. С. 175-183.
18. Ищенко Н. Черногория в огне: как «сербский мир» и друзья России поставили страну на грань раскола. *Европейская правда*. 6 сентября 2021. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2021/09/6/7127454/> (last accessed: 25.11.2021)
19. Хаусхофер К. Панидеи в геополитике. Хаусхофер К. О геополитике. Работы ранних лет / пер. И. Усачева. Москва : Мысль, 2016. С. 227-314.
20. Сміт Е. Національна ідентичність; пер. з англ. П. Таращука. Київ : Основи, 1994. 224 с.
21. Lüdke T. Pan-Ideologies; published by the Leibniz Institute of European History (IEG), Mainz 2012–03–06. URL: <http://ieg-ego.eu/en/threads/transnational-movements-and-organisations/pan-ideologies> (last accessed: 15.05.2021)
22. Абдо-Ясінська Л. Панарабізм. Український дипломатичний словник / за ред. М. З. Мальського, Ю. М. Мороза. Київ: Знання, 2011. С. 345.
23. Калитчак Р. Панамериканізм. Український дипломатичний словник / за ред. М. З. Мальського, Ю. М. Мороза. Київ: Знання, 2011. С. 344-345.
24. Малахов В. С. Национализм как политическая идеология. Москва : КДУ, 2005. 320 с.
25. Landau J.M. Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation. Bloomington : Indiana University Press, 1995. 275 p.
26. Валлерстайн И. Конструирование народа: раса, нация, этническая группа. Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные

идентичности. Пер с фр. под. ред. О. Никифорова и П. Хицкого. Москва : Логос, 2004. С. 83-102.

27. Бараш Р. Явление разделённых этнонациональных групп: политологический анализ. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2010. URL: http://www.isras.ru/files/File/Publication/Barash_kniga.pdf (дата обращения: 15.07.2021)

28. Разделенность этноса: концепции, проблемы, подходы. *Латинская Америка*. 2000. № 6. С. 58-67.

29. Картунов О. В. Вступ до етнополітології. Київ: ІЕУГП, 1999. 300 с.

30. Бараш Р. К вопросу о содержании категории «Разделенный народ». *Власть*. 2010. № 5. С. 56-59.

31. Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави: наукова записка / Горбатенко В. П. (керівник авт. кол.), Шемшученко Ю. С., Кресіна І. О., Стойко О. М. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. 80 с.

32. Бочковський О. І. Вступ до націології. Мюнхен : УТГІ, 1991–1992. 338 с.

33. Верменич Я. В. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз. *Український історичний журнал*. 2015. № 1(520), січень-лютий. С. 108-134.

34. Коробов А. Миграционный фактор этнического сепаратизма. *Власть*. 2013. № 9. С. 45-46.

35. Бараш Р. К вопросу о содержании категории «Разделенный народ». *Власть*. 2010. № 5. С. 56–59.

36. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний довідник ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. Київ : Фенікс, 2012. 396 с.

37. Вебер М. Отношения этнической общности; пер. с нем. К. Г. Тимофеевой. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2004. Том VII. № 2. С. 8-21.

38. Fuzesi J. C. E. Explaining irredentism: the case of Hungary and its transborder minorities in Romania and Slovakia: A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of PhD in Government. London School of Economics and Political Science: University of London, 2006. 378 p. URL: <http://etheses.lse.ac.uk/id/eprint/2935> (last accessed: 19.10.2021)
39. Стогова О. В. Форми реалізації права на самовизначення: сучасні реалії та перспективи. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Питання політології»*. 2001. № 518. С. 113-118.
40. Рафальський І. Суб'єкти права на самовизначення. *Наукові записки ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса*. 2013. Вип. 4(66). С. 136-146.
41. Касьянов Г. В. Теорії націй та націоналізму : монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
42. Brubaker R. Nationalism reframed: nationhood and the national question in the New Europe. Cambridge University Press, 1996. 202 p.
43. Горло Н. В. Іредентизм у контексті об'єднувчих етнополітичних рухів: сутність і специфіка. *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2015. №7 (123). С. 57-62.
44. Saideman S. M., Ayres W. R. Determining the Causes of Irredentism: Logit Analyses of Minorities of Risk Data from the 1980s and 1990s. *The Journal of Politics*. 2000. Vol 62, no 4. P. 1126-1144.
45. Ушаков С. В. Органи міжнародного правосуддя и проблеми етнічного націоналізму. *Московский журнал международного права: Научно-теоретический и информационно-практический журнал*. 2009. № 2(74) апрель-июнь. С. 101-118.
46. Рябінін Є. В. Природа іредентизму: теоретичний аспект. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»*. 2013. № 1060. С. 48-52.
47. Народ без держави: хто такі курди? URL: <https://www.dw.com/uk/народ-без-держави-хто-такі-курди/a-42294803> (last accessed: 23.02.2021)

48. Bonzon A. Qui sont les Kurdes et que veulent-ils? URL: <http://www.slate.fr/story/65329/kurdes> (last accessed: 09.09.2017)

49. Яриш О. Незалежність Курдистану: 5 наслідків референдуму. *Громадське.ua*, 27 вересня 2017. URL: <https://hromadske.ua/posts/nezalezhnist-kurdystanu-5-naslidkiv-referendumu> (last accessed: 09.09.2017)

50. Statut. Partidul România Mare. URL: <http://prm-central.ro/statut/> (last accessed: 27.10.2021)

51. Присоединение Молдовы к Румынии произойдет не во имя истории, а ради румынского паспорта. *Gagauzinfo*. 30.08.2011. URL: <http://gagauzinfo.md/index.php?newsid=1402> (last accessed: 10.12.2021)

52. Гырля И. Унионизм: панацея или оружие разрушения? IPG. 23.03.2018. URL: <https://www.ipg-journal.io/regiony/evropa/unionizm-panaceja-ili-oruzhie-razrusheniya-502/> (дата обращения: 25.11.2021)

53. Кириллов В., Путинцев И. Влияние Румынии в Молдавии: формы и эволюция унионизма. *Современная Европа*. 2018. №3. С. 37-48.

54. Степанов В. П. Этнополитическое конструирование гражданской идентичности на двух берегах Днестра (1989-2014 гг.). Москва ; Тирасполь : РИСИ; ПГУ им. Т.Г. Шевченко, 2015. 224 с.

55. Кириллов В., Путинцев И. Влияние Румынии в Молдавии: формы и эволюция унионизма. *Современная Европа*. 2018. №3. С. 37-48

РОЗДІЛ 5. ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

5.1. Суверенітет нації, суверенітет національної держави чи державний суверенітет: співвідношення понять

Демократичний характер становлення держави на основі внутрішнього культурно -історичного досвіду проявляється насамперед у орієнтації українців на незалежність, автономію та суверенність держави. У сучасній науковій політологічній літературі теоретичні дослідження національного суверенітету набувають особливої цінності, адже неможливо заперечити, що в українській науці практично немає усталених і складних уявлень про це явище. Суверенітет народу - це не лише відносно нове поняття для України, але й таке, що досі затьмарює більш традиційне для нашої правової системи явище - державний суверенітет. Водночас труднощі у процесі з'ясування природи суверенітету нації пов'язані з необхідністю визначення значення терміну нація та його характеристик як носія суверенітету.

Тож, проаналізуємо основні наукові підходи до сутності суверенітету та визначення місця суверенітету національної держави чи державного суверенітету серед інших видів суверенітету, а також з'ясуємо особливості його співвідношення з суверенітетом нації.

Досліджуючи дане питання, зазначимо, що під впливом науково-технічної революції, розвитку інформаційно-комунікативних технологій, процесу світової інтеграції та створення світового ринку з'явилася нова закономірність розвитку держав, їх взаємозбагачення в результаті взаємодії [1, с. 14]. Ця закономірність у процесі взаємодії сучасних держав відводить у минуле гостру конфронтацію, ідеологічні війни, недовіру і підозрілість та потребує переосмислення суті соціальних інститутів та змін у політичній системі суспільства.

Основні методологічні принципи вивчення проблеми суверенітету були визначені в працях таких класиків політико-правової думки, як Ж.-Ж. Руссо, Ф. Гізо, Ж. де Местр, Ж. Марітен, К. Шмітт. Розробці теорії національного суверенітету сприяли дослідження М. Вебера, Т. Веблена, Р. Даля, К. Дойча, М. Дюверже, К. Кребіла, Л. Оппенгеймера, Т. Парсонса, Р. Хааса. Питання нації, національного суверенітету та національної держави перебувають на перетині правової, політичної та економічної сфер, тому ці поняття є предметом вивчення вчених у різних галузях науки. Серед них можна виокремити таких науковців, як О. Воронянський, Ю. Ключковський, Р.Зварич, Д. Лакішник, В. Попик, О. Гайко, Н. Заяць, В. Горбатенко, Л. Гамбург, М. Серебро, І. Куян, О. Талдикін, І. Алексеєнко, Б. Готова, І. Троян, Ю. Головня, С. Клопков та інші. Проблемними питаннями різних аспектів державного суверенітету, його складових у різні часи займалися відомі вітчизняні та закордонні автори, зокрема, С. Алексеєв, У. Бек, Т. Бевз, В. Белєвцева, Ж. Боден, М. Ільїн, Я. Кларк, В. Копейчиков, С. Краснер, Н. Матузов, О. Петришин, В. Тацій, Р. Сербин, О. Скрипнюк, Ю. Тодика, М. Цвік, І. Щербина, І. Умнова та ін. Дослідженням теорії народного суверенітету в Україні займалися В. Гапотій, А. Заєць, М. Кармазіна, М. Козюбра, В. Людвік, Н. Оніщенко, О. Петришин, П. Рабінович, В. Сіренко, О. Скакун, О. Скрипнюк, М. Цвік, Ю. Шемшученко, О. Щербанюк та інші.

Аналіз літератури з даної проблеми засвідчує, що, поряд з високим рівнем її загального осмислення в західних наукових підходах й у вітчизняних теоретичних здобутках, в Україні майже відсутнє визначення відмінностей між тими видами суверенітету, які вже тривалий час розглядаються в правовій та політичній науці зарубіжних країн. Тому, одним із дискусійних питань сьогодні є саме питання щодо визначення співвідношення таких понять як: суверенітет нації, суверенітет національної держави та державний суверенітет.

Поняття «суверенітет» походить від латинського «superareitas» (від *supera* - *superior* - *superanitas* - *soveranitas*) і в перекладі означає «більш високий,

найвищий, верховний». Цілком виправданим, на думку Я.Богів, є твердження з приводу того, «що поняття «суверенітет» не було відоме в стародавні часи» [2]. Однак, досліджуючи суверенітет в історичному контексті, слід розрізняти суверенітет як явище та поняття. Суверенітет як явище існує з моменту виникнення держави (державний суверенітет) та встановлення демократичних інститутів (суверенітет народу), а суверенітет як поняття - було сформульовано значно пізніше [3, с. 78].

Серед великої кількості визначень терміну «суверенітет» варто виділити ті, які більшою чи меншою мірою відображають його сутність в цілому, незалежно від його конкретної форми. Отже, суверенітет - це одна з істотних ознак держави, її можливість повноправно здійснювати внутрішньо та зовнішньополітичні справи, не допускати втручання в свою діяльність іноземних держав та інших внутрішньодержавних сил [4, с. 192]. У сучасній науковій літературі деякі вчені піддають сумніву принцип суверенітету окремих незалежних держав в умовах глобального світу [5, с. 122]. На їхню думку, лише держави, які здатні себе захистити, мають справжній суверенітет. Вони також вважають, що тенденції суспільного розвитку, пов'язані з процесом глобалізації, істотно підривають інститут держави [6, с. 140]. Також, вони зазначають, що під тиском процесів, що відбуваються у глобальному світі, ослаблюються внутрішні соціальні структури суверенних держав, а здатність націй та держав контролювати свою долю значно зменшується [7, с. 38]. Під тиском глобальних процесів, сучасних умов суспільного розвитку зміст поняття суверенітету кардинально змінюється, але суть суверенітету залишається незмінним.

У літературі з політичної науки та юриспруденції останніх років досить багато уваги приділяється відмінностям державного та національного суверенітету. На наш погляд, таке розмежування призводить до термінологічної плутанини. Як зазначається в національній доповіді, «основним суб'єктом сучасних міжнародних відносин визнається національна держава (нація-

держава), а тому прикметник «національний» має бути застосований до того суверенітету, носієм якого вона виступає» [8, с. 6].

Національний суверенітет розуміється як суверенітет нації, народу. Суверенітет держави не обов'язково означає суверенітет народу [9, с. 315]. Суверенітет держави може поєднуватися з відсутністю суверенітету народу, з наявністю тоталітарного режиму, деспотизму [10, с. 87]. Ці підходи до визначення суверенітету держави, народу, нації обговорюються та є дискусійними.

Як правило, (але не завжди) відсутність зовнішнього суверенітету держави спричиняє втрату суверенітету народу як внутрішньої свободи його політичної держави. В умовах демократії джерелом і основою співпраці всіх органів влади є установча влада народу. Тут суверенітет народу є джерелом державного суверенітету.

Ідея державного суверенітету належить французькому вченому Жану Бодену, який визначив його особливості ще у 1576 р. Він пов'язував державний суверенітет з абсолютною та неподільною владою монарха, неможливістю будь-якої іншої влади в державі або поза нею, яка могла б бути вищою ніж влада монарха.

Сьогодні державний суверенітет є невід'ємною ознакою держави. Повага до нього є одним з основних принципів сучасного міжнародного права, він закріплений у Статуті Організації Об'єднаних Націй. У Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 викладено такі ознаки державного суверенітету України [11, с. 97]. верховенство, самостійність, повнота, неподільність, незалежність, рівноправність (див. рис. 5.1).

Сучасна політологічна наука визначає дві ознаки суверенітету - внутрішній і зовнішній. Внутрішній суверенітет держави передбачає верховенство і повноту влади. Держава здійснює верховну владу на своїй території, може видавати обов'язкові закони та нормативні акти. Крім того, суверенітет виключає можливість існування на території держави іншого уряду, крім його власного. Влада держави поширюється на всю територію країни, на все населення. Тож,

проявом суверенітету є здійснення правосуддя на його території від імені держави. Суверенітет держави виявляється також у праві держави самостійно обирати свою політичну, економічну та соціальну систему без втручання інших держав.

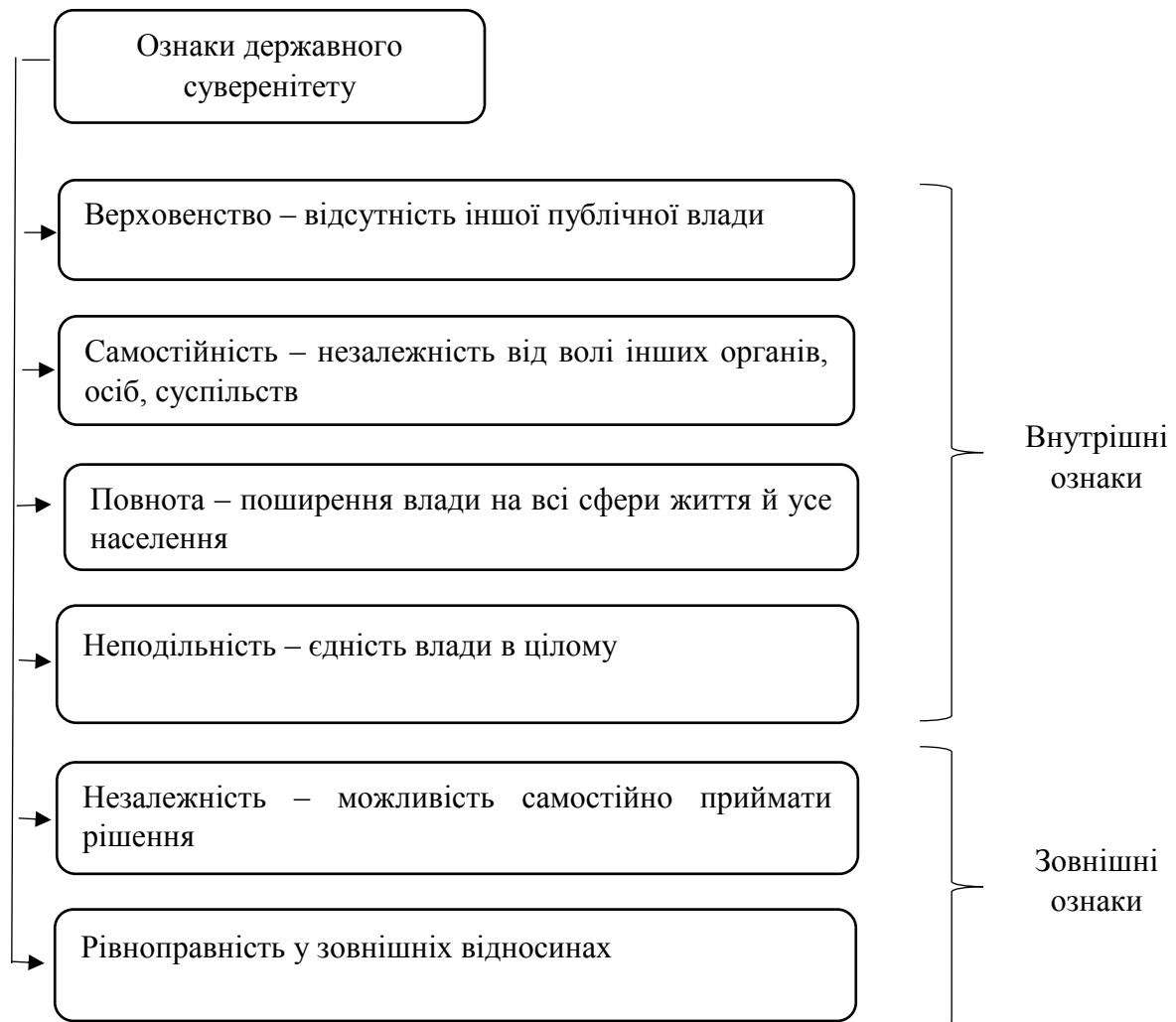

Рисунок 5.1. Ознаки державного суверенітету

Зовнішній суверенітет держави виявляється у її здатності виступати як самостійний суб'єкт міжнародних відносин, міжнародному праві, праві держави представляти суспільство у відносинах з іншими державами. Зовнішній суверенітет виявляється у свободі зовнішньої політики поза межами держави, але з дотриманням вимог міжнародного права.

Народний суверенітет також є одним з основних принципів міжнародного права. Філософсько-правова концепція суверенітету народу з'явилася

у XVIII ст. у зв'язку з необхідністю пошуку нових підстав для узаконення державної влади [12, с. 36]. Сутність суверенітету народу полягає у праві і здатності народу бути єдиним джерелом державної влади, що визначає його повноваження створювати державу, встановлювати та змінювати її конституційний лад, обирати органи державної влади, контролювати їх діяльність, самостійно вирішувати найважливіші питання їхнього життя.

Отже, суверенітет народу нерозривно пов'язаний з правами і свободами людини і громадянина, адже вони є правовим вираженням волі народу. Принцип суверенітету народу є одним із основних принципів демократії. Термін походить від «суверенітету», який є ознакою державної влади, і фактично має пріоритет над усіма іншими проявами влади на території та незалежності поза нею. Народ, як суверен, є носієм верховної влади, уповноваженим приймати остаточні рішення в рамках певної політичної та правової ієрархії. Суверенна влада характеризується як найвища в існуючій політичній та правовій системі, остання інстанція з точки зору повноважень щодо прийняття рішень. Окрім народу, носієм суверенітету може бути держава - державний суверенітет, нація - національний суверенітет.

Щодо суверенітету нації, то даний термін означає повновладдя нації, що реалізується через її основні права. Основні права нації - гарантована законодавством міра свободи нації, яка відповідно до досягнутого рівня еволюції людства здатна забезпечити її існування та розвиток. Міра свободи у формі міжнародного стандарту універсального і рівного для всіх націй. Отже поняття «суверенітет нації» означає повновладдя народу, яке здійснюється через реалізацію принципу - «право нації на самовизначення» тобто полягає у винятковому праві вибору власного політичного ладу. Причому цей вибір не обов'язково повинен бути на користь демократії. Іншими словами, якщо громадяни обирають іншу політичну систему то це є їхнім виключним правом. Народ, в даному випадку, розглядається як загальне об'єднання громадян, який засновує політичний устрій, а не національну державу. Національна держава

ініціюється і створюється нацією. Отже, носієм суверенітету народу є спільний союз громадян, а не національна спільнота.

У багатонаціональній державі її суверенітет не може бути суверенітетом нації як етносоціальної спільноти. Вона містить обов'язки перед іншими народами, які співіснують з нею. Головне, щоб титульна нація, яка є більшістю в країні і дала назву державі, не використовувала свої переваги щодо обмеження прав представників національних меншин. Будь-яка національна дискримінація або бажання однієї нації підкорити іншу є незаконною і неприпустимою.

Водночас вчені виділяють ще один термін, який походить від терміну «суверенітет» - це «суверенність», що означає такий рівень забезпечення суверенних прав певної соціальної спільноти, який відповідає її можливостям. В контексті посилення глобальної взаємодії, справжня нездатність держав здійснювати економічну автократію, суверенітет національних держав виявляється через їх відмову від ряду їхніх прерогатив та повноважень та передачу їх недержавним або наднаціональним акторам. Тобто визначається рівень суверенітету та характер реального суверенітету держави [13, с. 309].

Як зазначає С. Кононенко, «державна суверенність не є абсолютною. У загальнополітичному вимірі, суверенітет національної держави обмежений національним політичним суспільством, яке вповноважує державу здійснювати її функції і відповідно має право збільшити або зменшити обсяг цих функцій; надає більший або менший обсяг ресурсів для зовнішньополітичної діяльності; нарешті, на підставі національного суверенітету, може перезаснувати державу» [13, с. 300-301]. Отже, сучасні дослідники у процесі суверенізації вбачають реалізацію державного, народного та національного суверенітету. Державний суверенітет розуміють як верховенство державної влади в середині країни та її незалежність у зовнішньополітичній сфері. Тож, суверенітет держави відображає державну організацію народу. Суверенітет нації за суттю є формою вияву народного суверенітету. Суверенітет народу, визнаний єдиним його джерелом влади. Національний суверенітет передбачає суверенітет нації, перш

за все можливість її політичного самовизначення [14, с. 8], а також, здатність будь-якого бездержавного етносу самостійно обирати шлях власного розвитку та форму політичної організації [15, с. 112]. Отже, національний суверенітет - це суверенітет народу як політичної нації. Свого часу національний суверенітет ототожнювався з народним суверенітетом, тобто правом народу на участь в управлінні державою. Таке розуміння й нині зберігається в конституціях ряду держав - Іспанії, Польщі, Туреччини тощо. Конституція України, розрізняє три види суверенітету - суверенітет держави, суверенітет народу і суверенітет нації. У цьому контексті обґрунтованою є думка В. Гапотія, який стверджує, що ідея суверенітету розгорталась у такому напрямку: суверенітет держави - суверенітет народу - суверенітет нації [16, с. 6]. Тож, у сучасному українському правознавстві прийнято виокремлювати національний суверенітет як поняття, що характеризує право нації на самовизначення. З іншого боку, слід визнати, що деякі вчені скептично ставляться до концепції національного суверенітету. Так, наприклад, радянський правознавець і дипломат С.Черніченка, зазначає, що суверенітет притаманний лише державі, а такі поняття, як «суверенітет народу» і «суверенітет нації», є штучними [17, с. 213-214].

К. Трихліб та О. Житинський, вважають справедливим твердження, що «у правовій науці через неоднаковість підходів до розуміння нації поки немає консенсусу щодо співвідношення різних видів суверенітету, однак існують такі основні точки зору [18, с. 30]:

1) національний суверенітет тотожний державному і походить від народного: народ→ держава = нація;

2) суверенітет титульної нації є основою народного, від якого походить державний: титульна нація→ народ→ держава;

3) національний суверенітет тотожний народному і є основою суверенітету держави: нація = народ→ держава» [19, с. 60-61].

С. Кононенко, зазначає, що такі типи суверенітету, як суверенітет народу, держави та національний суверенітет, хоча і породжені одним історичним

періодом перебувають не в повній гармонії, але досить часто суперечать один одному. Так, демократизація національного суспільства ускладнюється, а іноді й неможлива цінностями певної нації та може мати авторитарний характер. Звідси протиріччя між народним і національним суверенітетом цілком можливе. Так само і суверенітет національної держави може суперечити національному суверенітету. Так це відбувається, коли національна держава перестає бути власне національною, перетворюючись або на причину національного занепаду, або на політичний інструмент у руках зовнішніх сил. Боротьба проти псевдонаціональної держави може вважатися формою реалізації національного суверенітету [13, с. 306].

Отже, суверенітет забезпечується переважно державою, набором конституційних прав та положень, а також традиціями та неписаними правилами поведінки. Суверенітет - це політичне явище, оскільки воно реалізується лише в системі держав. Він передбачає існування незалежної національної держави. Така державність є формою політичної організації народу, що забезпечує йому найкращі умови для економічного, соціального та духовного розвитку. Без власної національної держави, тобто такої, яка побудована на етнографічних землях певного народу, його всебічний розвиток неможливий. За відсутності національної держави люди приречені. Бездержавний народ не може бути суверенним [20, с. 19].

Суверенітет надає гуманістичної і демократичної спрямованості політичному розвитку держави. Державній владі суверенітет надає верховенства і необмежену вищу владу в державі, що володіє повнотою суверенних прав, виступаючи від імені народу [21, с. 44]. Суверенітет передбачає повноту публічної влади у суспільстві, яка виступає від імені народу і має такі ознаки, як: єдність, неподільність, верховенство, самостійність, незалежність, необмеженість, повновладдя тощо [20, с. 19]. Підходи до визначення суверенітету розглянуто на рисунку 5.2.

Також, зазначимо, що в умовах глобалізму поняття суверенітету, його змісту та реалізації набуває специфічного характеру. Незважаючи

на суверенний характер, державна влада все ж не є абсолютною і зазнає певних обмежень як у внутрішній, так і зовнішній сферах [22, с. 37]. Проте таке обмеження не можна плутати з порушенням суверенітету, яке є неприпустимим. Держава зберігає суверенітет влади на власній території, але паралельно національному суверенітету розширюється зона впливу міжнародних організацій. Особливого значення розуміння проблеми суверенітету набуває у взаємодії держави та міжнародних організацій тих чи інших питань загальнолюдського характеру [23, с. 520].

Рисунок 5.2. Підходи до визначення суверенітету

З метою збереження та вдосконалення внутрішнього та міжнародного правопорядку відносини між державою та міжнародними організаціями слід розглядати як пошук розумного компромісу між державою та міжнародними інститутами та перехід від силової концепції державного суверенітету до сучасної правової концепції державного суверенітету. Проблема державного суверенітету виступає як співвідношення компетенції держави та міжурядових організацій держави та міжурядових організацій у передачі частини компетенції держави міжнародним організаціям певних спільних функцій [24, с. 101]. Діалектика державного суверенітету полягає в тому, що, передавши частину своїх повноважень міжнародним організаціям, Україна долає ознаки самодержавства і не втрачає суверенітету, а лише зміцнює його, зміцнює свою роль та авторитет у всьому світі. Отже, об'єктивною основою питання про державний суверенітет можна вважати те, що суверенітет втілюється у різних формах, його реалізація визначається багатьма зовнішніми та внутрішніми чинниками, об'єктивними та суб'єктивними. Виступаючи основною складовою політичної системи суспільства та головною ознакою демократичної держави. Слід також зазначити, що гарантії та важливість гарантування суверенітету здійснюються на дуже високому рівні, що спричиняє складний і тривалий процес його забезпечення.

Х. Лопес-і Рівас Х. зазначає, що «Суверенітет - це невід'ємна характеристика національної держави, почав ставитися під сумнів найбільшими міжнародними монополіями в тому, що стосується державної власності на природні ресурси, контролю держави над стратегічно важливими галузями, витрат на соціальні потреби: охорону здоров'я, освіту, субсидування виробництва, продуктів харчування і життєвого будівництва, регулювання банківською діяльністю, а також тарифної і митної політики» [25, с. 31]. Особливе місце, у процесі державотворення, займає визнання народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Ж.Руссо, вважав, що «серцевиною демократії, є принцип народного суверенітету, верховенства і повновладдя

народу в державі. Народний суверенітет передбачає реальний контроль народу за своїми уповноваженнями, виконавчою владою». Він наголошував, що законну силу має тільки та система правління, яка ґрунтується на участі кожного громадянина у владних відносинах, на безумовному повновладді народу [26, с. 160].

Таким чином, термін суверенітет у науковій літературі передбачає існування певної вищої, неподільної, незалежної та самодостатньої сили. Водночас суверенітет народу та суверенітет нації є незалежними явищами, які водночас дуже тісно пов'язані між собою та доповнюють один одного. Так, національний суверенітет є верховенством нації як політичної і етнічної спільності у вирішенні питань мови, культури та визначень щодо основних напрямів її цивілізаційного розвитку. Водночас реалізація національного суверенітету неможлива поза народного суверенітету, оскільки люди мають ряд конституційно визначених засобів та способів виконання чиеїсь волі. При цьому в теорії та на практиці концепція народного суверенітету також є виразом національного суверенітету. Дане визначення є більш універсальним, органічним і зручним поняттям.

5.2. Роль національної ідеї в становленні державного суверенітету в Україні

Реалії сьогодення свідчать, що проблеми, які сьогодні існують в державі, потребують подальшого зміцнення державного суверенітету, збереження стабільності і міжнаціональної згоди. Процеси які відбуваються в сучасній Україні значною мірою визначаються сучасними планетарними процесами і змінами, проблемами і викликами. Останні не тільки все більше впливають на соціально-економічний розвиток держави, але й визначають історичні долі багатьох країн і народів на всіх континентах.

Визначальну роль, у протистоянні спроб розколоти країну за ідеологічними і національними ознаками, повинна відігравати українська національна ідея, основна мета якої полягає в забезпеченні консолідації, згуртованості та національній єдності української нації, а також в інтеграції національних меншин до її складу при збереженні та розвитку їх етнокультурних особливостей.

Актуальність даного питання полягає в забезпеченні ефективного державотворення, яке пов'язане з розробкою державної стратегії, що в свою чергу займає ключове місце у політичному процесі. Головним завданням та призначенням держави є формування суспільства та створення сприятливих умов для розвитку вільної особистості як основної складової суспільства. Саме тому, на сучасному етапі для України є дуже важливим виявити причини виникнення проблем, з якими стикається український народ сьогодні, не дивлячись на те, що вже розбудував незалежну та самостійну державу.

Так, 16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР під тиском демократичної опозиції та масових вуличних демонстрацій прийняла Декларацію про державний суверенітет України, а 24 серпня 1991 року - Акт проголошення незалежності України. Розвиток ідеї суверенітету в процесі створення нової української держави визначив її особливу роль. Проголосивши Українську державу суверенною, незалежною, Конституція України не лише закріпила досягнуте у її функціонуванні та розвитку, а й це стало своєрідною перспективою реалізації ідеї суверенітету. Вихід України на історичну авансцену як незалежної держави поставив її керівництво перед питанням про необхідність формулювання нового змісту національної ідеї, яка б стала чинником консолідації українського суспільства та формування відповідного рівня національної самосвідомості й ідентичності громадян країни.

Питання щодо дослідження різних аспектів української національної ідеї вивчається багатьма науковцями. Так, теоретиками української національної ідеї стали М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко,

М Грушевський, В. Чорновіл та Л. Лук'яненко. Серед сучасних дослідників української національної ідеї відомими роботами є праці таких вітчизняних вчених як: І. Бичка, В. Бебика, М. Головатого, І. Варзара, С. Вовканича, В. Горського, Я. Грицака, С. Гелея, Я. Дашкевича, М. Дмитренка, В. Жмира, М. Жулинського, О. Забужко, В. Іванишина, Ф. Канака, В. Кафарського, Ф. Кирилюка, В. Кременя, А. Колодій, І. Кресіної, В. Лісового, В. Лизанчука, С. Макарчука, І. Макаровського, В. Медведчука, В. Мороза, Л. Нагорної, О. Пашкова, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, В. Ребкала, М. Розумного, В. Сергійчука, М. Томенка, А. Фартушного, А. Черненка, О. Шморгуна, Л. Шкляра та інших. Проте, питання щодо визначення ролі національної ідеї в становленні державного суверенітету в Україні досі невирішене і потребує подальшого теоретичного і практичного вивчення.

Таким чином, для розв'язання проблем розбудови самостійної, демократичної держави необхідно простежити формування української національної ідеї в контексті української культури та історії. Тому, що нація у своїй життєдіяльності і розвитку нерозривно пов'язана з державою та процесом державотворення, про що свідчать сучасні соціальні реалії. Тому потрібно переосмислення концепцій державотворення минулого, які змогли б допомогти в пошуках шляхів оптимального розвитку української нації і української держави.

На нашу думку, продуктивним дослідження структури української національної ідеї у трьох аспектах: державному, етнічному та політичному, кожен з яких має свою історію становлення [27, с. 65 - 66]. Отже, українська національна ідея - це ідея, яка віддзеркалює право нації як політичної спільності всіх народів України на самовизначення, право на особливість та незалежне існування й водночас утверджує націю у рамках уселюдської спільності, зміцнює зв'язки зі світовою цивілізацією, сприяє реалізації в житті загальнолюдських цінностей, задовольняє споконвічний потяг українського народу до соціальної справедливості [28, с. 131].

Впродовж століть ядром національної ідеї українців була ідея власної державності, яку частина суспільства відстоювала послідовно, вбачаючи у цьому засіб національної самореалізації. Активна роль політичної свідомості виявляється в національному ідеалі. Взагалі під ідеалом розуміємо певний спосіб мислення і відповідно віддзеркалення реальності, включаючи й усвідомлення мети перетворення дійсності. Ідеї не тільки підсумовують досвід попереднього розвитку знання в тій чи іншій галузі, а й є основою для синтезу знань у систему. Вони виконують роль активних евристичних принципів пояснення явищ, пошуку нових шляхів розв'язання проблем. Національну ідею не можна зрозуміти без урахування особливих умов життя народу протягом усієї його історії. Вік української національної ідеї - це вік самої України. З огляду на це національна ідея існує ніби поза історичним часом, наділена статусом вічності. Національна ідея включає прагнення до ідеального самовлаштування нації - в господарській, духовній і культурній сферах, у соціальному устрої. Проте вищим виявом національної ідеї є розуміння політичної мети нації.

Таким чином, нація, як спільнота етнополітична, характеризується високим рівнем консолідації, самоусвідомлення і прагнення до творення власної національної держави. Аналіз категорії «національна ідея» ми розглядаємо з позиції політичної суб'єктності української нації: українська нація постає творцем власної держави, котра використовується нею як інструмент реалізації внутрішньої і зовнішньої політики, що базується на національних інтересах та виходить з них.

В контексті державотворення національна ідея відображає глибинний рівень національної свідомості, сукупність ціннісних настанов нації, спрямування мислення народу, здатність відчувати і діяти співзвучно національним інтересам. Виявляючись як своєрідний духовний стан народу, його менталітет, національна ідея формується залежно від традицій, культури, соціальних структур нації, усього середовища буття людини і водночас сама

впливає на них, існує як «животворна свідомість», як джерело культурно-історичної динаміки нації [29, с. 243]. Національна ідея виступає як внутрішній чинник нації, її життєствердження як дієвого учасника політичного життя. Національна ідея виходить з концепції пріоритету нації, воля якої не ідентична сумі поодиноких воель. Вона означає забезпечення свободи та незалежності.

Тож, реалії сьогодення свідчать, що нині настав якісно новий етап реалізації національної ідеї, який не змінює вектор її розвитку, покладаючи відповідальність на національну державу. Таким чином, «національна ідея» - це система поглядів, ідей, що виникають навколо комплексу питань, пов'язаних з існуванням та розвитком суспільства, нації, всього народу, що проживає у відповідній країні [30, с. 77]; це система поглядів на об'єднання нації навколо спільної мети щодо здобуття державності та подальшого її розвитку [30, с. 38]. Національну ідею, на думку Т.Кригульської, мають чітко сформулювати вчені на рівні теорії, а політики - на рівні програм стратегічного розвитку суспільства, і вона здатна бути конструктивною, аби у подальшому забезпечити процвітання України. Але, слід вирізняти національну ідею, яка віддзеркалює систему поглядів у період становлення нації, і національну ідею розвиненої нації, яка таку державність здобула і розвиває. Національна ідея виступає у суспільстві як узагальнений світоглядно-методологічний принцип, через який культурно-національні здобутки трансформуються у соціальні новації, у політичні реалії - на міцному державотворчому фундаменті [31, с. 69].

У загальному плані національна ідея, на думку О. Киричука, - це духовна першооснова, джерело особистісного розвитку людини; соціально-психологічний механізм інтеграції соціальних груп, етносів, релігійних конфесій, партій, рухів; джерело суспільного поступу того чи іншого етносу, його державотворчої енергії; механізм урівноваження та гармонізації життєдіяльності народів, що населяють певний ландшафтно-кліматичний простір і мають спільну історико-політичну долю, орієнтацію на майбутнє [32, с. 36]. На думку І. Бичко, «важливою рисою української національної ідеї

є не просто її укоріненість у історичному минулому, а й піклування про історичну долю нації, а значить - розуміння суті нерозв'язаних проблем, національних інтересів, прогресу українського народу. Така спрямованість української національної ідеї в майбутнє передбачає усвідомлення необхідної співпраці з іншими народами і націями, що живуть в Україні, з усіма народами світу, уміння знаходити консенсус в розмаїтті національних потреб і інтересів. Адже джерелом національного розвитку українського народу є не тільки суто національні цінності, не тільки внутрішній потенціал саморозвитку, а й обов'язкове - співпраця, співдружність з іншими народами і націями, з усією світовою людністю» [33, с. 126].

Наголошуючи на значенні національної ідеї, можна сказати, що найважливішим з наших завдань, як національної спільноти, було, є і буде: пізнавати себе. М. Драгоманов свого часу писав, що здатність до прогресу - це є властивість переважно людської думки, і ця здатність є домінуючим чинником у внутрішній історії народу [34, с. 10]. Саме таку роль конструктивного ефективного засобу задоволення суспільних потреб сьогоденної України має відігравати українська національна ідея, зважаючи на затягну глибоку духовну кризу, котру переживає наше суспільство. Національна ідея починається з віри і поваги до своєї Батьківщини, до національних морально-духовних традицій і культури і включає намагання збагатити свій народ кращими досягненнями людської цивілізації. Позитивне емоційне ставлення до свого народу і держави - найважливіша складова національної ідеї.

Першим, хто запропонував поняття «українська ідея», був П. Куліш. Він відзначив, що українська ідея - це розуміння людиною належності до свого народу, його культури і віри [35, с. 110]. Пізніше цей термін використовували такі видатні українські мислителі, як М. Драгоманов, С. Рудницький, та інші, але вже у значно ширшому розумінні. Українська національна ідея - це ідея, яка віддзеркалює право нації як політичної спільноти всіх народів України на самовизначення, право на незалежне існування й водночас утверджує націю у

рамках спільності, зміцнює зв'язки зі світовою цивілізацією, сприяє реалізації в житті загальнолюдських цінностей, задовольняє споконвічний потяг українського народу до соціальної справедливості [36, с. 131].

Представники школи етнодержавознавства (Ю. Римаренко, О. Антонюк, І. Варзар, В. Горбатенко) пропонують своє бачення терміну: «Національна ідея - це сукупність ідей, система поглядів на об'єднання націй навколо спільної мети, спрямованої на здобуття державності та подальший її розвиток» [37, с. 166].

Ф. Канак зазначає, що національна ідея перехідної доби виступає одним з найпотужніших інтегративних чинників, зокрема, як гарант державного суверенітету, захисту національного буття. Вчений підкреслює, що національна ідея виявляється у двох формах: державно-політичній і етнокультурній [38, с. 40-48].

Українська національна ідея завжди була нерозривно пов'язана з ідеєю соціальної справедливості. Прагненням досягти справедливого суспільства пронизана спадщина Т. Шевченка, І. Котляревського, І. Франка, Л. Українки, Г. Сковороди та ін. У життєвому ж плані сутність державної ідеології співпадає із змістом національної мети - побудова незалежної держави, конкурентоспроможної у сучасному світі. Таку державну національну ідеологію має кожна країна. Національна ідея - це потужний фактор піднесення економіки країни. Без неї неможливе становлення жодної сучасної держави. Національна ідея сьогодення повинна враховувати історичний досвід розвитку українського народу, особливо за останні 150-200 років, коли в його свідомості сталися значні прогресивні зміни, розвинулися самосвідомість, почуття національної гідності, стало реальністю зростання культури народу. Всі ці якісні зміни яскраво виявилися в останні роки, коли справді загальнонародна боротьба за державну незалежність України, діяльність, пов'язана формуванням у країні громадянського суспільства, стали живими реаліями українського життя. Національна ідея сучасності сприяла виходу України на

терені світового спілкування та на шлях розвитку демократичних держав земної кулі. Ця історична активність української нації має виявитись у тих завданнях, на розв'язання яких національна ідея зорієнтована [39, с.380].

Труднощі втілення української національної ідеї при становленні державного суверенітету в Україні, скоріше, полягають не в політичному спротиві даному процесові, а в тому, що не завершилося формування українського народу як державної нації. Останнє виявляється і в тому, що досі немає єдиного загальнонаціонального погляду на сучасне і майбутнє України, що немає й того, що могло б бути назване й систематизоване як національна ідея.

Необхідно зазначити, що українська національна ідея мала переважно етнічне забарвлення й обґрунтовувала створення держави для української нації. Але, після здобуття Україною незалежності стають більш поширеними погляди на українську національну ідею, як об'єднуючу силу всіх етнонаціональних груп, що мешкають на території України. Отже, українська національна ідея виникає разом з появою на світовій арені самої України і проходить низку етапів розвитку. Вона виступає складним соціально-культурним, політичним феноменом, що слугує інтеграції нації для найефективнішої реалізації завдань українського національного відродження, яке має комплексний характер і є цілісним процесом становлення і розвитку власної національної державності, пробудження національної самосвідомості і гідності, розвитку національної культури й мови, утвердження економічної незалежності. Суть цього феномена полягає в реалізації національної ідеї та втіленні в ній національного інтересу у всіх сферах життєдіяльності нації. Пріоритетом національного відродження є досягнення національної незалежності і побудова української соборної демократичної держави.

Розглядаючи сьогодні інтегративний потенціал української національної ідеї, необхідно відзначити, що вчені на початку 90-х років ХХ сторіччя висловлювали сумніви з приводу: - чи має національна ідея етнічних українців

бути також прийнятною і для не українців - громадян України? Ю. Римаренко відзначав, що національна ідея не сприймається беззастережно в усіх регіонах і не може певною мірою стати всеукраїнською об'єднувальною ідеєю. Їй також шкодить таке трактування певними колами, як «ворожнечі до іноетнічного населення» [40, с. 22].

Висловлюючи думку про неприйнятність української національної ідеї для всіх громадян держави, О. М'ясников пише, що вона не встояла, не маючи гідних суперників, перед спокусою стати основою для всіх і вся - об'єднувальною ідеєю народів України. Її експансія в усі сфери суспільного життя спричинила етнополітичні суперечки та конфлікти в певних регіонах [41, с. 34]. У свою чергу А. Свідзинський підкреслює, що українська національна ідея віддзеркалює формування теорії українського націоналізму [42, с. 7-8], що звичайно не є прийнятним для подальшої генези української політичної нації. Звичайно, що формулювання української національної ідеї такими діячами, як М. Міхновський, Д. Донцов, М. Сціборський під загальним гаслом «Україна для українців» не може об'єднати українське поліетнічне суспільство.

У сучасних умовах, варто акцентувати увагу на тому, що українська національна ідея базується на глибокому усвідомленні належності кожного українця до української національної спільноти, ідентифікації його з цією спільнотою, формуванні уявлень про її типові риси, етнічну територію, мову, уявлення про її історичні та духовні цінності. Отже, для України важливим є формування такої інтегральної доктрини, яка б на основі правильних вихідних принципів та ідеології дозволила об'єднати націю навколо значущих та зрозумілих цілей. Такою ідеєю, яка зможе об'єднати суспільство, виступає національна ідея. Формування національної ідеї в Україні значно гальмується через такі негативні явища як:

- старі стереотипи, які гальмують розвиток суспільства;
- значна політична інфантильність;

– нездатність значної частини громадян до прийняття самостійних рішень;

– невпевненість у майбутньому держави;

– відсутність політичної нації як єдиного феномена.

Розбудова національної ідеї в Україні, на думку дослідників, потребує колективних зусиль, насамперед, представників усіх політичних партій і громадянсько-політичних організацій, релігійних конфесій та представників засобів масової інформації. Національна ідея вимагає широких досліджень з боку соціально-гуманітарних наук, необхідно надати їй державної масштабності та наукової обґрунтованості, сприяти глибокому входженню її в масову свідомість, допомогти їй стати світоглядним стрижнем народів незалежної України. Консолідація українського народу в умовах глобалізації є гострою необхідністю, шлях до якої лежить через встановлення фундаментальних цінностей та відродження історичної основи українського народу. Її вплив проявляється у тому, що держава, об'єднуючи всі території, визначає зовнішні рамки, в яких відбуваються процеси культурної, мовної, економічної інтеграції; обумовлює спільність історичної долі, зокрема, у відносинах з іншими народами; сприяє утвердженню політичного розуміння нації; сприяє формуванню єдиних для нації цінностей, в яких відображені специфічні умови національного розвитку і які є орієнтиром для розв'язання спільних проблем у майбутньому; підтримує розвиток національної культури.

Українська національна ідея є всеохоплюючою і означає державність, суверенітет і соборність та виступає основою функціонування української нації. Суть українсько національної ідеї полягає у відображенні прагнень українського народу щодо економічної, політичної та культурної незалежності та ставлення держави на міжнародній арені в якості самостійного суб'єкта світової політики. Нажаль, але протягом останніх років українська національна ідея стала предметом спекуляцій політичних еліт та лідерів і не може привести до консолідації політичних сил. Для вирішення проблем з якими сьогодні

стикається Україна необхідно щоб суспільство та держава мали об'єднуючу ідею та цінності. Протягом століть такою ідеєю була незалежність, але ця ідея тривала, поки незалежність не стала реальністю. Тож, ідеєю, яка б об'єднала сучасне українське суспільство повинне стати утвердження консолідуючих засад серед суспільства навколо державних інтересів і загальнонаціональної мети щодо соціальної взаємодії та створення якісно нових умов життя.

5.3. Формування національної ідентичності, політичної нації в сучасній Україні як умова збереження та зміцнення державного суверенітету

Сьогодні, в Україні з новою силою постали проблеми національного буття, національної самосвідомості та самоідентифікації кожної особистості, національної гордості, гідності, врешті-решт патріотизму. Досліджуючи соціально-політичні зміни які відбуваються не тільки в сучасному світі але й у середині держави здебільшого необхідно акцентувати увагу на дослідженні категорій «національна ідентичність» та «політичні нація». Сьогодні концептуалізація ідентичності займає одне з центральних місць в арсеналі інструментів політичного аналізу.

Питання щодо дослідження ідентичності вивчається багатьма науковцями. Відомими роботами з цієї проблематики є праці зарубіжних та вітчизняних вчених: Л. Архипенка, А. Богуш, А. Бичка, Ю. Бромля, В. Котельникова, Г. Палія, П. Ситник, О. Шморгун, В. Лизанчука, Е. Сміта, Ю. Хабермаса та інші. Питання розвитку політичної нації та взаємодії громадянського суспільства сьогодні активно обговорюють як зарубіжні, так і українські науковці. Серед зарубіжних вчених: Б. Андерсон, Р. Брюбейкер, Е. Сміт, К. Дойч, П. Бурдьє, Е. Шилз. Серед українських дослідників слід згадати таких науковців, як: І. Варзар, О. Гринів, В. Євтух, Ю. Римаренко, І. Кресіна, А. Колодій, І. Курас, О. Картунов, В. Лісовий, О. Майборода,

Л. Шкляр та інші. Проте, не дивлячись на доволі великий інтерес до даної проблеми, одним із найбільш дискусійних питань сьогодні є саме питання національної ідентичності.

Дослідники виділили наступні складові елементи національної ідентичності:

- усвідомлення своєї належності до історично сформованої території, з якою пов'язані уявлення про «рідний край»;
- загальні уявлення про історію, сьогодення та перспективи розвитку, загальні міфи;
- загальна масова, побутова культура;
- єдине правове поле, однакові юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства;
- спільна мова, традиції та релігія [43, с. 68].

Отже, національну ідентичність можна розглядати як визнання народом самого себе через повагу до рідної історії, традицій, національну культуру, уявлення своїх національних інтересів, ідеалів та цінностей. Також, зазначимо, що поняття національної ідентичності актуалізується у тісному зв'язку із поняттями суверенітету та громадянського суспільства.

Кожен громадянин має суверенне право на життя, на безпеку, а також культурні та соціальні права у тому обсязі, в якому вони не порушують права інших. Основою особистого суверенітету є те, що кожен має право вільно розпоряджатися собою, а також власними фізичними та іншими засобами існування [44, с. 28]. Активним суб'єктом реалізації суверенітету народу є розвинене громадянське суспільство.

Громадянське суспільство виступає як посередник між індивідом і державою, даючи змогу кожному членові суспільства співпрацювати з державою на підставі добровільного об'єднання, зберігаючи при цьому незалежність від політичних структур. У такий спосіб стає можливою інтеграція індивідуальних інтересів та поглядів у загальну мережу людської

взаємодії. Можна стверджувати, що якби політична нація в Україні була сформована, то багато з тих проблем, які заважають розвиватися державі, були б розв'язані [45, с. 206].

Зазначимо, що за час існування незалежної держави в Україні не сформувалася політична нація як єдина ідентифікація. Ідентифікація найчастіше розглядається як процес уподібнення, ототожнення себе або малої групи з кимось або чимось [46, с. 65]. Ідентифікація розглядається науковцями як найважливіший механізм соціалізації, етнізації та виховання особистості, який проявляється у прийнятті індивідом конкретної соціальної ролі, в усвідомленні ним власної групової приналежності, у формуванні у нього певних соціальних установок.

Категорія «політична нація» активно використовувалась ще представниками української політичної думки початку ХХ століття. А саме, В. Старосольським, О. Бочковським, Л. Ребетом та іншими, які активно використовували дане визначення у своїх націологічних студіях [47, с. 139]. Сьогодні в політології існує теорія політичної нації та теорія етнічної нації. На основі цих теорій виникли два фактично різних поняття: «політична нація» і «етнічна нація». Сміслові навантаження поняття «нація» полягає в тому, щоб відрізнити політичне розуміння поняття «нація» від понять етнічного. Коли нація виникає на ґрунті одного або кількох усталених етносів й об'єднується завдяки спільному походженню, то така спільнота називається етнічною нацією. Але, існує ще й суто лінгвістична складність: прикметник, створений від слова «нація», має форму «національний», в даному випадку такий, що відноситься до нації.

Отже, насамперед треба розвести поняття: нація - це суспільно-політична категорія, яка вказує на стосунки народу з певною державою і об'єднує в собі, як певні елементи, громадян цієї держави. Поняття національного вказує на культурні ознаки народу - насамперед мову, релігію, взагалі світосприйняття. Поняття «національне» розглядається переважно в політичному сенсі. У сенсі ж

національного можна використовувати поняття «етнічне», що традиційно міститиме в собі кровні зв'язки і вказуватиме на походження людини з певного етносу, так би мовити, на її природні корені. Таким чином, нація як ціле одночасно є суб'єктом і політичного, і економічного, і правового, і культурного життя. Проблема формування нації - це, насамперед, проблема організації влади та розподілу повноважень у державі, а нація - це спільнота, що виробила відповідні принципи, правила, процедури та ритуали.

Враховуючи вищезазначене, погодимось з О.Дергачовим, що «політична нація - це спільнота, що певним способом виробила принципи, правила, процедури та ритуали розподілу влади, а проблема формування політичної нації є насамперед проблемою організації розподілу влади та владних повноважень між людьми на всіх рівнях суспільного життя» [48, с. 329].

Необхідно зазначити, що уявлення про націю як політичну спільноту почали складатися десь на початку XVII ст. Одним із засновників цієї теорії вважають Г. Гроція, який виклав деякі положення даної теорії в своїй роботі «Закон війни і миру». Наступні покоління західних вчених внесли чимало доповнень і уточнень до політичної теорії нації. Ю. Римаренко відзначає, що основними характерними рисами нації, за твердженням британських вчених, є наступні:

- підпорядкування всіх її членів єдиному урядові;
- проживання на одній території;
- спільна мова, література, звичаї;
- спільне походження та історія;
- окремий національний характер;
- спільна релігія;
- спільні інтереси;
- спільні почуття або воля, яка повинна бути специфічно «національною» за своїм характером;
- шанобливі стосунки між людьми, котрі належать до однієї нації;

- відданість єдиному цілому;
- почуття гордощів щодо досягнень та смутку щодо невдач національної політики;
- зневага або ворожість до інших національностей [37, с. 132-133].

Концепт «політична нація» був добре відомий вже представникам української політичної думки початку ХХ століття. В ідеалі політична нація може бути представлена як динамічна система етносів, національних меншин та етнічних груп, які співіснують і взаємодіють у межах територіальної політиї, усвідомлюють спільність своїх цілей, завдань та інтересів і відрізняють себе від інших аналогічних систем.

Головною особливістю теорії «політичної нації», на думку В. Андрющенко, є те, що вона має власну державу або прагне реалізувати своє право на самовизначення і змагається за її утворення чи відродження [49, с. 27]. Проте останнім часом до націй почали відносити і ті народи, які вели і ведуть боротьбу за створення власної держави. Г. Сетон-Уотсон вважає, що політична нація - це спільнота, яка на додаток культурних уз має також правову державну структуру [50, с. 83]. Існує також, державна концепція політичної нації, за якою поняття «представник нації» ототожнюється з поняттям «громадянин суверенної держави» [51, с. 32]. Ю. Куць вважає, що у формуванні політичної нації велику роль відіграло усвідомлення суспільством своїх соціально-економічних та національних прав у єдності [52, с. 58].

Так, категорія «політична нація» може розглядатися як система етносів, національних меншин та етнічних груп, які співіснують і взаємодіють у межах певної території, усвідомлюючи спільні цілі, завдання та інтереси відрізняючи себе від інших подібних систем. Українська «політична нація» означає поліетнічну громадянську спільноту, яка виникає на основі української та історико-політичної визначеності.

Сьогодні в Україні поняття «українська політична нація» є досить популярним як синонім поняття «народ України». Поняття «українська політична нація» відображає реальну історичну ситуацію в державі, де поряд з українцями є й інші досить великі етнічні групи. Однак, як зазначив С. Кульчинський, термін «нація» має два значення. Важливо віддати перевагу тому з них, яке стало загальноприйнятим у цивілізованому світі, - співдружність людей різних національностей в одній державі [53, с. 22]. Дехто з дослідників вважає, що за певних умов поліетнічність, яка спостерігається в Україні, може зашкодити формуванню єдиної національної самосвідомості. За цих умов тільки продумана, розрахована на перспективу етнічна політика, що має втілюватися у тісному взаємозв'язку з іншими аспектами зовнішньої та внутрішньої політики держави, може бути надійною гарантією від можливих потрясінь [54, с. 892]. Українська держава, яка сьогодні стикається з великою кількістю проблем, не може забувати про єдність, тому державна влада повинна зробити все можливе для забезпечення національної консолідації [55, с. 36]. Насамперед, слід позбавити, народи які проживають на її території, відчуття, нібито вони проживають у «чужій державі» та активно залучати усіх мешканців до життя спільноти, що підвищує добробут суспільства і посилює інтеграцію.

Отже, співіснування етнічних одиниць різного таксону в межах єдиної держави обумовлює їх інтегрованість та інкорпорованість до різноманітних систем суспільства. Етнічний ренесанс, який настав після здобуття Україною незалежності, посилив увагу до традицій, звичаїв, історико-культурних цінностей як титульної нації, так і інших народностей, що мешкають на території України. В українських реаліях сьогодення концептуальна модель націєтворення демонструє процес походження та формування української політичної нації як процес плідної взаємодії української національної ідеї, громадянського суспільства і соціальної держави. Спостерігаємо позитивну динаміку розвитку українського суспільства в контексті націєтворення, а саме є відчутним якісні зміни ціннісних орієнтацій українського соціуму. Нинішній етап розвитку громадянського суспільства створює необхідні умови для функціонування

та розвитку української політичної нації. А саме, функціонал розвитку української політичної нації нині є зосередженим на питаннях єднання громадян довкола спільного соціального питання. Формула динамічного розвитку сучасної політичної нації виглядає як органічне поєднання досконалих механізмів етнокультурного відтворення та вирішення соціально-політичних питань.

Особливість національної ідентичності полягає у тому, що вона постійно змінюється з кожним новим поколінням і залежить від політичних, економічних, соціальних, культурних та інших факторів. Формування системи цінностей українців та їх ідентичності відбувається у складних суспільно-політичних умовах, що характеризуються гібридним миром, тривалою економічною кризою, політичною нестабільністю.

Сьогодні великий вплив на формування національної ідентичності має саме розвиток сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Збільшення обсягу інформації впливає на руйнування національної ідентичності з одного боку, а з іншого, відбувається зростання національної самосвідомості. Інформаційні чинники мають чималий вплив на свідомість суспільства і, тим більше на формування ідентичності.

Специфіка положення України, сьогодні, полягає в тому, що в даний час перед нашим суспільством стоять задачі вирішення яких традиційно пов'язано із зміцненням національної держави. Сприймавши цінність національного, українське суспільство розривається між потребою і необхідністю адаптації до «постмодерних», глобальних тенденцій світового розвитку. У результаті, порушується єдність національних і цивілізаційних компонентів української ідентичності. Від того, яким образом і коли воно буде відновлено, багато в чому залежать перспективи української національної держави і стійкого економічного розвитку. Тому відстоювання інтересів України як держави та проблема національної самоідентифікації – ключова для українського суспільства. Це проблема консолідуючого начала, яка б організувала систему цілісних орієнтацій суспільства.

Формування ідентичності в сучасному світі відбувається під впливом інформаційно-комунікативних чинників, що в свою чергу впливає на зміну світогляду людини та суспільства в цілому. Таким чином, розвиток інформаційних технологій призводить як до позитивних так і негативних наслідків. Під впливом інформаційних потоків руйнується стійка ідентифікація з нацією і державою. Також, зазначимо, що в умовах перетворень суспільства глобального характеру зникають інформаційні кордони. Масова свідомість, світогляд, культурна ідентичність стають усе більше доступними для негативного зовнішнього інформаційного впливу.

Реалії сьогодення свідчать, що інформаційно-комунікативний складник сучасного суспільства має маніпулятивний характер. Р. Поліщук, зазначає, «що сучасні інформаційні комунікації здатні керувати свідомістю людей та навіть змінювати ідентифікаційні коди, які є системоутворюючими чинниками формування суб'єктивної реальності та життєдіяльності індивіда, його ціннісних налаштувань» [56, с. 275].

Як зазначає В. Малахов, «незалежно від різних теоретичних поглядів на роль сучасної інформаційно-комунікативного середовища, в останній третині ХХ ст. і на початку ХХІ ст. були зафіксовані два принципових моменти - коммодіфікація і медіалізація. В рамках процесу коммодіфікації світ постає як глобальний супермаркет, виникає масове культурне виробництво, орієнтоване на максимально широкий культурний ринок, найчастіше ігнорує специфіку національної культури. Процес медіалізації пов'язаний з уявленням про те, що сучасні мас-медіа не тільки відображають суспільну реальність, скільки самі є цією реальністю. Медіалізація соціально-культурної сфери означає визнання провідної ролі ЗМІ у визначенні змісту медійного простору» [57, с. 52]. Зазначені процеси складно розглядати з точки зору «негативних» чи «позитивних» аспектів їх впливу на суспільство. Активне впровадження в соціальне життя інформаційних технологій, постійне вдосконалення та

збільшення числа нових технологічних рішень привели до кардинальних змін не тільки суспільства, а й свідомості людини.

Сьогодні зростає кількість активних високоосвічених, компетентних людей, які мають навички організації та самоорганізації, які у соціальній взаємодії можуть самостійно розуміти шляхи реалізації власних інтересів та інтересів інших громадян, спільноти та суспільства в цілому. За допомогою засобів масової інформації відбуваються зміни які впливають на формування громадської думки, а отже вони виступають суб'єктом, який впливає на формування політичної свідомості, створюючи у суспільства образи, які в подальшому закріплюються в політичній культурі [58, с. 48].

У цій ситуації, як зазначає Н. Антонова, ідентичність зазнає змін і набуває множинні відтінки. Множинність ідентичностей, пережитих людиною, ставить питання про межі його ідентифікаційної матриці. З одного боку, різноманіття ідентичностей розширює соціальні зв'язку індивіда, виступає механізмом формування адаптаційного потенціалу. Можна стверджувати, що чим більше ідентичностей у людини, тим більш різноманітною стає його життя. З іншого боку, породження в глобалізованому світі множинної ідентичності веде до появи її гібридних форм [59]. Зміни у формуванні ідентичності особистості пов'язують з процесом змішання культур або глобалізацією. Тож зазначимо, що події які сьогодні відбуваються в державі послаблюють українську ідентичність створюючи ряд загроз національній безпеці країни, що: генерує сепаратизм, актуалізує ідеї федералізації, стимулює прагнення сусідніх держав побудувати в Україні свої національні автономії [55, с. 32].

Історично поняття ідентичності є однією з важливих характеристик людського буття, і спроби її осягнення в співвіднесеності з природою, суспільством або абсолютом завжди були присутні в філософських роздумах різних мислителів. Описати предмет дослідження можна через встановлення його належності до певного цілого. У понятті ідентичності виражається якісна визначеність і приналежність людини до групи, суспільству та нації [60, с. 125].

Як зазначає М. Степико, «Сучасна українська ідентичність постає у нових культурних та геополітичних смислах, які є однаково прийнятними для всіх громадян країни, незалежно від їхньої етнічної приналежності. Сьогодні ідентичність «українець» визначається, перш за все, ціннісними, а не етнічними чи етнокультурними критеріями. Українська ідентичність є визначальною засадою легітимізації факту існування української держави-нації та має забезпечити появу в нашій державі загальноукраїнських смислів, значень, світоглядної парадигми, цілісності культурного простору, - усього того, що об'єднується концептом «ідентичність»» [61]. Е. Сміт, зазначає, що «Концепції національної ідентичності та держави пов'язані з огляду на спільний для них зв'язок з історичною територією, а в демократичних державах - зі спрямованістю на суверенітет народу» [62, с. 87]. Тому такий погляд на національну ідентичність сприятиме формуванню в Україні справді сучасної нації, нації громадян, які пов'язані не лише зі своєю історією, традиціями та походженням, але повністю є суб'єктами управління державою.

Таким чином, підводячи підсумок зазначимо, що формування національної ідентичності та політичної нації в сучасній Україні виступають основною умовою збереження та зміцнення державного суверенітету. На національному рівні ідентичність має інтеграційні зв'язки з суверенітетом через громадянську складову, без якої важко уявити існування сучасної нації. Втрата національної ідентичності призводить до розпаду системи цінностей, деградації та дезінтеграції суспільства. Спільна ідентифікація українського суспільства, в процесі якої проходить конструювання кордонів ідентичності, залежить від багатьох чинників. Становлення «свого» відбувається завжди на кордоні з «іншим» і принципово не завершено. Співвіднесеність з чимось іншим, існуючим самим по собі, і затребуваність цим іншим є необхідним моментом розуміння суті даного феномена. В основу державної політики формування національної ідентичності має бути покладена ідея незалежності, суверенітету та територіальної цілісності Української держави.

5.4. Порухення територіальної цілісності України та можливості її відновлення

Реалії сьогодення свідчать, що проблема щодо порушення територіальної цілісності державних кордонів України, потребує якісно нових наукових підходів щодо питання концептуального розвитку територіальної цілісності, територіального ладу, недоторканості території, удосконалення законодавчого регулювання захисту та охорони державного кордону України та відповідних гарантій забезпечення.

Анексія (окупація) АР Криму та агресія у східних регіонах України здійснювались і здійснюються Росією через комплексне використання регулярних підрозділів ЗС РФ, економічний тиск, пропагандистську кампанію, дипломатичне блокування правових механізмів міжнародних організацій по врегулюванню конфлікту і т.п. Саме дії РФ в Україні додали важливі визначальні методики до дискусій з проблематики «гібридної війни» [63, с. 27].

Посягання на територіальну цілісність української держави і її недоторканість засвідчили підвищену суспільну небезпеку та тяжкі наслідки. Територіальна цілісність як сукупність суверенної території держави в межах її кордону, по суті, виступає гарантією верховенства держави, її суверенності та державності загалом [64, с. 38].

При цьому, зміни які відбуваються в даний час, під впливом процесів трансформації суспільного розвитку настільки фундаментальні і глобальні, що, крім позитивного впливу, несуть з собою серйозні проблеми, загрози і ризики [61]. Однією з таких загроз є гібридна війна. Сьогодні гібридні війни, стають найпоширенішим засобом досягнення цілей у внутрішній та зовнішній політиці. Традиційний засіб війни нового суспільства - спотворення дійсності задля пропагандистських цілей.

Конфлікт між Україною та Росією дає підстави вважати, що гібридна війна - це комбінація традиційних та нетрадиційних методів ведення війни

[65, с. 162], які включають використання сил спеціального призначення, нерегулярних збройних формувань, підтримку внутрішніх заворушень та сепаратистських рухів, інформаційну війну та пропаганду, дипломатичні заходи, кібератаки та економічний тиск. Дехто з сучасних дослідників, зазначають, що «гібридна війна» є фазою ескалації збройного конфлікту, а не окремим різновидом війни, а збройна агресія передусім спрямована проти демократичних цінностей, її мета - «деморалізувати громадян, підірвати їхню лояльність, посіяти серед них зневіру й паніку, спричинивши у такий спосіб розлад та руйнацію всіх соціальних інституцій, в тому числі інституції державності» [66, с. 19].

Таким чином, зазначимо, що гібридна війна - це війна, основним інструментом якої є створення державою-агресором в державі, обраній для агресії, внутрішніх протиріч та конфліктів з подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії, які звичайно досягаються звичайною війною. При цьому, держава-агресор, спонукавши і розв'язавши військовий конфлікт, усіма засобами намагається залишитися публічно непричетною до нього. Характерним для гібридних воєн є те, що на відміну від попередніх типів воєн вони стають не менш важливими, ніж суто військові методи здійснення складних політичних, економічних, інформаційних та інші невійськових заходів.

Метою гібридних війн є якісні зміни традиційного культурного і духовного життя, порушення спадкоємності національних ідеалів і цінностей, демонтаж історичної пам'яті. Постійний інформаційний тиск дає змогу маніпулювати свідомістю суспільства, що призводить до руйнування ідейного опору, типу і стилю управління, підміни національних інтересів і цілей державного розвитку [67, с. 27].

Сучасна «гібридна» війна проти України, не є новим явищем. На думку українських істориків, майже всі інструменти гібридної війни (спроба закріпити свій вплив в Україні через підтримку лояльних українських політичних кіл, внутрішньополітичний розкол українського суспільства через пропаганду,

відкрите військове втручання, спроби представити агресію як внутрішній громадянський конфлікт) більшовики використали проти Української Народної Республіки ще у XVIII ст. під час Української революції 1917-1921 років [68].

Війна на Донбасі є особливо цікавою з дослідницької точки зору, оскільки ні Україна, ні будь-яка інша країна не оголошували стану війни. Багато з сучасних конфліктів, ймовірно, є результатом регіональної боротьби з урядами, які конфліктують з неурядовими акторами, які працюють із сторонніми акторами. Гібридні війни становлять особливу загрозу для суверенної влади через відсутність територіального управління та засобів для вирішення таких питань, як розмиті лінії фронту або дружні / ворожі регіони; незрозумілість політико-стратегічних цілей та нової тактики, спрямованої на послаблення урядів та державних інституцій, а не на прями бойові дії.

З огляду на характер явища гібридної війни, Україні потрібно зосередитись на розробці нетрадиційних методів як складових військових дій для забезпечення системи національної безпеки. Кібернетика, інформаційні технології, економіка та пропаганди також повинні розглядатися як джерела «гібридної війни», а для захисту від цієї загрози необхідно створити відповідні системи. Водночас, для того, щоб визначити найбільш ефективний спосіб створення оборонної системи, необхідно усвідомити слабкі місця держави, проти якої буде застосовуватися або вже застосовується гібридна війна.

Перш за все необхідно усвідомити, що «гібридна» війна - це загроза нового типу XXI ст., яка стосується переважно слабких, некомпетентних країн, котрі не здатні самостійно вирішувати внутрішньополітичні проблеми, що призводить до дисбалансу та кризових явищ, і як результат не спроможність протистояти державі-агресору. Основною причиною деструктивних явищ які відбуваються сьогодні в Україні, як в середині держави так і за їх межами, та призводять до війни є сфера політики та політичних конфліктів, які є результатом тривалої еволюції уявлень про конфлікти у суспільному житті. Політичний конфлікт може мати як негативні, так і позитивні функції. Одна

з його негативних функцій полягає в тому, що в процесі розвитку і посилення боротьби за владу може бути реалізована політична система, в якій політичні сили конкурують, тобто ситуація може бути дестабілізована. Його основні риси - масштабні політичні перевороти та інші форми політичних конфліктів. Позитивна функція - проявляється в інформуванні громадськості про те, що конфлікт глибоко дозрів всередині політичної системи, і протиріччя і структури розбіжностей з боку окремих осіб та груп допомагають долати їх [69, с. 148].

В Україні існують проблеми, які обумовлені незавершеністю процесу політичної модернізації:

- політична опозиція - через невизначений правовий статус та незавершений процес інституціоналізації;
- політична еліта - у зв'язку з проблемами політичної конкуренції;
- правоохоронні органи - через конфлікти, пов'язані з дублюванням повноважень та функцій;
- політична влада - через незавершений процес децентралізації влади;
- інститут виборів, який все ще здатний знайти оптимальну модель виборчої системи.

В. Бусленко наголошує на суперечливості відносин між владою та опозицією в Україні. Причиною цього є, по-перше, суперечливість самої опозиції, оскільки, з одного боку, вона не існує без влади, з іншого боку, певною мірою їй протистоїть. По-друге, необхідно враховувати звуження політико-правового поля опозиції, виведення її на периферію політичного життя шляхом мінімізації впливу на діяльність держави. За таких обставин опозиція часто вдається до неконструктивної критики виконавчої влади, не пропонуючи власної альтернативи [70]. Дійсно, нинішній етап інституціоналізації політичної опозиції досі не має у своєму порядку денному певного набору інструментів та механізмів політичної боротьби та захисту групових інтересів, який можна було б регулювати як у Верховній Раді, так і на законодавчому рівні.

Сучасні дослідники також зазначають, що існують такі суперечливі фактори, які лежать поза політичними інститутами та владою. Варто згадати ціннісні, інформаційні та етнонаціональні аспекти, що ведуть не лише до внутрішнього, а й до міжнародного протистояння. Таким чином, конфлікти цінностей та розбіжності в політичних ідеалах відбувались в Україні в період відходу від радянської моделі правління. Старші покоління не сприймали нововведень керівництва держави, а молоді покоління демонстрували обгортку сучасного управління, часто підмінюючи поняття або сприяючи соціальній діяльності, такій як «декомунізація». Інформаційні фактори пов'язані з недостатньою інформацією населення про зміни та політичні процеси в країні. Неінформоване суспільство є більш конфліктним через домінування маніпулятивного впливу. Експерти пояснюють цей аспект, наприклад, повільними темпами реформи децентралізації з точки зору створення єдиних територіальних громад. Обмеженість інформаційних каналів та низький рівень охоплення аудиторії призвели до того, що в деяких регіонах відсоток об'єднаних територій у громаді не досягав 10 % [71, с. 29].

З огляду на приклади конфліктів у політичній системі сучасної України, очевидно, що однією з основних передумов виникнення та перебігу політичних конфліктів та суперечок є, з одного боку, відсутність каналів комунікації між різними політичними інституціями, з іншого боку, відсутність ініціативи та незацікавленість, пошук цих каналів. Система стримувань та противаг, яка повинна забезпечити баланс повноважень та компетенцій державних установ, також вимагає законодавчого регулювання.

Тобто джерело конфліктності, в порівнянні з іншими сферами суспільного життя, криється в самій природі політичних відносин як відносин влади, заснованих на пануванні одних і підпорядкуванні інших, на переважанні одних людей та їх інтересів над іншими, що загрожує зіткненнями і протиборством. В будь-якому суспільстві політичні відносини містять суперечності, оскільки суспільство складається із різних соціальних груп,

владних інститутів, індивідів із своїми інтересами. Тому приймаючи до уваги сучасний стан України саме подальше проведення успішних інтеграційних перетворень може призвести до оздоровлення політичної системи та, як наслідок вирішення накопичених соціальних політичних та економічних проблем.

Війна проти України носить світоглядний, цивілізаційний характер та має за мету підкорити свідомість населення та сформувати за допомогою інформаційних ресурсів певний світогляд. Основним аспектом гібридної війни є поєднання та застосування терористичного, кримінального та військового насильства для досягнення політичних цілей, якими часто є бажання знищити легітимність, довіру та авторитет державних службовців. Але водночас вирішальна роль для успіху гібридної стратегії відіграють не військові, а гуманітарні, економічні, політичні та інформаційні фактори. Важливою частиною такої форми політичного насилля є використання цивільної інфраструктури та інформаційних каналів комунікації для маніпулювання суспільною думкою і забезпечення підтримки місцевого населення.

Політичне маніпулювання можна віднести до керованого, зовнішнього впливу політичної системи. Це приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей з метою примусити їх діяти або не діяти в інтересах маніпуляторів, нав'язування волі маніпулятора в формі прихованого впливу [72, с. 14]. Фактор маніпулювання свідомістю активно використовується з метою впливу на нього через засоби масової інформації, різного роду інформаційні ресурси, які є потужним засобом впливу на суспільство. Г. Лебон зазначав, що для того, щоб сформувати масу, а відтак вплинути на громадську думку, вже не потрібен безпосередній контакт між великою кількістю людей, оскільки тисячі громадян можуть водночас потрапляти під вплив подій загальнонаціонального масштабу, піддаватися доволі сильним емоціям, і їхня індивідуальна психологія трансформується в масову психологію, оскільки розрізнені індивіди загалом набувають за таких умов рис натовпу.

Сьогодні маніпулювання особистістю, використання різноманітних засобів і технологій для інформаційно-психологічного впливу на людей стало досить поширеним явищем у повсякденному житті, економічній конкуренції та політичній боротьбі. Серед засобів спеціалізованого впливу політичною маніпуляцією на маси використовуються штучно створені й нав'язані масам іміджі, мовні формули й штампи, стереотипи поведінки, готові відповіді на питання. Засоби масової комунікації в процесі політичної маніпуляції мають на меті сформувати уніфіковані й зумисне спрощені, зведені до стандартів масової свідомості уявлення про буття, які не виходять на рівень теоретичної рефлексії» [73]. Це стимулює широке та інтенсивне використання маніпулятивних засобів та технологій для впливу на людей. Сучасний етап розвитку не тільки не зменшив, а й посилив тенденцію використання новітніх технологій для інформаційного впливу маніпулятивного характеру на психіку народу в політичній боротьбі.

Слід також зазначити, що маніпулятивні технології засобів масової інформації є важливим інструментом впливу на свідомість як особистості, так і суспільства в цілому. Ефективність маніпулятивного впливу залежить від правильного вибору інформаційного повідомлення, а також від комунікаційних каналів, які використовуються для його поширення. Щодо політичного маніпулювання громадською думкою, то це серйозна загроза як основним засадам демократичного суспільства, так і персональній інформаційно-психологічній безпеці громадян. Завдяки засобам масової інформації створюються та ефективно використовуються різноманітні образи, образи, стереотипи поведінки тощо. як елементи політичної маніпуляції. Таким чином, політичні маніпуляції в сучасному інформаційному суспільстві формуються під впливом розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

Сучасні наукові досягнення в цій галузі впливають на абсолютно всі процеси суспільного життя, починаючи від президентських виборів і закінчуючи всілякими політичними публікаціями в Інтернеті. У сучасній політичній

практиці існують різноманітні засоби маніпуляції, метою яких є прихований вплив на свідомість. До таких каналів належать переважно засоби масової інформації та публічні виступи політиків. Інтернет сьогодні є найпопулярнішим. Більшість політичних лідерів використовують власні соціальні мережі в Інтернеті для досягнення як власних, так і державних цілей. Формування в суспільстві певних уявлень про певні посади. Деякі вважають, що Інтернет проявляється як носій інформації, оскільки він здатний поширювати інформацію до необмеженої кількості одержувачів. Інші вважають, що Інтернет складається з багатьох веб-сторінок, кожна зі своєю аудиторією, і тому Інтернет є засобом групового спілкування. Таким чином, можна сказати, що сьогодні завдяки Інтернету політичні процеси мають нове значення, що зумовлено появою нових учасників громадянського суспільства - мережевої (інформаційної) спільноти. Дослідники вважають, що Інтернет сьогодні є загрозою. Тому що, на відміну від класичного підходу, результат не завжди очевидний. Перш за все, Інтернет створює середовище для залучення більшої кількості людей до соціальної діяльності. У сучасному політичному середовищі за допомогою соціальних мереж, блогів, форумів, які використовуються для агітації та пропаганди, здійснюється маніпуляція суспільною свідомістю. Таким чином, використання сучасних інформаційних технологій дозволяє підвищити ефективність діяльності політичних суб'єктів за рахунок можливості перенесення певної частини організаційної діяльності в Інтернет.

Отже, використання маніпулятивного впливу в інформаційно-комунікаційних процесах сучасного суспільства досягло таких масштабів, що може загрожувати інформаційно-психологічній безпеці особистості та суспільства в цілому. Сучасний етап розвитку не тільки не зменшив, а й посилив тенденцію використання новітніх технологій для інформаційного впливу маніпулятивного характеру на психіку народу в політичній боротьбі. Масштабне використання маніпулятивного впливу в комунікативних процесах дезорієнтує населення, викликає психоемоційну та соціальну напругу, що не

дозволяє адекватно сприймати соціально-економічну та соціально-політичну ситуацію та діяльність політичних суб'єктів, у тому числі вищих органів влади. Це в свою чергу посилює дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації та призводить до деструктивних явищ, які дезінтегрують сучасне суспільство.

Таким чином, політичні маніпуляції можуть бути зумовлені контрольованим зовнішнім впливом політичної системи. Це прихований контроль політичної свідомості та поведінки людей з метою змусити їх діяти чи не діяти в інтересах маніпуляторів, нав'язування волі маніпулятора у формі прихованого впливу. Метою політичних маніпуляцій є отримання, реалізація та утримання влади. Засоби політичного маніпулювання ґрунтуються на створенні та впровадженні в масову свідомість соціальних міфів та ідей. Варто зазначити, що політичні маніпуляції служать не лише для отримання підтримки суспільства під час виборів чи соціальних потрясінь, а й для повсякденного функціонування суспільства. Сьогодні існує велика кількість засобів впливу на свідомість суспільства, наприклад зниження рівня доступу звичайних людей до інформації; навмисне приховування інформації для зниження рівня довіри до дефекту держави; надання інформації з точки зору, яка не дозволяє її сприймати та аналізувати; маркування, що дозволяє скомпрометувати певних політиків та їхні ідеї без доказів.

Тож, ефективним засобом протидії «гібридним» загрозам є перш за все захист інформаційного простору держави та побудова ефективних державних інституцій, здатних гарантувати безпеку, права і свободи громадян і представ інтереси суспільства.

5.5. Захист інформаційного простору держави в умовах інформаційної війни

Реалії сьогодення свідчать, що ведення гібридних війн та збільшення інформаційного тиску, підриває основи національної безпеки. Сучасне

суспільство формується під інформаційним впливом та швидко зростаючими технологічними можливостями сучасних інформаційних систем, які мають безпосередній вплив на політику, господарсько-економічне життя, духовно-ідеологічну сферу - змінюючи свідомість людей, що призводить до виникнення низки нових загроз як світовому так і національному розвитку. Тож, з розвитком сучасних інформаційних технологій зросли загрози інформаційній безпеці, і виникла проблема відносно забезпечення інформаційної безпеки як національних так і міжнародних інтересів. Таким чином, ключове місце в забезпеченні інтересів суспільства «нового» типу тобто інформаційного суспільства, посідає інформаційна безпека, яка тісно пов'язана з проблемами щодо забезпечення як особистісної безпеки, так і соціуму в цілому.

Дослідженням проблем, пов'язаних з інформаційними процесами займаються такі видатні науковці, як: Н. Волковський, С. Жук, В. Косєвцов, А. Кузьменко, О. Кіндратець, В. Ліпкан, О. Литвиненко, І. Лук'янець, В. Остроухов, П. Панарін, В. Петрик, Г. Почепцов, П. Прибутько, М. Присяжнюк, А. Рось, В. Толубко, М. Требін та ін. Вивченням особливостей державної інформаційної політики в сучасних умовах, займаються такі зарубіжні та українські дослідники як: Ф. Барнета, С. Джерджа, М. Лібікі, А. Манойла, Т. Ніколаєва, М. Недопитанський, Ю. Ноев, А. Петренко, С. Телешун, Д. Фролова, В. Хатчінсон та багато інших.

Також, зазначимо, що дослідженням інформаційного суспільства, займаються такі вчені як: І. Арістова, В. Данильян, О. Дзюбань, В. Ільганаєва, В. Ліпкан, А. Марущак, А. Новицького та ін. Суспільство «нового» типу яке розвивається в інформаційних умовах, розглядали В. Бебик, А. Руднева, В. Цимбалюк, В. Воронкова та ін. Щодо питань забезпечення інформаційної безпеки, то вивченням даної проблеми займалися В. Білик, В. Бінько, К. Бурич, А. Гуровський, А. Данільян, А. Дзюбань, В. Пархоменко, Д. Дмитрієв, І. Єфименко, Б. Коган, П. Косач, Р. Костенко, В. Ліпкан, О. Палій, Р. Погорецький та ін. Дані науковці зазначають, що сучасне українське суспільство опинилося

у стані інформаційної війни. Розвиток сучасних інформаційних технологій має величезний та значний вплив на людську свідомість. Інформація має не тільки позитивні наслідки для людини але й має і негативний вплив.

Під впливом інформаційно-комунікаційних потоків інформації відбувається створення глобальної інформаційної інфраструктури, що забезпечує ефективний інформаційний вплив людей та доступ до інформації.

Інформація є механізмом, що забезпечує цілеспрямовані дії суб'єктів, а її накопичення дозволяє здійснювати корекцію поведінки суб'єктів та інститутів влади. За допомогою інформації можна дезорієнтувати людей, впливати на політичну діяльність та маніпулювати людською свідомістю. При цьому, зміни які відбуваються в даний час, під впливом інформаційних комунікацій, окрім позитивного впливу, несуть з собою серйозні проблеми. Сучасне суспільство живе в інформаційному світі, під впливом великої кількості інформації, яка постійно змінюється, впливаючи на свідомість та уявлення людей. Виступаючи складовою частиною всієї людської діяльності інформація здійснює повсюдний вплив на всі сфери життєдіяльності людини.

Перетворення будь якої інформації в ресурс стратегічного значення забезпечує можливості для розвитку інформаційного суспільства, що також, сприяє становленню та розвитку нових економічних і політичних відносин. Ефективність такого впливу залежить від правильного вибору комунікативних стратегій та засобів їх реалізації. Тож, зазначимо, що комунікації в сучасному суспільстві розуміють як передачу різноманітних даних та повідомлень, які мають безпосередній інформаційний вплив і психологічний примус. Щодо сучасного політичного процесу, то він безумовно характеризується використанням різноманітних форм впливу, і найбільш поширеним є саме маніпулювання свідомістю. В сучасному світі у влади немає інших засобів впливу, крім комунікативних. Комунікація може бути різною за формою: міжособистісною, здійснюватися за допомогою якогось індивідуального засобу чи масовою. Також вербальною і невербальною. Вербальна комунікація - це

наше звичне використання мови. До невербальної належать міміка, жестикуляція, зовнішній вигляд. Також, комунікація буває усною і письмовою, формальною і неформальною [74, с. 14].

Здійснення комунікацій у складних соціальних системах - це процес, необхідний для будь-якої управлінської дії, тому важливим є моделювання інформаційного процесу. Як зазначає Є.Бистрицький, «в сучасній масовій комунікації спостерігається критичне ставлення до випадків викривлення прийнятих мовних норм правопису та, особливо, до хибної логіки - до порушення формальної логіки в побудові комунікативного висловлювання» [75, с. 55].

Знання та інформація, що об'єднані та передаються через мережу, прискорюють розвиток технологій у всіх наукомістких галузях, що раніше відбувалося повільно через тривалу обробку великих масивів даних для отримання нових результатів. Як зазначає Ю. Максименко: «Становлення інформаційного суспільства має як безсумнівні позитивні, так і певні негативні наслідки. З одного боку, пришвидшилася передача інформації значного обсягу, прискорила її обробка та впровадження. З іншого - серйозне занепокоєння викликає поширення фактів протизаконного збору і використання інформації, несанкціонованого доступу до інформаційних ресурсів, незаконного копіювання інформації в електронних системах, викрадення інформації з бібліотек, архівів, банків та баз даних, порушення технологій обробки інформації, запуску програм-вірусів, знищення та модифікація даних у інформаційних системах, перехоплення інформації в технічних каналах її витоку, маніпулювання суспільною та індивідуальною свідомістю тощо» [76, с. 3]. Таким чином, саме інформаційне середовище здебільшого спричиняє загрози національній безпеці в різних сферах діяльності.

Звертаючись до визначення терміну «інформаційна безпека», слід визнати, що у науковій літературі відсутня єдина думка щодо його змісту. Так, Ю. Коваленко, зазначає, що «Інформаційна безпека» - це стан захищеності

систем обробки і зберігання даних, при якому забезпечено конфіденційність, доступність і цілісність інформації, використання й розвиток в інтересах громадян або комплекс заходів, спрямованих на забезпечення захищеності інформації особи, суспільства і держави від несанкціонованого доступу, використання, оприлюднення, руйнування, внесення змін, ознайомлення, перевірки запису чи знищення (у цьому значенні частіше використовують термін «захист інформації») [77, с. 123].

Дещо інше визначення даної категорії ми можемо знайти в економічній енциклопедії, а саме: Інформаційна безпека це стан захищеності потреб особи, суспільства та держави в інформації незалежно від внутрішніх і зовнішніх загроз [78, с. 36]. Р.Костецький зазначає, що поняття «інформаційної безпеки» можна розглядати у декількох ракурсах. По-перше, це стан захищеності інформаційного середовища суспільства, який забезпечує його формування, використання й розвиток в інтересах громадян, організацій, держави. По-друге, «інформаційна безпека» - це стан захищеності потреб в інформації особи, суспільства й держави, при якому забезпечується їхнє існування та прогресивний розвиток незалежно від наявності внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз [79].

О. Сорокін, вбачає в інформаційній безпеці певний «стан захищеності особистості, суспільства, держави від інформації, що носить шкідливий або протиправний характер, від інформації, що надає негативний вплив на свідомість особистості, перешкоджає сталому розвитку особистості, суспільства і держави. [80, с. 18]. Д. Дубов під інформаційною безпекою України розуміє «стан захищеності її національних інтересів в інформаційній сфері, що визначаються сукупністю збалансованих інтересів особистості, суспільства і держави» [81, с. 20]. Щодо інформаційної безпеки України, то на думку А. Шубіна, вона «складається із сукупності збалансованих інтересів особистості, суспільства і держави із приводу захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз, що відповідає принципу забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері» [82, с. 27].

Таким чином, інформаційну безпеку можна розглядати як сукупність засобів забезпечення інформаційного суверенітету України, захисту держави та її громадян від зовнішніх і внутрішніх інформаційних загроз. Вона виступає складовою загальної безпеки та стрімко розвивається як у всьому світі, так і в Україні, глобальна інформатизація охоплює всі сфери держави - економічну, військову, політичну, промислову та інші.

Правову основу інформаційної безпеки становлять Конституція України, Закон України «Про основи національної безпеки України»; Закон України «Про інформацію»; Закон України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України»; Закон України «Про державну таємницю»; Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» та інші. Крім того, в межах даної проблематики чинними є два стратегічних документи: Стратегія національної безпеки України та Доктрина інформаційної безпеки України. Важливе нормативно-стратегічне значення має також ратифікована Верховною Радою України Конвенція про кіберзлочинність.

Також, зазначимо, що політика держави у сфері інформаційної безпеки зосереджена на задоволенні та захисті інтересів та потреб як особистості, так і суспільства в цілому на державному рівні в сфері яка стосується інформаційного споживання, розповсюдження і національного розвитку, функціонування та захищеності кібернетичних, телекомунікаційних та інших автоматизованих комп'ютерних систем, що формують інфраструктурну основу внутрішньодержавного інформаційного простору. Таким чином, складовою частиною сучасної національної безпеки держави є інформаційна безпека, забезпечення якої можливо за умов реалізації послідовної національної інформаційної стратегії яка б сприяла забезпеченню досягнення успіху в усіх сферах діяльності української держави.

Таким чином, деякі науковці визначають інформаційну безпеку як стан, інші як процес, діяльність, здатність, систему гарантій, властивість, функцію тощо. Аналіз процесу розвитку державних засобів і методів захисту інформації

дозволяє розділити його на три відносно самостійних періоди. В основі такого поділу лежить еволюція видів носіїв інформації. О.Євдоченко, зазначає, що на основі національних інтересів України в інформаційній сфері формуються стратегічні й поточні завдання внутрішньої та зовнішньої політики держави із забезпечення інформаційної безпеки:

- забезпечення духовного і морального розвитку України, патріотизму, культурного й наукового потенціалу;
- інформаційне забезпечення державної політики України;
- стимулювання розвитку інформаційних ресурсів та виходу продукції вітчизняної індустрії інформації на світовий ринок;
- захист інформаційних ресурсів від технічних розвідок [83].

Головна інформаційна загроза національній безпеці, як зазначає І. Бондар, - «це загроза впливу іншої сторони на інформаційну інфраструктуру країни, інформаційні ресурси, на суспільство, свідомість, підсвідомість особистості, з метою нав'язати державі бажану (для іншої сторони) систему цінностей, поглядів, інтересів і рішень у життєво важливих сферах суспільної й державної діяльності, керувати їхньою поведінкою і розвитком у бажаному для іншої сторони напрямку. Власне, це є загрозою суверенітету України в життєво важливих сферах суспільної й державної діяльності, що реалізовується на інформаційному рівні» [84].

К. Захаренко, зазначає, що перед Україною сьогодні «постає складне завдання формування та реалізації виваженої державної інформаційної політики, основними напрямками якої були б законодавчий і адміністративний захист національних ресурсів і національного інформаційного простору, організаційне поліпшення управління інформаційними ресурсами держави» [85, с. 6]. На його думку жодні завдання та пріоритети національно-державного будівництва не можуть бути виправданими, якщо вони допускають одну з принципових загроз національній безпеці держави - «намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема шляхом поширення недостовірної, неповної

або упередженої інформації» [86] що була визначена в Законі України «Про основи національної безпеки» від 19 червня 2003 р.

Підводячи підсумок зазначимо, що вплив на свідомість та поведінку громадян відбувається із застосуванням різноманітних сучасних технологій інформаційно-психологічного впливу та є достатньо розповсюджене явище в інформаційному світі. Державна інформаційна політика повинна відбивати нагальні питання, що склалися у міжнародній сфері та сфері інформаційної безпеки. Необхідним є забезпечення законодавчого захисту прав та інтересів всіх суб'єктів інформаційних відносин. Найскладнішими тут є такі завдання, що передбачають гармонійне забезпечення інформаційної безпеки держави, особи і суспільства з одночасним виокремленням нагальних пріоритетів, до яких слід віднести створення системи інформаційної безпеки держави, перегляд списку нових інформаційних загроз, усунення наявних із визначенням ступеня можливих наслідків та рівнів їх інтенсивності. Отже, державна інформаційна політика повинна базуватись на забезпеченні права на достовірну, повну та своєчасну інформацію, свободу слова та інформаційну діяльність, недопущення втручання в зміст та внутрішню організацію інформаційних процесів; забезпеченні інформаційної та національно-культурної ідентифікації України у світовому інформаційному просторі; гарантуванні державної підтримки та розвитку ресурсів науково-технічної продукції та інформаційних технологій.

Також, зазначимо, що необхідно створити нову нормативну та інституційну бази політики забезпечення територіальної цілісності України. Акцент слід робити на особливості гібридної агресії, а також на недоліках в системі національної безпеки, які внаслідок здійснюваної агресії Російською Федерацією проти України були виявлені. Щодо нових так і існуючих загроз і викликів державному суверенітету та територіальній цілісності України, то передумовою ефективної їх протидії є реформування сектору безпеки, яке передбачає уточнення компетенцій, нормативно-правових, організаційних, інституційних та структурно-функціональних засад територіальної цілісності.

Список використаної літератури:

1. Арабаджиєв Д. Ю., Сергієнко Т. І. Основні напрями розвитку і становлення політичної системи України в умовах сучасної гібридної війни. *Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів: матеріали П'ятої Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Одеса, 3 квітня 2020 року. Одеса: ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Центр соціально-політичних досліджень «Politicus», 2020. С. 13-18.
2. Богів Я. С. До питання про сутність суверенітету: теоретико-правовий аспект [Електронний ресурс]. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2018. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n2/18bustr.pdf> (дата звернення 12.10.21).
3. Топчій В. В. Межі державного суверенітету: теорія та практика. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 78-81.
4. Бевз Т. А. Суверенітет як невід'ємна ознака держави у документах і практиці українського державотворення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2013. Вип. 3. С. 190-212.
5. Наумкіна С. М., Ткачук Ю. В. Глобалізація: тенденції інтеграції, універсалізації та поляризації сучасного світу. *Політ. Менеджмент*, 2005. № 6. С. 121-128.
6. Щербанюк О. В. Народний суверенітет у теорії політико-правових вчень: історична школа: монографія. Книга І. К.: Логос, 2013. 182 с.
7. Наумкіна С. М., Арабаджиєв Д. Ю., Сергієнко Т. І. Суверенітет держави як основна складова політичної системи суспільства. *Політична система України за умов глобальних викликів і локальних проблем: зб. матеріалів XXXIV Харків. політол. читань* (м. Харків, 21 квітня 2021 р.). Харків: Право, 2021. 284 с.

8. Національний суверенітет України в умовах глобалізації: Національна доповідь. К.: Парламентське вид-во, 2011. 112 с.
9. Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції: Д 3 6 монографія / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, С. Г. Серьогіна та ін.; за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. К.: Ред. журн. «Право України», 2012. 336 с.
10. Держава, суверенітет, національна безпека крізь призму глобалізації [Текст] / Алексєєнко І. В., Курас А. І., Рябінін Є. В.; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, Маріупол. держ. ун-т. Ніжин: Лисеєнко М. М. [вид.], 2018. 303 с.
11. Правове забезпечення державного суверенітету України. [Колект. монографія. Автори: Ю. С. Шемшученко, В. М. Шаповал, І. О. Кресіна, І. В. Алексєєнко, О. І. Ющик, Д. М. Лук'янець, О. М. Костенко] / За заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. К.: Вид-во «Юридична думка», 2011. 300 с.
12. Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Х.: Право, 2015. 368 с.
13. Кононенко С. В. Національна державність і міжнародна політика: історична перспектива і структурне призначення. *Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення: збірник наукових праць*. Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». К.: Вид-во «Фенікс». 2013. С. 300-311.
14. Белєвцева В. Державний суверенітет, його ознаки та властивості *Підприємництво, господарство і право*, 2009. № 10. С. 7-10.
15. Оль П. А. Политико-правовая сущность суверенитета. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского: Власть и право*. Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 2003, Вып. 2(7). С. 109-113.
16. Гапотій В. Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01; Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2005. 18 с.
17. Черниченко С. В. Теория международного права: в 2 т. Т. 2: Старые и новые теоретические проблемы. Москва, 1999. 526 с.
18. Трихліб К. О., Житинський О. В. До питання про націю, національний суверенітет і національну державу як політико-правові явища. *Юридичний*

науковий електронний журнал - електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету, 2000. № 5. С. 28-32.

19. Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.

20. Скрипнюк О. Проблеми забезпечення державного суверенітету України на сучасному етапі (конституційно-правовий аспект). *Вісник Національної академії правових наук України*, 2014. № 2. С. 18-26.

21. Сергієнко Т. І. Сутність та функціонування політичної системи: взаємодія з державною службою та управлінням. *Економіка, фінанси, облік та право: теоретичні підходи та практичні аспекти розвитку: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Полтава, 24 лютого 2021 р.): у 2 ч. Полтава: ЦФЕНД, 2021. Ч. 2. С. 44-45.

22. Сербин Р. Діалектика державного суверенітету в епоху глобалізму. *Право України*, 2002. № 12. С. 37-41.

23. Тоффлер Э. Третья волна / Науч.ред., автор предисл. П.С.Гуревич; Пер. с англ. М.: АСТ., 1999. 781с.

24. Сергієнко Т. І., Бабарикіна Н. А. Міжнародні організації та їх роль у вирішенні глобальних проблем щодо врегулювання політичних конфліктів. *HUMANITIES STUDIES: збірник наукових праць* / гол. ред. В. Г. Воронкова. Запоріжжя:Видавничий дім «Гельветика», 2021. Випуск 9 (86). С. 101-108

25. Лопе-и-Ривас Х. Неолиберальные глобализация и автономия в Мексике. *Латинская Америка*, 2001. № 9. С. 30-33.

26. Руссо Ж.Ж. Трактаты. М.: Наука, 1969. 704 с.

27. Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю. Етнодержавознавство. Теоретико:методологічні засади. К.: Ін:т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 264 с.

28. Штика О. Ідеологія та держава як чинники творення нової України. *Політологічне читання*, 1995. № 2. С. 109-139.

29. Політологія / За ред.. О.І.Семківа. Львів: Світ, 1994. 592с.

30. Енциклопедія етнокультурознавства / Ю. І. Римаренко, В. Г. Чернець та ін. За ред. Ю. І. Римаренка. К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2000. 336 с.

31. Кригульська Т. Б. Державотворчий потенціал національної ідеї в сучасному українському суспільстві. *Збірник наукових праць з гуманітарних наук*, Запоріжжя, ЗДІА, 2003. С.67-70.

32. Киричук О. Національна ідея: витоки і шляхи об'єктивації. *Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції «Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні»*. К., 1993. 160 с.

33. Бичко І. Українська національна ідея та шлях її реалізації у процесі гуманітаризації вищої школи. *Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції «Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні»*. К., 1993. С.125-126.

34. Соціально-філософські ідеї Миїхайло Драгоманова. К., 1995. 117 с.

35. Куліш П. Хутірська філософія і віддалена від світу поезія. *Хроніка 2000*. К.: Довіра, 1993. 155 с.

36. Штика О. Ідеологія та держава як чинники творення нової України. *Політологічне читання*. 1995. № 2. С. 109-139.

37. Основи етнодержавознавства. Підручник. К.: Либідь, 1997. 656 с.

38. Канак Ф. Національна ідея у її втіленнях. *Розбудова держави*. 1998. № 7-8. С. 40-48.

39. Енциклопедія етнодержавництва / Ю. І. Римаренко, В. Г. Чернець та ін.; За ред. Ю. І. Римаренка. К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2001. Ч. I. Кн.2. 522с.

40. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. К.: Юрінком, 1995. 272 с.

41. М'ясников О. Національна ідея в наукових шатах. *Віче*. 1994. № 8. С. 34-40.

42. Свідзинський А. Національна ідея як концепт культури. *Розбудова держави*. 2006. № 1-6. С. 6-29.

43. Запороженко О. В. Формування ідентичності в умовах мультикультурного соціуму: історичний аспект. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Історичні науки»*, 2016. Вип. 34. С. 66-70.

44. Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, І. О. Кресіна, А. І. Кудряченко, Ю. С. Шемшученко та ін. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Національна академія наук України, 2019. 328 с.

45. Бабарикіна Н. А., Сергієнко Т. І. Сталий розвиток громадянського суспільства в період гібридних війн. *Role of science and education for sustainable development. Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts, University of Technology, Katowice Monograph 44* The authors bear full responsible for the text, data, quotations and illustrations Copyright by University of Technology, Katowice, 2021. С. 204-713.

46. Сергієнко Т. І. Формування національно-культурної ідентичності українців в умовах гібридного миру. *Ідентичності та політичні інститути: збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції (23 квітня 2020 р., м. Ніжин) / За заг. ред. Ф. В. Барановського, Л. О. Дудки*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 64-67.

47. Луцишин Г. Особливості взаємодії політичної нації та громадянського суспільства. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: Зб. наук. пр. Львів, 2008. Вип. 22 С. 137-141.

48. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / О.Дергачов. К.: Політологічна думка, 1996. 448 с.

49. Андрущенко В. Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. К., 2006. 298 с.

50. Картунов О. Західні теорії нації. Плюралізм думок, дефіцит понять. *Віче*. 1995. № 6. С. 80-93.
51. Білоус А., Горелов М. Національна «мрія» й історичний шанс. *Віче*. 1995. № 5. С. 32-43.
52. Куц Ю. О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект. Х., 2002. 204 с.
53. Кульчицький С. Природна формула української полісної нації. *Проблемні історії України: факти, судження, обшуки*. Київ: Інститут історії України НАН України. Вір, 2015. № 23. С. 22-68.
54. Babarykina N., Sergiienko T. Consolidation of Ukrainian society through the prism of European integration. *The I International Science Conference on Multidisciplinary Research*, January 19 - 21, 2021, Berlin, Germany. P. 891-893.
55. Кіндратець О. М. Розмежування українського суспільства в процесі демократизації. *Політичний менеджмент*, 2005. № 6. С. 31-41.
56. Поліщук Р. Інформаційно-комунікативний чинник як сучасний метод впливу на національно- культурну ідентичність українців. *Гуманітарно-наукове знання: комунікативні засади. Матеріали Міжнародної наукової конференції 6-7 жовтня 2017 р.* Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. С. 274-277.
57. Малахов В.С. Национальная культура в эпоху глобализации. Россия в диалоге культур. М.: Наука, 2010. С. 36-65.
58. Федорів І. П. Вплив ЗМІ на формування політичної культури. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА*. Том 121. Політичні науки, 2011. С. 47-51.
59. Кіндратець О. М., Сергієнко Т. І. Особливості формування ідентичності українців в умовах гібридної війни. *Політикус: Науковий журнал*. Видавничий дім «Гельветика», 2021. № 1. С.40-46.
60. Кривицька О. В. Спільна ідентичність в умовах дезінтеграції українського суспільства: особливості і шляхи формування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2018. Вип. 3-4. С. 124-141.

61. Степико М. Т. Загальноукраїнська ідентичність - головний об'єкт гібридної війни росії проти України. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-12/identychnist-26c0e.pdf> (дата звернення 12.04.21).

62. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Пер. з англійської П. Таращука. К.: Основи, 1994. 224 с.

63. Кіндратець О. М., Сергієнко Т. І. Образ «чужого» в радянський та пострадянський періоди історії України: політичні аспекти проблеми. *Регіональні студії*, 2021. № 24. С. 24-29.

64. Іляшко О. О. Забезпечення територіальної цілісності і недоторканності України: національні і міжнародно-правові аспекти. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2018. Т. 29(68), № 3. С. 33-39.

65. Hurak I. Rosyjska obecność militarna oraz dyplomacja rosyjska w kontekście konfliktu na wschodzie Ukrainy. *East of Europe. Humanities and social studies*, 2015. № 1(2). P.161-182.

66. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.

67. Власюк О. С. Кремлівська агресія проти України: монографія / О. С. Власюк, С. В. Кононенко. К.: НІСД, 2017. 304 с.

68. Гібридна війна проти України: історія, інструменти, технології. URL: <https://library.vn.ua/news-and-events/novini/gibridna-vijna-proti-ukraini> (дата звернення 23.10.21).

69. Даниленко О. Ю., Сергієнко Т. І. Політичний конфлікт як форма політичного розвитку. *Тиждень науки-2020*. Юридичний факультет. Тези доповідей науково-практичної конференції, Запоріжжя, 13-17 квітня 2020 р. [Електронний ресурс] / Редкол.: В. В. Наумик (відпов. ред.) Електрон. дані. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2020. С. 148-150.

70. Бусленко В. Конфліктний характер взаємовідносин між владою та опозицією в Україні: причини та політичні наслідки. *Studia Politologica*

UcrainoPolona. 2015. Вип. 5. URL: <https://abstracts.donnu.edu.ua/article/view/8871/8867> (дата звернення 27.12.2021).

71. Особливості політичних конфліктів у сучасній Україні та світі: монографія / Г. П. Щедрова, І. А. Єремєєва, Д. В. Прошин, Р. М. Ключник, Н. М. Волвенко; за ред. Г.П. Щедрової. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2018. 148 с.

72. Арабаджиев Д. Ю., Сергієнко Т. І. Маніпулювання свідомістю суспільства в умовах інформаційної та гібридної війни в Україні. *Гілея: науковий вісник*. К.: «Видавництво «Гілея», 2019. Вип. 146 (№ 7). Ч. 3. Політичні науки. С. 12-15.

73. Лебон Г. Психология народов и мас [Електронний ресурс]. URL: <http://lib.ru/POLITOLOG/LEBON/psihologia.txt> (дата звернення 21.11.2021).

74. Квіт С. Масові комунікації. Друге видання, виправлене і доповнене. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2018. - 352 с.

75. Бистрицький Є. Екзистенційна істина і постправа. *Філософська думка*. 2018. № 5. С. 54-71.

76. Максименко Ю. Є. Теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Спеціальність: 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень. К., 2007. 22 с.

77. Коваленко Ю. О. Забезпечення інформаційної безпеки на підприємстві. *Економіка промисловості*. 2010. С. 123-129.

78. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К.: Видавничий центр «Академія», 2000. 864 с.

79. Інформаційна безпека особистості <https://sites.google.com/site/infobezpekaosobu/informacijna-bezpeka> (дата звернення 28.01.2022).

80. Сорокін О. Л. Інформаційна безпека та її складові: проблеми визначення концепту. *Держава та право*. 2014. № 8. С. 18-22.

81. Дубов Д. Підходи до формування тезаурусу у сфері кібербезпеки. *Політичний менеджмент*, 2010. № 5. С. 19-30.
82. Шубіна О. В. Державна інформаційна безпека: проблеми визначення концепту. *Держава та права*. 2014. №3. С. 26-31.
83. Євдоченко О. Л. Система державного захисту національних інтересів України в інформаційній сфері. *Державне будівництво*, 2009. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2009_1_40 (дата звернення 21.01.2022).
84. Боднар І. Р. Інформаційна безпека як основа національної безпеки. *Механізм регулювання економіки*. Суми. 2014. URL: http://www.lac.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/kafedry/MEV/Bodnar/Bodnar_Vyb_Pub_9.pdf (дата звернення 21.01.2022).
85. Захаренко К. В. Відповідальність засобів масової інформації в системі інформаційної безпеки суспільства. *Науковий журнал «Politicus»*, 2019. № 5. С. 4-9.
86. Закон України «Про основи національної безпеки України». Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 351. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> (дата звернення 21.01.2022).

ПІСЛЯМОВА

Завершення роботи над написанням колективної монографії припало на ескалацію напруженості на кордонах нашої держави та початком повномасштабної війни Росії проти України. Для України війна – це не тільки випробування на стійкість, але й тест на зрілість українського суспільства та його згуртованість.

Загроза державному суверенітету усвідомлюється нині багатьма країнами, перш за все, країнами Східної Європи.

Війна виявила проблеми міжнародної системи безпеки та слабкість безпекових організацій. З іншого боку, нинішня ситуація показала важливість визнання принципів державного суверенітету задля збереження миру та запобігання розростання війни між державами до масштабів світової війни.

Агресивна політика не має виправдання, адже з людством нині «воюють» глобальні проблеми. Вирішення їх потребує об'єднання всіх країн світу. Ні віра, ні культура, ні економічні чи геополітичні інтереси не повинні завадити розумінню небезпек, які подолати можна тільки спільно. Умовою такого об'єднання є визнання країнами світу принципу державного суверенітету, оскільки це забезпечить таку важливу для спільної діяльності довіру. Країна є слабкою, якщо політичні сили в боротьбі за владу намагаються знищити одна одну, не звертаючи увагу на зовнішні загрози. Це стосується і людства, яке опинилося перед загрозою знищення. Проте деякі країни цього не помічають і намагаються захопити інші суверенні держави.

Автори монографії розглянули: зміни суверенітету держав та зміни уявлень про суверенітет в умовах глобалізації; проаналізували особливості внутрішнього та зовнішнього суверенітету; інтеграційні процеси, взаємодію уніонізму та державного суверенітету, державний суверенітет України, умови його зміцнення та суб'єктивні й об'єктивні чинники, які його послаблюють. Вивчення цих питань, на думку авторського колективу, є важливим.

Наукове видання
(українською мовою)

Бабарикіна Надія Анатоліївна
Горло Наталя Віталіївна
Заболотна Марія Федорівна
Кіндратець Олена Миколаївна
Сергієнко Тетяна Іванівна
за заг. ред. Олени Миколаївни **Кіндратець**

**ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ:
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**

МОНОГРАФІЯ

Віддруковано з готового оригінал-макета

Коректор *Авраменко О. В.*
Технічне редагування *Новік А. К.*

Підписано до друку 15.09.2022. Формат 60×90/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний. Гарнітура Times.
Умовн. друк. арк. 10,5. Тираж 300 прим. Зам. № 53.

Запорізький національний університет
69600, м. Запоріжжя, МСП-41
вул. Жуковського, 66.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5229 від 11.10.2016.